

XIINXALA AFOOLAA ASOOSAMOOTTA AFAAN

OROMOO FILATAMAN KEESSATTI

TAARIKUU BANTII WAYYEESSAA

WARAQAA QORANNOO ULAAGAA DIGIRII LAMMAFFAA
(MA) BARNOOTA AFAAN OROMOOTIIN GUUTTACHUUF
QOPHAA'EE YUUNVARSITII ADDIIS ABABAA
KOLLEEJII NAMOOMAA, QO'ANNOO AFAANII,
JOORNAALIZIMIIFI QUUNNAMTII MUUMMEE
AFAAN OROMOO, OGBARRUUF
FOOKLOORIITIIF KAN DHIHAATE

HAGAYYAA 2008/2016

FINFINNEE

XIINXALA AFOOLAA ASOOSAMOOTTA AFAAN

OROMOO FILATAMAN KEESSATTI

TAARIKUU BANTII WAYYEESSAA

GORSA: XILAHUUN TALIILAA (PHD)

WARAQAA QORANNOO ULAAGAA DIGIRII LAMMAFFAA (MA)
BARNOOTA AFAAN OROMOOTIIN GUUTTACHUUF QOPHAA'EE
YUUNVARSITII ADDIIS ABABAA KOLLEEJJII NAMOOMAA,
QO'ANNOO AFAANII, JOORNAALIZIMIIFI QUUNNAMTII
MUUMMEE AFAAN OROMOO, OGBARRUUF
FOOKLOORIITIIF KAN DHIHAATE

HAGAYYAA 2008/2016

FINFINNEE

Yuunivarsiitii Addiis Ababaa

Dhaabbata Qorannoo Digirii Duraa Booddee

Waraqaa Qorannoo Ulaagaa Digirii Lammaffaa (MA) Barnoota Afaan Oromootiin Guuttachuuf Mataduree ‘Xiinxala Afoolaa Asoosamoota Afaan Oromoo Filataman Keessatti’ jedhuun, Taariku Bantii Wayyeessaatiin Qophaa’e Sadarkaa Madaalli Yuunivarsiitiin Kaa’ee.

Koree Qormaataa

Qoraa Alaa_____Mallattoo_____Guyyaa _____

Qoraa Keessaa_____Mallattoo_____Guyyaa _____

Gorsaa _____Mallattoo_____Guyyaa _____

Itti Gaafatamaa Muummee ykn Qindeessa Sagantaa Digirii Lammaffaa (MA)

Axeerara

Qorannoon kun afoolaa asoosamoota Afaan Oromoo filataman keessatti argaman xiinxalurratti yoo xiyyeeffatu, qorataan baarreessitoonni asoosamaa afoola adda addaatti fayyadamaanii sababa asoosamoota barreessaa jiraanirraan kan ka'e itti fayyadama afoolaa asoosamoota keessatti maal akka fakkaatu hubachuuf ka'umsa argatee, kaayyoolee: gosoota afoola asoosamoota kanneen keessatti argaman adda basuu; fayidaa afoolli asoosamoota keessatti qabu tarreessuu; qabiyyee afoola asoosamoota kanneen keessaa ibsuu; asoosamoonni kunniin gosoota afoolaa bal'inaan fayyadaman eeruufi walfakkeenya itti fayyadama afoolaarratti asoosamoonni kunniin qaban eeruu jedhu qabachuun qorannoo gaggeesse. Qorannoon kun qorannoo bu'uura yoo ta'u, mala qorannoo akkamtaatti fayyadamuun ibsi kan irratti kennamedha. Odeeffannoo mala sakata'insa kitaabatiin kan fuunaname yoo ta'u, afoolota kitaabolee kanneen keessatti argamanirratti kan raawwatamedha. Afoolota funanaman kunniin akkatuma gosoota isaaniin adda baasuun qabiyyee fi fayidaa asoosamoota kanneen keessatti qaban bal'inaan xiinxalamee jira. Dhumarratti, ragaalee xiinxalamanirratti hundaahuun argannoo qorannichaa: gosoonni afoola asoosamoota kanneen keessatti argaman mammaaksa, geerarsa, faaruu, sirboota, tapha ijoollee, kadhaafi eebbi jiraachuusaanii hubatameera. Afoolli asoosamoota kanneen keessatti argaman aadaa, duudhaa, safuu, amantaa, faalasama ummanni Oromoo dur qabu dhaloota ha'aa hubachiisuuf sirnoonni (sirna fuudhaafi herumaa, Ayyaana Gorobbee, Ayyaana Astaroo) jiran tajaajilamuun yaa'i asoosamoota akka guddatu ibsuuf kan fayyadaman yoo ta'uu, sirboonniifi faaruwwaan sirnoota kanarratti sirbaman ammoo, yoomessaa agarsiisuuf akka fayyadaman, afoolonni asoosamoota kana keessatti waldiddaafi dhaamsaa asoosamootaaf bu'uura buusaniiru. Kana malees, waliindubbii keessatti barsiisuuf, dubbi jalqabuu, gabaabsuuf, mi'eessuu/miidhagsuu, addaan kutuufi walitti qabuu/goolabuuf fayyadamaa turaniiru. Qabiyyeen afoolota asoosamoota kanneen keessaa: mammaaksonni: kutannoo, abdii, hayyummaa kkf; geerarsoonni jiran ammoo, gootummaa, diddaa, akeekkachiisaa kkf; sirboonni jiranis; sirba jaalala (bellamachuu, hiriyyummaafi miidhagina) sirba cidhaa (mararoo, arrabsoofi faaruutu); faaruuwwanis (faaruu Ateetee, biyyaafi gootaa); akkasumas, kadhaan kan hammachiisaa, kan bunaafi eebbi akka ta'an bira gahameera. Kana malees, asoosamoonni kunniin mammaaksaa fayyadamuurratti hundisaaniyyuu walfakkeenya kan qaban yoo ta'u; asoosama Suuraa Abdii ala warri kaan geerarsaafi sirbaa faruu fayyadamuurratti walfakkaatu. Asoosamni Suura Abdii dhugeeffanna hawaasaa bifa afwalaloon fayyadamuurratti asoosamoota kaanirraa adda bahuun garagarummaa isaanii agarsiisa. Asoosamni Jala-bultii asoosamoota kanneen biroo caala gosoota afoolota adda addaa fayyadamuurratti caalmaa yoo qabaatu, asoosamni Yaadaniimmoo, mammaaksa fayyadamuurratti calmaa akka qabu hubatameera. Dhumarratti, afoola asoosamoota kanneen keessatti bal'inaan fayyadamuun afoolli osoo hinjijjiiramiin dhalootaaf darbuu, ergaan barreessitootaa hawaasa biratti fudhatama akka argatu gochuu akka dandahu yaboo keessatti ibsamaniiru.

Galata

Hunda dura qorannoo kana jalqabsiisee kan naxumuursise galanni Waaqayyoof haata'u jechaa, itti aansuun qorannoo kana yeroon hojjedhutti aarsaa barbaachisu hunda baasuun yeroo qabanirraa naaf ramadanii kallattii naqabsiisuun kan na gorsaa turan gorsaakoo Dr. Xilahuun Taliilaa galata guddaa nabiraa qabduutii ulfaadhaa jedha. Akkasumas, Waldaa Barsiisota Naannoo Oromiyaa ykn WBNO deeggarsaa barbaachisu hunda naaf tassisuun nacinaa waan dhabbateef osoo hingalateeffatiin bira hindarbu.

Dabalataansii, rakkoo hammaataa Ummanni Oromoo keessa tureefi keessa jiru, bifa asoosamaatiin barreessanii dhaloota har'aa ykn dubbistoota biraan gahuufi ogbarruu barreeffama Afaan Oromoof gahee lammummaa bahuun, anafis mataduree qorannoo karratti akaan gaggeessu bu'uura kan naaf taatan barreessitoota asoosamoota kanneenii Barreessaa Bantii Oliiqaa, Gaddisaa Birruu, Toleeraa Fiqiruufi Darajjee Hinnawuu osoo hingalateeffatii hindarbuutii, ammas qalamni keessan daddabalee haamirgisu jechuun barbaada.

Dhumarratti, yeroo hojiin idilee koon isinirraa fagaadhee jirutti, yeroofi jaalala maatiin tokko namarraa barbaadu sindhorkadhee yeroon isiniif kennuu qabu hojii qorannoo kanaaf kannee hojeedhutti nahubachuun obsaafi yaadaan nadeeggaraa kan turtan ijoolleekoo Jiineenus Taarikuufi Obsinaan Taarikuu akkasumas yeroo dadhabbii irra jirtutti hojii idileefi qorannookoon qabamee qofaa sigatee kanan ture hadha manaakoo Barsiistuu Zawudituu Gammachuu galata guddaa nabiraaqabdaati galanni onnee koorraa madde ilmookee lafa ani sibira hinturetti argatte Keetooraan Taarikuu siif haata'u.

Gabaajeefi Kottonfachiisa

ORIG	= Oromia Rescue Intellectual Groups
WBNO	= Waldaa Barsiisota Naannoo Oromiyaa
MEISO	= Sochii Sooshaalistii Guutuu Itoophiyaa
EPRP	= Paartii Warraaksa Ummatoota Itiyoophiyaa

Baafata

Mataduree

Fuula

Axeerara	i
Galata	ii
Gabaajee fi Kottonfachiisa	iii
Baafata	iv
BOQONNAA TOKKO	1
1.1. Seenduubee	1
1.2. Ka'uumsa Qorannichaa	5
1.3. Kaayyoo Qorannichaa	6
1.3.1. Kaayyoo Gooroo Qorannichaa	6
1.3.2. Kaayyoowwaan Gooree Qo'annicha:	6
1.4. Faayidaa/ Barbaachisuummaa/ Qorannichaa	7
1.5. Daangaa Qorannichaa	7
1.6. Hanqina Qonniichaa	8
1.7. Hiika Fakkii Qola Asoosamoota Filatamanii	8
BOQONNAA LAMA: SAKATTA'A BARRUU	11
2.1. Maalummaa Afoolaa	11
2.2. Gosoota Afoolaa	13
2.2.1. Afwalaloo	14
2.2.1.1. Afwalaloo Geerarsa	15
2.2.1.2. Afawalaloo Faaruu	16
2.2.1.3. Afwalaloo Tapha Ijoollee	18
2.2.1.4. Afawalaloo Siba Mararoo	19
2.2.2. Raagoowwaan (Seneffamoota)	20
2.2.2.1. Ragaamtaa (Myths)	20
2.2.2.2. Durdurii (Folktale)	21
2.2.2.3. Afseena (Legend)	22
2.2.3. Unka Gagabaaboo (Witticisms)	22

2.2.3.1. Mammaaksa (Proverb)	22
2.2.3.1.1. Unka /Buusaa Mammaaksota	23
2.2.3.1.2. Qabiyy'ee Mammaaksa	25
2.2.3.2. Hibboo	28
2.2.3.2.1. Gosoota Hibboo.....	30
2.2.3.2.2. Faayidaa Hibboo.....	32
2.2.3.2.3. Yoomeessa Hibboo.....	33
2.2.3.3. Jechamoota	33
2.3. Amaaloota Afoolaa.....	34
2.3.1. Hurruubummaa (Dalaga)	34
2.3.2. Jijjiiramummaa (variation)	35
2.3.3. Hirmaannaa Jamaa (Audence)	35
2.3.4. Abbummaa Isaa Hawaasa Ta'u (Collective Ownership).....	36
2.4. Fayidaa Afoolaa	37
2.4.1. Afoolli Maddaa Ragaa Qorannoo Hawaasaa Ta'uu.	37
2.4.2. Afoolli Madda Ogbarruu Barreeffamaa Ta'uu.....	38
2.4.3. Afoolli Barnootaa Keessatti.....	39
2.4.4. Afoolli Xiinsammuufi Misooma Hawaasaa cimsuuf.	40
2.5. Asoosama	40
2.5.1. Gosoota Asoosamaa	41
2.5.2. Firiwwan Asoosamaa	43
2.6. Hariiroo Afoolaafi Ogbarruu Barreeffamaa	46
2.6.1. Fayyadama Afoola Ogbarruu Barreeffamaa Kessaatti	47
2.6.2. Walfakkeenyaafi Garaagarummaa Afoolaafi Ogbarruu Barreeffamaa	49
2.7. Yaxinna Qorannoo Afoolaa	50
2.8. Xiinxala Barreeffamoota Walfakkaatanii	51
BOQONNAA SADII: MALAAFI SAXAXA QORANNOO	53
3.1. Madda Odeeffannoo	53
3.2. Mala Iddatteessuu.....	54

3.3. Irraawwatamtoota Qorannoo	54
3.4. Mala Funaansa Ragaalee/Odeeffannoo	54
3.5. Tooftaalee /Adeemsa Qaaccessa Ragaalee	55
3.6. Mala Qindaa'inaa Qorannoo	55
BOQONNAA AFUR: QAACCESSA RAGAALEE	57
4.1. Seenaa Asoosama Yaadanii	57
4.1.1. Xiinxala Afoolota Asoosama Yaadanii Keessatti Argaman	58
4.1.2. Gosota Afoola Asoosama Yaadanii Keessatti Argaman	59
4.1.2.1. Mammaaksotaa Asoosama Yaadanii	59
4.1.2.2. Eebbaafi Kadhaa Asoosama Yaadaanii	66
4.1.2.3. Afwalaloo Sirbaa Asoosama Yaadanii	68
4.1.2.3.1. Sirbaa Faaruu Asoosama Yaadanii	69
4.1.2.3.2. Sirba Mararoo Asoosama Yaadanii	73
4.1.2.4. Afwalao Geerarsaa Asoosama Yaadanii	75
4.2. Seenaa Asoosama Suuraa Abdii	81
4.2.1. Xiinxala Afoolota Asoosama Suuraa Abdii Keessatti Argaman	82
4.2.2. Gosootaa Afoolaa Asoosama Suuraa Abdii	82
4.2.2.1. Mammaaksota Asoosama Suura Abdii	82
4.2.2.2. Afwalaloo Asoosama Suura Abdii	87
4.3. Seenaa Asoosama Imimmaan Haadhaa	91
4.3.1. Xiinxala Afoolota Asoosama Imimmaan Haadhaa	93
4.3.2. Gosootaa Afoolota Asoosama Imimmaan Haadhaa Keessatti Argaman	93
4.3.2.1. Mammaaksota Asoosama Imimmaan Haadhaa	93
4.3.1.2. Geersa Asoosama Imimmaan Haadhaa	97
4.3.1.3. Sirboota Asoosama Imimmaan Haadhaa	100
4.4. Seenaa Asoosama Jala-bultii	104
4.4.1. Xiinxala Afoolota Asoosama Jala-bultii Keessatti Argaman	107
4.4.2. Gosootaa Afoolaa Asoosama Jala-bultii Keessatti Argaman	107
4.4.2.1. Mammaaksota Asoosama Jala-bultii	107

4.4.2.2. Xiinxala Geerarsa Asoosama Jala-bultii	111
4.4.2.2.1. Geerarsa Faaruu Gootaa	111
4.4.2.2.2. Geerarsa Diddaa	113
4.4.2.2.3. Geerarsa Ajjeesaa	114
4.4.2.2.4. Geerarsa Nama Dhabee Galee.....	115
4.4.1.2.5. Geerarsa Komii.....	116
4.4.2.3. Xiinxala Sirboota Asoosama Jala-bultii	117
4.4.2.3.1. Xiinxala Sirba Jaalalaa Asoosama Jala-bultii	117
4.4.2.3.2. Sirba Arrabsoo Cidhaa	119
4.4.2.3.3. Mararoo Cidhaa Asoosama Jala-bultii	120
4.4.2.4. Faaruwwan Asoosama Jala-bultii.....	121
4.4.2.5. Afwalaloo Kadhaa Waaqaa Asoosama Jala-bultii	124
4.4.2.6. Afwalaloo Tapha Ijoolle Asoosama Jala-bultii	125
4.5. Walfakkeenyaafi fayidaa afoolota asoosamoota kanneeniin	126
BOQONNAA SHAN: GOOLABA, ARGANNOOFI YABOO	132
5.1. Goloba (Xumura)	132
5.2. Argannoo.....	132
5.3. Yaboo	135
Wabiilee	137
Dabaleewwan	140

BOQONNAA TOKKO

1.1.Seenduubee

Dhalli namaa aadaa, seenaafi duudhaa walumaagalatti haala jiruufi jireenya isaa kan ittiin ibsatu keessaa afoolli isa murteessaadha. Afoolaafi hawaasa addaan baasanii ilaaluun hindanda'amu. Sababiinsaas hawaasni gaddaafi gammachuu, jibbaafi jaalala, miidhaginaafi godoomina quuqaafi badhaadhinasa afoolatti fayyadamee ibsataa waan tureefi. Har'as afoolatti dhimma bahaanii haala keessa jiru hawaasni ibsachaa jira. Kanaafuu, afoolli umurii dheeraa kanqabuufi eenyummaa uummataa baatee kan deemuu jechuun nidanda'ama.

Sabni Oromoos aadaa, seenaafi duudhaa isaa kan ittiin ibsatu dureessa afoolaati. Oromoon geerarsaan, mammaaksaan, faaruwwan, sirbootaa, hibboowwaniifi walleewwaan adda addaatti fayyadamuun osoo afaan isaa sirna barreeffamaan hinjalqabiin duras afaaniifi seenaa isaa afoolaan tursiisuu danda'eera. Yeroo ammaa kanas Afaan Oromoo erga afaan hojii Mootummaa Naannoo Oromiyaa miidiyaa ta'ee ogbarruu adda addaa horachuun afaan guddinarra jiran keessaatti argama. Barreessitoonnis, Afaan Oromoo fayyadamuun kitaaboolee ogbarruu adda addaa barreessaafi maxxansaa jiru. Haaluma kanaan, asoosamootni Afaan Oromoon barreeffamanis lakkoofsaan heddummataniiru.

Qorannoon kunis asoosamootaa Afaan Oromoon barreeffamaan keessaa *Yaadanii*, *Suura* *Abdii*, *Imimmaan Haadhaafi Jalabultii* keessatti afoolawwaan argaman xiinxaluurratti xiyyeeffatamee kangaggeeffamedha. Asoosamoota kanneen keessatti gosoota afoolaa fayyadamaan, maaliif akka fayyadamaan, haala akkamiin keessaatti akka fayyadamaaniifi fayidaa akkamii akka qaban adda baasuun kanxiilamanidha. Kanaaf, qoratichis adeemsa sakatta'insa xiinxala afoolota asoosamoota kanaa boqonnaa itti aanu keessatti dhiyaataniiru.

Afoolli kan bifa walaloofi seeneffamaatiin dhiyaatu dameewwan fookloorii keessaa isa tokkodha. Innis ogummaa dhalli namaa osoo qaroominni addunyaa kana hinguutiin dura aadaa, seenaafi duudhaa isaa tursiisuuf afaaniin dhalootarraa dhalootatti ittiin

dabarfachaa turedha. Akkuma armaan olitti ibsamuuf yaalametti, odeeffannoon <http://www.oralliterature.org> yoo ibsu, “*oral literature refers to any form of verbal art which is transmitted orally or delivered by word of mouth*” jechuun mirkaneessa. Melakneh (2003:12) bifa walfakkaatuun yaada kana “*Oral literature refers to the verbal heritage of mankind transmitter from generation to generation by word of mouth*” jechuun afoolli muuxannoo jireenya hawaasaa kan afaaniin dhalootarraa gara dhalootaatti dabarsu ta’uusaa ibsa. Gama birootiin, gahee afoolli hawaasa keessatti qabu hubachiisuuf Gammachuun (2001:46) *Wiirtuu Jildii-9* irratti Geexee (2000:1) wabeffachuun yoo ibsu, “*people’s feelings, hopes, aspirations, fears, philosophies and aesthetic and/ or their way of life can be understand through various from of oral literature*” jedha. Innis fedhii, hawwii ykn abdii, sodaa, gaddaafi gammachuu, xiinsammuu, miidhaginaafi haala jiruufi jireenya hawaasa tokkoo kan ittiin hubachuun danda’amu afoola gosaa hedduutu jira jechuun ibseera.

Afoolli kan akka hiibboo, mammaaksa, geersa, hibboon teene/ tar, faaruwwan adda addaa, afawalaloo, afseena, durdurii, sheekoo, tapha ijoollee, eebbaa, abarsa, baacoo, jechamootaafi kkf hammachuu nidanda’a. Yaaduma armaan olitti ibsame kana odeeffannoon <http://www.oralliterature.org> argamees, “*Oral literature is a broad term which may include ritual texts, curative chants, epic poems, musical genres, folk tales, creation tales, songs, myths, spells, legends, proverbs, riddles, tongue-twisters, word games, recitations, life histories or historical narratives*” jechuun gosoota afoolaa tarreessuun nuuf mirkaneessa. Akka waliigalaatti, gosoota afoolaa kenneen Nagariin (1995:1) *Wiirtuu Jildii-7* gubbaatti walaloofi hololoodhaan akka dhiyaatu dubbata. Okopewho (1999:78) akaakuwwan afoolaa kanneen Unka Gaggabaaboo (Wittism) itti dabaluun bakka sadiitti qoodeera. Haata’u malee, hayyoonni baay’een unkaafi amala dhuunfaan qabanirratti hundaahuun Afwalaloo (Oral poetry), Raagoowwan /Seneffamootaa (Oral narratives)fi Unka gaggabaaboo (wittism) jeechuun iddoo sadiitti qooduun qooddi Okopewho kanarratti waliigalu .

Afoolli fayidaalee adda addaas qaba. Birhanu (2009) yoo ibsu muuxannoofi kalaqa hawaasaa hunda barreffammatti jijjirani kahuun waan ulfaatuuf afoolaan dhalootaaf dabarsuuf fayidaa akka qabu akka armaan gaditti ibsee jira. “*Oral literature still plays a*

significant role on the culture of various papules on the world. This is because it is impossible to commit to writing the totality of the societies experiences and creation.”

Yaadni kun afoolli aadaa hawaasaa addunyaa kanaa dabarsuufi ibsuurratti iddoo olaalnaa qaabaachuu agarsiisa.

Gama biraatiin ammoo, ogbarruunis dabarsaa aadaa uummataa akka ta’ef muuxannoo ilma namaa karaa miidhagina qabuun kan dabarsu ta’uusaa nihimama. Kanaaf, afoolli bu’uura guddina ogbarruu barreeffamaa ta’ee fudhatama ykn tajaajila jedhu. Hata’u malee, Ummanni Oromoo ummata guddaaafi dureessa afoolaa ta’ee osoo jiruu dhiibbaa sirnoota bittaa darbaniin afaan, aadaafi seenaan isaa barreeffamaan akka hinbabal’anne dhiibbaa irratti godhameen hacuccamaa tureera. Yaada kana Asafaan (2009) *“Hawaasni afaan isaatiin dubbachuu,barreessuu, dubbisuu, qorachuu walumaagalatti ittiin hojjechuu yoo hindandeenye aadallee hinqabaatu...Dhiibbaa jaarraa tokkoo ol Oromoorra tureen Afaan Oromoo barachuuniifi barreessuun qorannoo adeemsisuun waanyaadamu hinturre.”* jechuun dhiibbaa Afaan Oromoorra ture ibseera. Garuu, Afaan Oromoo dhiibbaa kana dandamatee har’a ogbaarruu adda addaa: Galmee Jechootaa, Galaalchaawwan, Kitaabolee barnootaa, qorannoowwan adda addaa, Afoolota gara garaa walitti qabuun maxxanfamee afaan ogbarruu horate ta’uu dandaheera. Asoosamoonni Afaan Oromoon barreeffamanis hedduutu jiru. Isaanis kan akka *Kuusaa Gadoo, Suura Abdii, Godaannisa, Booree Booranaa, Yaadanii, Dirmammuu, Dhaamsa Abbaa, Hawwii, Kudhaama Jaalalaa, Jala Bultii, Miila Hinshokoksine, Gurraacha Abbayaa*fi kkf kaasuun nidanda’ama. Asoosamni ammoo, hojjii qalaqaa ta’ee kan hojii sadaa bifa miidhagina qabuun bu’aa bahii ykn jiruufi jireenya hawaasa kan ibsudha. *Wikipedia, free encyclopedia* n ammoo, yaada armaan olii kana akka armaan gadiitti dhugoomsa. *“Fiction is a term used to classify any story created by the imagination, rather than based strictly on history or fact. Fiction constitutes an act of creative invention, so that faithfulness to reality is not typically assumed in other words.”*

Asoosamni seenaa (story) fi dhugaa (fact) ta’e caala hojii sadaa umee ta’ee irratti kan xiyyeeffatuufi dhugaan keessatti argamus kan addunyaa qabatamaarratti hinargamne jechuun addeessa. Kun ammoo, jiruufi jireenya hawaasaa bifa adda addaan ibsuurratti xiyyeeffachuun uumee kan dhiyeessu ta’uu kan agarsiisudha. Akkuma armaan olitti

ibsamee ture afoolli ogbarruu barreeffamaaf bu’uura jedhame, qorataan kun afoolota asoosamoota *Yaadanii*, *Suuraa Abdii*, *Imimmaan Haadhaafi Jalabultii* keessatti argaman xiinxaluun fayidaa afoolonna asoosamota ykn hojii sadaa uumee kana keessatti qaban dhiyeesseera.

Asoosama *Yaadanii* kan barreesse Bantii Oliiqaa yoo ta’u mana maxxansa Booleetti Fulbaana 1998 A.L.A. maxxanfame. Barreessaan asoosama kanaa obbo Bantii Oliiqaa Bara (1993-1995) tti Barruu *Madda Walaabuu* maxxansaa ture. Sana booda 1998 *Yaadanii* dubbistootaaf gumaache. Asoosamni kun fuula 147 yoo qabaatu, kutaa toorba (7) tti qoodaamanii bu’aa bahii jireenya uummanni keenya keessa ture agaarsiisuuf kan yaalamedha. Yeroo ammaa kana barreessaan biyya hambaa waan jiraataniif seenduubasaanii bal’inaan argachuu hindandeenye. Qorataan kunis Asoosama *Yaadanii* maxxansa jalaqabaaratti hundaahuun qorannoo isaa gaggeessee jira.

Asoosamni *Suuraa Abdii* Kumsaa Buraayyuutiin Amajjii 1993 A.L.A. mana Maxxansa Booleetti maxxanfamee dubbistoota bira gahuu dandaheera. Asoosamni kun fula 159 yoo qabaatu, kutaa kudha shan (15) tti kan hiramee dhiyaatedha. Asoosamni kun Maxxansaa jalqabaa barreessaati. Barreessaan asoosamichaa digirii 2^{ffaa} isaa Barnoota Hariiroo Addunyaa (international relation) n “*University of Western Australia*” irra fudhate. Barreessaan kun Obbo Bantii Oliiqaa waaliin bara (1993-1995) *Barruulee Madda Walaabuu* maxxansaa kan ture yeroo ammaa kana biyya hambaa kanjiraatuu gaazexeessaa, barreessaafi hayyuu siyaasati.

Asoosama *Imimman Haadhaa* Toleeraa Fiqiruun barreeffame. Innis bara 2007 A.L.A. Mana maxxansaa “HY International Press”tti maxxanfamee dubbistootaaf rabsameera. Toleeraa Fiqiruu Barnoota Seenaatiin Yoonvarsitiin Yuunitiirraa digirii jalqabaa yoo qabaatu, dabalataanis, Barnoota Saayinsii Siyaasaafi Qunnamtii Addunyaatiinis ykn SSIR digirii jalqabaa Yunivarsiitii Finfinneerraa fudhateera. Barreessaan kun gaazexoota Walabaaiitti iddoo adda addaatti tajaajileera. Gulaalaa Gaazexaa Seefaa Nabalbaal (2002-2005), Hundeessaafi Muummicha Gulaalaa gaaxexaa Zee Vooyisiifi Raajii (2005-2009) jedhamanirratti hojjechuun walumaagalatti gara muuxannoo hojii waggaa kudha tokkoo kuufatee yeroo ammaa kanas Dhaabbata Mitmootummaa keessatti hojjetaa kan jiruudha. Barreessan Asoosama *Imimmaan Haadhaa* kitaabolee akka seen-gulummoo (biograph)

“*Qeeraansa Bokkaan Dhaane*” jedhu barreerruun bara 2011 maxxansiiseera. Kana malees, Kitaaba Aaosamaa *Raayyaa Dhugaa* bara 2013 maxxansee dubbistoota biraan gahuun Ogbarruu Oromoof gumaacha taassiseera. Qorataanis Asoosama *Imimmaan Haadhaa* maxxansaa 3^{ffaa} bara 2014rii fayyadamuun kan qorate yoo ta’u, kitaabichi fuula dhibba lamaafi jaatamii lama (262) n Boqonnaa jahatti (6) qoodamee kan barraahedha.

Asoosama *Jala Bultii* kan barreesse Darajjee Hinnawuuti. Kitaabich Hagayya 2014 A.L.A. Mana Maxxnasa Elleenii Finfinneetti maxxanfame. Asoosamni *Jalabultii* fuula 146 kan qabuufi kutaawwan kudha jaha (16)tti qoodamee kan dhiyaateedha. Barreessaan Asoosama kanaa Obbo Darajjee Hinnawuu barnoota seenaatiin digirii jalqabaa kan qabuu yoota’u aanteensaa Afaan Ingilizii waan ta’eef yeroo barataa turan koorsiiwwaan ogbarruu fudhatantuu *Asoosama Jalabultii* barreessuuf isaan kakaase. Digirii 2^{ffaa} isaas Barnoota Seenaarratti Yunvarsiiiti Finfinneerraa fudhatanii yeroo ammaa kana digirii 3^{ffaa} isaa barnoota Seenaan (Enviromental History) Yunvarsiiiti Finfinneetti hojjetaa kan jirudha. Barsiisaa Hinnawuun barsiisummaan sad. 2^{ffaa}rratti waggaa jaha, Kollejji Barnoota Barsiisotaa waggaa 4 fi Yunvarsiiiti waggaa afur walumatti muuxannoo waggaa kudha afurii kan qabanidha.

Walumaagalatti, qorataan qorannoo kanaa Afaan Oromoo afaan yeroo dheeraadhaaf osoo barreeffama hinqabaatiin kan uummanni isaa sirnoota turan hundumaa keessatti qabsoo taassiseen osoo afaansaa hingatiin turee har’a afaan ogbarruu adda addaa taassifachuu dandahe kana afoolota hawaasichi qabatee asoosamoota har’aaf keessatuu (Asoosama *Yaadanii, Suuraa Abdii, Imimmaan Haadhaafi Jala-bultii*) gumaache kana xinxaluu dandaheera.

1.2. Ka’uumsa Qorannichaa

Mataduree tokkorraatti qorannoo gaggeessuuf wantonni qorataaf ka’umsaa ta’an jiraachuun dirqama. Haaluma kanaan, Afoola Asoosamootaa Afaan Oromoo filataman keessatti argaman xiinxaluuf wantoonni bu’uuraa: Afoolli aadaa, seenaa, duudhaa walumaagalatti jiruufi jireenya hawaasaa kan afaaniin dholootaa dhalootatti dabarsudha. Asoosamni ammoo, gosa ogbarruu barreeffamaa ta’ee kana muuxannoo hawaasa tokkoo sadaan uumee barreeffamaan labataaf dabarsuudha. Hata’u malee, barreessitoonni

asoosamaa afoola enyummaan isaa kan hawaasaa ta'e kanatti fayyadamuun yeroo asoosama isaanii barreessan mul'atu. Kanaafuu, qorataan afoolonni ogbarruu barreeffamaa, kessattuu asoosamoota keessatti argamaan fayidaa isaan asoosamoota kanneen keessatti qabaniifi qabiyyee isaanii xiinxalee itti fayyadama afoolaarratti beekumsa (odeeffannoo) dabaluu ka'umsa kan argate yoo ta'u, adeemsa qorannoo kanaa keessatti gaaffilee bu'uuraa qorataa kakaasanii qorannoo kanaan deebii argatan:

1. Gosoonni afoolaa asoosamoota Afaan Oromoo filataman keessatti argamaan maal fa'i?
2. Afoolonni asoosamoota kana keessatti argaman fayidaa akkamii qabu?
3. Asoosamoonni kun bal'inaan gosaa afoola akkamitti fayyadaman?
4. Qabiyyee afoolaa asoosamoota filatamanii maal fa'i?
5. Itti fayyadama afoolaarratti walfakeeny asoosamoonni qaban maal fa'i?

1.3. Kaayyoo Qorannichaa

Hojiin hojjetamu tokko sababa hojjetamuuf qaba. Haluma kanaan, qorannoon kun sababa gaggeeffameef kan agarsiisu ka'ayyoo gooroofi kaayyoo gooree qaba.

1.3.1. Kaayyoo Gooroo Qorannichaa

Kaayyoon gooroo qorannoo kanaa; Afoola Asoosamoota Afaan Oromoo filatamanii keessatti argaman qaaccessuudha.

1.3.2. Kaayyoowwaan Gooree Qo'annicha:

Kaayyoon gooree qorannoo kanaa:

1. Gosoota afoolaa asoosamoota Afaan Oromoo filataman keessatti argaman adda basuu.
2. Fayidaa afoolli asoosamoota Afaan Oromoo filataman keessatti qabu tarreessuu.
3. Qabiyyee gosoota afoolaa asoosamoota filataman keessatti argamanii ibsuu.
4. Asoosamoonni kunniin gosoota afoolaa bal'inaan fayyadaman eeruu.
5. Walfakkeenya itti fayyadama afoolaarratti asoosamoonni qaban eeruu.

1.4. Faayidaa/ Barbaachisuummaa/ Qorannichaa

Qorannoon kun kan gaggeeffameef afoolota asoosamoota kanneen keessa jiran funaanuun fayidaa isaan ogbarruu barreefamaa ykn asoosamoota keessatti qaban xiinxaluufidha. Kun ammoo, asoosamoota afoolatti fayyadamanii barreessuu bu'aa inni jiruufi jireenya hawaasaa ibsuuf ykn calaqqisiisuuf qabu agarsiisuuf kan qoratamedha. Haaluma kanaan, qorannoo kanatti kallattiin kan fayyadamoo ta'an:

- ❖ Namoota gara fulduraatti qorannoo kanaan walfakkaatu gaggeessuu barbaadaniif akka ka'umasattii kallattii agarsiisuun nitajaajila.
- ❖ Barreessitoonni asoosamaa barreessan sababaafi fayidaa afoolatti fayyadamanii barreessuun qabu hubataanii asoosamoota fuldurratti Afaan Oromoon barreeffaman, afoolatti fayyadamuuf hubannoosaanii akka gabbifatan nitaassisa.
- ❖ Ogbarruu afoolatti fayyadamanii barreessuun afoolli hawaasa tokkoo bifa barreeffamaan osoo hijijjiiramiin akka dhalootatti darbu waan taassisuuf jiruufi jireenya hawaasacha yeroo barreessaan barreeffamsaa keessatti fayyadamee dhaloota boodaan dhufan, jireenya hawaasa darbee maal akka fakkatuu akka hubataniif hambaa ta'ee tajaajiluu danda'a.
- ❖ Barattoonni (namoota) afoolaafi ogbarruu qorachuu barbaadaniif walitti dhufeenya ykn hariiroo afoolaafi ogbarruu (asoosamaa) hammam hidhaminsaa akka qabu hubachuuf nigargaara.

1.5. Daangaa Qorannichaa

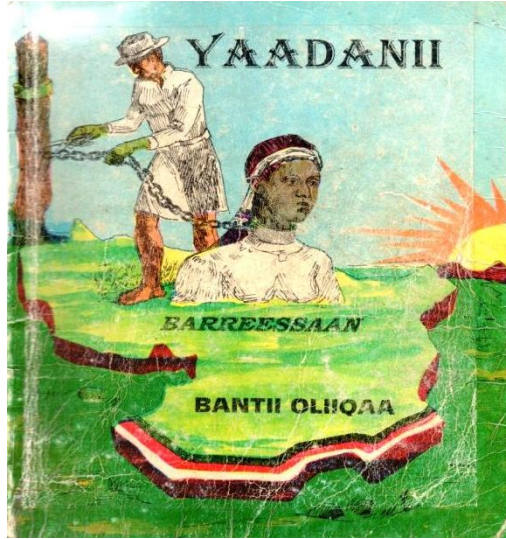
Qorannoo kun osoo afoola Asoosamoota Afaan Oromoon barreeffaman hundarrattii gaggeeffamee fayyadamni afoolasaanii maal akka fakkaatu hubatamee baay'ee gaariidha. Hata'u malee, qorataan qorannoo kanaa sababa yeroo hojiitiin walqabateefi humna guddaa waan gaafatuuf asoosamoota Afaan Oromaan barreeffaman hundarratti gaggeessuu waan hindandeenyeef asoosamoota Afaan Oromoo jiran keessaa kitabolee afur (*Yaadanii, Suuraa Abdii, Imimmaan Haadhaafi Jala-bultii*) keessatti argaman keessaa jechamoota osoo hin hammachiisiin gosoota afoolaa jiran hunda sakatta'ee xiinxaluurratti kan xiyyeeffatedha.

1.6. Hanqina Qonniichaa

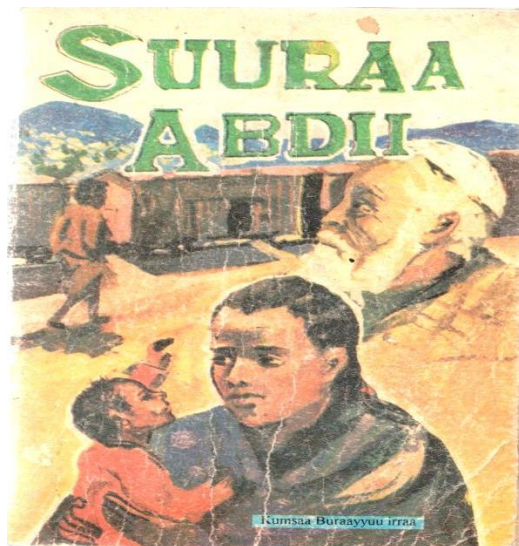
Hojiin tokkoo yeroo hojetamu cimaanaafi hanqina mataasaa qabaachuun hinoolu. Qorannoo kunis yeroo gaggeessamu hanqinoonni qoraticha muudatan kanneen bu’uuraa ta’aan keessaa tokko hanqina yerooti. Innis qorannoo kana yeroo gaggeessu yeroo idileen hojiin barnootaa gaggeeffamuun raawwatamaa tureera. Qorannichaaf qorataan hojiirraa bilisa ta’ee akka gaggeessu hintaassisamne jechuudha. Inni biroo kitaabilee wabii Afaan Oromoon barreefaman bal’inaan dhabuufi qorannoowwaan mataduree kanaan hariiroo qaban dhabuun muudataniiru. Hata’u malee, qorataan yeroo isaa hanga dandahametti walsimsiisuuniifi kitabolee afaan biroon barreeffaman gara Afaan Oromootti jijjiiruun akkasumas interneetiitti fayyadamuun, itti dhimma bahee qorannichaa haala gaariin xumuuruu danda’eera.

1.7. Hiika Fakkii Qola Asoosamoota Filatamanii

Haala kitaabolee asoosamoota kanneenii yeroo xinxalaman *Asoosamni Yaadani* duubasaarra namicha dubartii muka damee hinqabnetti hidhamterraa maqasiin funyoo yookaan wadaroo kutaa jiruufi aduun qarashee bafatee mul’atti. Alaabaa gurraacha, diimaafi adii marfame dirree magariisarratti mul’ata. Kunis, dubartii wadaroon mormatti kaahame Yaadani yoo taatu, namichi finyoo irraa kutaa jiru ammoo, Tokkichaa bilisummaa Yaadaniif bosonaa seene ta’uu agarsiisa. Biftuun bahaa jirtu Yaadaniin butamtee abdii osoo hin kutiin Dheessaa jalaa baatee jireenya mataashee Tokkichaa waliin jiraachuu yaadaa turteefi ishee bilisoomsuuf doargaggoo bosona seenan kan agarsiisuu yoo ta’u, Alabaan kan Abbaa Gadaa ta’ee dirreen magariisaa Kaartaa Oromiyaa ta’uusaati. Mukti yaadaniin itti hidhamaa jirtu kun dame dhabuunsaa falmatanii Yaadani akka galchan mul’isuuf kan itti fayyadame yoo ta’u rakkoon mul’achaa jiru hundee akka hinqabne agarsiisa.

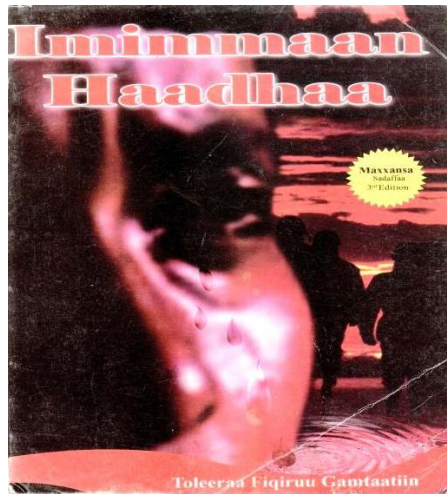

Asoosama *Suura Abdii* irratti ammoo, Suuraa dubartii mucaa baattuu, manguddoofi namichaa karaa deemuu garraac hahanii mul'atu. Dubartittiin Gorsituu yoo taatu mucaan baattu ilmaasaanii Abdii agarsiisuuf kan fayyadamedha. Namichi qofaa deemaa jiru Amansiisaa yoo ta'u Barihee ajjeesee gara Shee Toofqitti deemaa jiraachuusaa ibsa. Manguddoon mul'atanis suuraa Shee Toofiq kan agarsiisudha yoo ta'u gurraachahuun isaanii jireenyi itti ulfaatee midhamaa jiraachuusaanii garsiisuuf kan kan barreessaan fayyadamedha.

Asoosamni *Imimmaan Haadhaa* irratti fuula dubartiirraa imimmaan harca'aa jiruufi namoota harka walqabatanii dukkana keessa deemaa jiratu mul'ata. Dubartittiin haadha

Dhugaasaa Caalii yoo taatu immimmaan fuulasheerraa lola'aa jiru kakuu abbaan Dhugaasaa imimmaan haadhakee qoorsuuf barbaachaan jalqabe itti fufe jedhe san agarsiisuuf kan fayyadamedha. Namoonni dukkana keessa harka walqabatani deema jiran misiinsota Baraari Oromiyaa (ORIG) bilisummaa Oromiyaaf tokkummaan gurmaahan yoo ta'u, dukkanii keessa deeman sirnichi keessa jiran rakkisaa ta'uusaafi ammas ummanni Oromoo bilisummaa akka hinqabne agarsiisuuf kan fayyadame ta'uu agarsiisa.

Duubni asoosama *Jala-bultii* walakkansaa magariisa gurraachii itti caaleefi garii jalaammoo diimaadha. Kun ammoo, magariisni guraachi itti caale bosonaafi lafa Oromiyaa agarsiisuuf kan fayyadame yoo ta'u diimaan qabsoof wareegamuu gootota sirnichaan dhumanii yookaan jala-bultii mormanii agarsiisuuf kan fayyadame ta'uu addeessa.

BOQONNAA LAMA: SAKATTA'A BARRUU

Mataduree kana jalatti yaada hayyoonni adda addaa afoolafi asoosama ilaalchisee kennantu ilaalame. Kitaaboleen hayyoota adda addaan barreeffaman, qorannoowwaaniifi joornaaliiwwaan adda addaa; akkasumas, odeeffannoowwaan toora interneetiirraa argaman haala qabatamaa matadurichaan walsimsiisuun kan xiinxalamanidha. Dhumarratti qoraataan odeeffannoowwan argaman kanneen yaada mataasaas itti kennuun walsimsiisaa deemeera.

2.1. Maalummaa Afoolaa

Maalummaa afoolaa ilaachisee hayyoonni adda addaa hiikaa danuu itti kennaniiru. Hata'u malee, yeroo jelqabaatiif hiika afoola jedhutti kan itti fayadaman qorattoota H.M.fi .N.K Chad Wiks jedhaman kitaaba isaanii bara 1940 maxxanfame *The Growth Of Literature* jedhamu keessatti akka ta'e nidubbatama. Isaanis Ogbarruu (*literature*) jiruufi jireenya hawaasaa tokkoo kan barreeffamaan (*written*) darbuufi Afoola (*Oral literature*) kan barreeffamaan osoo hinta'iin jechootaan ykn afaaniin miidhaganii dhiiyaatanii eenyummaa hawaasichaa ibsu jechuun moggaasanii akka itti fayyadaman (Warquun, 2001:5) ibseera. Kanarraa ka'uun, afoolli dameeewwaan fookloorii keessaa isa tokkoo ta'ee, kan jiruufi jireenya hawaasa tokkoo afaaniin labata tokkorraa gara labata birootti darbarsu jechuun nidanda'ama. Yaada kana, odeeffannoon <http://www.oralliterature.org> irraa argame, "*oral literature refers to any form of verbal art which is transmitted orally or delivered by word of mouth*" jechuun mirkaneessa. Akkasumas, Melakneh (2006:12) bifa walfakkaatuun maalummaa afoolaa yeroo ibsu, "*Oral literature refers to the verbal heritage of mankind transmitter from generation to generation by word of mouth.*" jechuun afoolli muuxannoo jireenya hawaasaa kan afaaniin dhalootarraa gara dhalootaatti kan dabarsu ta'uusaa addeessa. Dabalataanis, "*Afoolii bifa 'litireecherii' ta'ee aadaa, duudhaa, seenaa fi eenyummaa dhaloota darbee himaamsa afaaniitiin dhalootaa dhalootattii kan daddarbu.*" (Geetachoo, 2006:141) jechuun yaada hayyootaa armaan olii deeggara. Hiikaawwan armaan olitti ibsaman kunniin afoolli aadaa, seenaa, duudhaa jiruufi jireenya hawaasa kan ibsu ta'uusaafi jechoota afaaniin dubbatamaniin qofa darbaa kan ture ta'uusaarratti waaliigalu.

Soofiyaan (1999:1), “*Afoola jechuun barreeffamaan osoo hinta’iin afaaniin dhalootarraa dhalootatti darbaa kan dhufee fi darbaa kanjiru, fuldurattis kandarbuu damee aadaa saba tokkooti*” jechuun ibsiti. Innis sabni tokko eenyummaa, falaasama, amantii, haala jiruufi jireenyasaa, walumaagalatti ilaalcha addunyaarra jiru kanaaf qabu gara dhaloota itti aanuuf dabrsuuf afoolli shoora inni qabu baay’ee olaanaa ta’uu ibsiti. *Wikipedia free encyclopedia* akka ibsutti ammoo, afoolli afaaniin darba jechuun, jechoota dubbatamaniin sababii darbuuf, afoolli afaan dubbii ta’ee hawaasa keessa jiraata. Yoo hawaasni hinjiraanne afoolli akka baduu danda’uufi hawaasa keessatti tajaajila waan dhabuuf yoomessa hawaasummaa akka qabatu dubbata.

Orality means something passed on through the spoken word, and because it is based on the spoken language it comes to life only in a living community. Where community life fades away, orality loses its function and dies. It needs people in a living social setting: it needs life itself.

Yaada kan Soofiyya (1999:1) yoo ibsitu,

Uummata keessatti gareen ta’uun ykn dhuunfaan afoolaan haala keessa jiran hubachuun walqeequun kandarbe itti yaaddatu, kan amma irra jiran itti hubatu, kan gara fulduraatti itti dhufu itti akeeku, haala uummata naannoo ni xiinxalu, madda dhaloota isaanii ykn ittiin walhoran ni ibsu, ciminaafi dadhabbina isaanii ni xiinxalu.”

jechuun afoolli hawaasa keessatti qooda guddaafi tajaajila hedduu akka qabu ibsiteetti. Afoolli aadaadhan yeroo walqabsiisan ammoo, aadaan waan hawaasni tokko ittiin beekkamu mara waan hammatuuf afoolli muuxannoo jiruufi jireenya ummataa baatee akka deemuu, afoolli saba tokkoo bade jechuun aadaa, afaaniifi hawaasichi baduurraan waan adda bahee ilaalamu akka hindandeenye agarsiisa.

Gama birootiin, gahee afoolli hawaasa keessatti qabu hubachiisuuf, Gammachuun (2001:46) Geexee (2000:1) wabeeffachuun yoo ibsu aammoo, “*people’s feelings, hopes, aspirations, fears, philosophies and aesthetic and/ or their way of life can be understood through various forms of oral literature.*” jedha. Ilmi namaa fedhii, hawwii ykn abdi, sodaa, gaddaafi gammachuu, xiinsammuu, miidhaginaafi haala jiruufi jireenya hawaasa tokkoo kan ittiin hubachuu danda’amu afoola gosaa hedduutu jira jechuun ibseera. Mesfin (1995:42), “*Uummanni bal’aan otoo waan tokko hinbaratiin akkanumatti kan kuufate qabeenyi uummataa ykn hambaan hundinuu afoola jedhama.*” jechuun Fennigan wabeeffatee ibsa. Yaadni kunnin afoolli qabeenya hawaasati yoo jedhu afoolli

hawaasasaa biratti bakka hundumaafi waanhuddumaa keessati itti fayyadamanii waanbaarbadan (gaddaafi gammachuu, jaalalaafi jibba, qaroominaafi doofummaa) hawaasa isaa ibsuuf humna cimaa qabaachuusaati.

Qo'attoonni afoolaa akka ibsanitti afoolli leeccalloo qo'annoo afaanii ykn mi'eessituufi agarsiiftuu aadaafi eenyummaa hawaasaa ta'uu Gammachuun (2001:46) Dorson (1986) eeruudhaan yoo ibsu, *"Oral literature is considered as either raw materials for linguistic study of unwritten language or expressions, reflections, or support mechanism for cultures and social structure."* jedha. Akkasumas, Dab Ben-Amos (1977) wabeeffachuun yaada kana yoo deggaru, *"...oral literature as a major branch of folklore, contributes significantly to the study of the function of a given culture."* jechuun ibsa. Kanaafuu, afoola hawaasa tokkoo qorachuun, eenyummaa saba tokkoo hubachuufi beekuu waan nama dandeessisuuf afoolli bu'aa guddaa qaba jechuu nama dandeessisa. Finnegan (1970:18) , *"The study and appreciation of oral literature is more important than ever for understanding the complexity of human cognition"* jechuun yaada armaan olii kana deeggartee afoola qorachuun eenyummaa saba tokkoo isa dhokataa beekuu akka dandeessisu ibsiti. Dassitaan (2002:59) Abarraafi warra biroo (1992:ix) wabeeffachuun, *"Afoolli maalummaa saba tokko[o] kan himan keessaa ragaa isa guddaadhaa."* jedha. Yaannii kunis afoolliifi hawaaasa baay'ee walitti hidhaminsa akka qaban nama hubachiisa. Kanumarraan kan ka'e, hoyyoonni qorannoo adda addaa irratti gaggeessaa turaniiru. Dassitaan (2011:7) *"Damee fookloorii keessaa kan xiyyeeffannoo gaarii argatee kan qorannoon haalaan irratti gaggeeffamaa jiru ogafaani."* jechuun hubachiisa. Walumaagalatti, akkuma Soofiyaa (1999:2) jedhe, afoolli haala jiruufi jireenya dhaloota darbee kan ibsu daawwitii aadaa, seenaafi jireenya, qaroominaafi guddina hawaasni irra jiran kan ittiin xiinxallu, kan gara fulduraatti dhufu kan ittiin tilmaamnu hambaa afaaniifi aadaa saba tokkooti jechuun nidanda'ama.

2.2. Gosoota Afoolaa

Hawaasni karaa ittiin of ibasatu gosoota afoolaa adda addaa qaba. Isaanis kanneen akka hibboo, mammaaksa, afseena, ragamtaa, sirba, geerarsa, faaruu, bacoo, malleen dubbii, afwalaloo, durdurii, sheekoo, tapha ijoollee, hurursaa da'immanii, mararoofi kkf hammata.

Odeeffannoon <http://www.oralliterature.org> argamee afoolli baay'ee bal'aa akka ta'ee yoo ibsu,

Oral literature is a broad term which may include ritual texts, curative chants, epic poems, musical genres, folk tales, creation tales, songs, myths, spells, legends, proverbs, riddles, tongue-twisters, word games, recitations, life histories or historical narratives” jechuun gosoota afoolaa tarreessa.

Haata'u malee, Nagarii (1995:1) gosoota afoolaa kanneen walaloofi hololoodhaan dhiyaatu jechuun bakka lamatti qoodee dhiyeessa. Hayyoonni unka gaggabaaboo jedhanii qoodanis jiru. *Encyclopedia of Britannica* v.19 (1993:308) keessatti gosni afoolaa yoo ibsamu,

The genres of oral literature covers spoken and song expression. They may divided into the two larger grouping of folk narrative including of myth, legend, tales and folk song and such other smaller genres of proverb, riddle and belief or superstitions. Folk narrative is a wide range of oral prose traditions.

Haaluma kanaan, gosoota afoolaa kanneen unkaafi amala dhuunfaan qabanirratti hundaahuun afwalaloo: geeraarsa, sirboota, faaruwwan, hurursaa da'immanii, tapha ijoollee, mararoofi kkf, Raaagoowwan: durdurii, afseena, ragamtaafi warra unka gaggabaaboo: hiibboofi mammaksa jechuun adda bahamee xiinxalamuu nidanda'ama. Yaada kana Okopewho (1999:78) gosoota afoolaa kanneen haala armaan oliitti qooduun nuuf mirkaneessee jira.

2.2.1. Afwalaloo

Afwalaloon gooroowwaan afoolaa keessaa tokko ta'ee bifa walaloon afaaniin dhalootaa dhalootatti kan daddarbudha. Sagalee yeedaloo qabuun waan darbuuf miidhagina kan qabuufi qalbii namaa harkisuu kandanda'udha. David (1995:2) yoo hiiku, *“Oral poetry can be defined in various ways astritic definition would include only poetry that is composed and transmitted with out any aid of writing.”* jedha. Afawalaloon karaa adda addaan hiikamuu kan danda'uufi walaloo qindaahee barreeffamaan dhiyaatu osoo hintaane kan afaaniin darbuu danda'u ta'uusaa ibsa. Kanaafuu, afwalaloon kalaqa hawaasaa karaa miidhagina qabuun amantaa, falaasama, ilaalcha, soda, jibbaa, jaalalaa, gootummaa, qeeqaafi kkf walaaloo afaaniin miidhaksee kan ittiin ofibsu qabeenya ykn hambaa ummataati. Afwalaloon amaloota akka dhikkisaa (rhythm), Mana rukutta(rhyme), filannoo jechootaa, Safara(meters)fi dubbii qolaa qabaachuunsaa

miidhagina isaaf bu'uura akka buuse Addunyaafi kaawwan (2005) ni ibsu. Hayyoonni adda addaa afwalaloo bakka adda addaatti qoodu. Isaan keessaa afwalaloo Afirkaa kan bakka saddeetitti kan qoodde Fennegan (1970:83-291) Walaloo sirbaa (*Poetry and patronage*), Ajjeessaa (*Panegyric*), Kan booyichaaa (*Elegiac poetry*), Afwalaloo Amantaa (*Religious poetry*), Afawalaloo Addaa (*Special purpose poetry—war, hunting, and work*), *Lyric*, Afwalaloo Siyaasaa (*Topical and political songs*), Afwalaloo Da'immanii (*Children's songs and rhymes*) jechuun qooddi. Tafarii Nogusee (2006) bakka sagalitti, Kiluud Siminaar (1997) bakka saddeetitti, Zalaalam Abarraa (2003) bakka torbattiifi kannneen biroos bakka adda addaatti qooduuf yaalaniiru. Haata'u malee, gosoota walaloo ajjeesaayyuu tokkoon isaa gosa waan ajjeesaniin gara gara ta'a. Kan faaruus yoo fudhanne gosa adda addaatu jiraata. Afwalaloon Afaan Oromoos gosoota adda addaa armaan olitti ibsamerraa adda ta'uu hindandahu. Isaanis afawalaloo Geeraarsa, faaruu, tapha ijollee, mararoo, sirba, hurursaa da'immaniifi kkf ta'uu nidanda'u.

2.2.1.1. Afwalaloo Geerarsa

Geerarsi gosa afwalaloo ta'ee kan namoonni muuxannoo qaban haala jiruufi jireenya keessa darbaniifi fulduratti raawwachuu barbaadan, gaddaafi gammachuu, hiyyuummaafi badhaadhina, gamnummaafi gowwummaa, misoomaafi hiyyummaasaanii kan yeedaloo itti godhanii ittiin ibsatanidha. Ummata Oromoo biratti geerarsi iddoo guddaa qaba. Namoonni umurii walfakkaatarra jiran kan walirraa fuudhuun geeraran yoo ta'u, kanneen jaalaa cookanis nijiraatu. Akkasumas, geerarsaan tuttuqaanii akka geeraran nitaassifama. Sababiin isaa hawaasni nama akka geeraru barbadan sun tuttuqaanii geerarsiisu waan ta'eef.

Geerarsi bakkee adda addaatti geerarama: bakka cidhaa, daboo, dirree lolaa, bakka ajeechaa ykn adamoo, iddoo tikaafi kkf nitti sababa gara garaatiif geerarama. Isaan kunnin ammoo, yoomessa geerarsaa ta'uusaanii agarsiisu. Isanis dhaba ibsuuf, roorroo ykn diddaa ibsuuf, cabsaa (cabsituu)fi gootummaa agarsiisuu, doqdhummaa, ajjeesaa, omisha cimsuuf, lammii faarsuuf, injifannoo argataniif, onnee kakaasuufi kkf tiif geeraarama. Abarraa Nafaa (1999:1-56) qabiyyee walaloo geerarsaa bakka torbatti

qoodee dhiyeessa: Kan hormaata agarsiisu, kan ajjeesaa, kan gootaa, kan guyyee, kan duulaafi kan saafahoo jedchuun ibsa. Haaluma kanaan walaloo geerarsaa armaan gadii akka fakkeenyaatti fudhannee yoo xinxalle:

*Akkas mitiim akkisaa
Baay'e nama rakkisaa
Yeroo samiin dhiphisuu
Yeroo lafti dhidhimsuu
Yeroo guyyaan jibjibuu
Gurree gaaraa dammaqe
Yoman sodaadhe kolbaa
Quphaneen jala ta'ee
Akka kajeeltu saree
Hoo jedheen afaan kahee
Akka soortuu abbaa warraa
Irraan gadee kuffisee
Huba qoonqoon mul'eesee
Itti nannaheen sirbe.
Akka gaafa Masqalaa.*

Geerarsi armaan olii kun geerarsa ajjeessaati. Oromoon dur dhaalee /gala/ qopheeffatee manarraa fagaatee deemee bineessa adamsa. Yoo dafee milkaahuu baates, yeroo dheeraa achi turee barbaadee ajjeesee gala. Yeroo ajjeesee galu, bineessa ajjeese irraa faaca muratee galuun geerara. Haluma kanaan, geersa armaan olii kana kan geeraru nama gafarsa ajjeesedha. Geraarsa isaa kanarraa wanti hubatamu, ajjeesaan kun haala mijataa keessatti akka hinajjeesne agarsiisaa. Yeroonsaa baay'ee roobee kan lafti dhoqqaaheeffi hurriin lafa dukkaneesse keessatti bira ykn jala ta'ee akkuma dubartii abbaa manashii gurshaa afaan keessuu rasaasan rukkutee akka errangadee kuffisee afaan bansiise agarsiisa. Kana malees, erga ajjeesee ka'ee akka itti gammachuusaa ibsates hubachiiseera. Kanaaf, baqachuufillee halli mijataan waan hinjirreefi haala baay'ee rakkisaa keessatti kan ajjeese ta'uusaa geerarsaa kanaan geeraree ibsate jechuudha.

2.2.1.2. Afawalaloo Faaruu

Faaruuunis akkuma geerarsaa gosoota afwalaloo keessaa tokko ta'ee walaloon miidhaksee kan hawaasni jiruufi jireeny isaa keessatti waan leellisuu barbaade ittiin leellisu, kan jibbe ittiin jibbasaa agarsiisu, akkasumas, kan ittii kadhatee mooksatu galaana kalaqa uummatati. Ummanni Oromoos kan eenymaasaa ittiin ibsatu, ittin waaqa kadhata, ittiin walgorfatu, ittiin walceepha'u faaruu gosa hedduu qaba. Faruu Loonii,

Faaruu Jaalalaa, Faruu Gootaa, Faaruu Ateetee, Faaruu Mararoo cidhaa, Faaruu Fardaa, Faaruu hofcoo, Faaruu Boo'ichaa, Faaruu Oogdiifi kkf hedduutu jiru. Faaruwwan kunniin bakkaafi yeroo itti faarfataman qabu. Fakkeenya, yeroo cidhaa, yeroo boohaa, yeroo oogdii dhahan, yeroo midhaan daakaniifi kkf ta'uu nidanda'a.

Faaruu loonii akka fakkeenyaatti fudhannee akka armaan gadiitti ilaaluu dandeenya. Oromoofi loon hidhata guddaa qabu. Kanaaf Oromoon loon faarsa. Faaruu isaa keessatti loon bu'aa inni hawaasa keessatti qabu, namni loon qabu kabajaafi ulfinaa akka qabuufi miidhaan horii dhabuun qabu faaruusaan hubachiisa. Oromoon sa'a ykn dhaltii, sangaa, jibichaafi goromsa waan jedhee faarsu qaba. Faaruun armaan gadii kun Abarraafi kaawwan (1999: 123-25) faaruu funaanan irraa kan fudhatamedha.

*Loonii, yaa loonishee [2]
Takkan loon faarsaa!
Nama hinqonnen aarsaa!
Loon yaa Loonishee!
Dhugan qabbaneessoo!
Dibatan miidhaksoo!
Gaanfi waancaa ta'aa,
Kan ittiin dhuganii,
Kotteen shiinii ta'aa,
Kan bunaan dhuganii.*

*Ilmaafi loon hinjettuu, [2]
Loon yaaloonishee!
Isin bannan bannee,
Isin gallaan gallee.
Warri saayya qabuu,
Itittuun unatee,
Warri saayyaa hiqabnee,
Rakkoon gubatee.*

<i>Loonii! Ilmaafi loontuu, Qehee abbaa tolchaa! Ilmaafi loontuu, Qehee abbaa tolchaa!</i>	}	Ceessisa
--	---	----------

Faaruu armaan olii kanaan Oromoon loon faarsuudhaan kan qonnaa hinjallenne sababa qotee galchatee loon hinhoranneef akka aarsuu danda'u, yoo dhuganis yoo dibatanis fayidaa guddaa akka qabu ittiin ibsa. Kana malees, loon irraa waanuma gatan akka

hinqabneefi loon malee jireenya akka hinqabaanne ittiin hubachiisu. Oromoon loon malee jirachuu akka hindandeenyeefi loon dhabnaan rakkoo keessa galu akka dandahu ibsa. Ceessisa keessattis, loon dhala ofiin keessattuu qehee qabatee kan maqaa abbaa eegu ykn waamsisuu dandahu dhala ilmaa waliin waliqixa iddoo kennuufiisaa kan agarsiisudha.

2.2.1.3. Afwalaloo Tapha Ijoollee

Taphinii ijoollee baay'een isaa bifa walaloon kan dhiyaatu gosa afwalaloo ta'ee, kan hawaasni aadaa, safuuu, duudhaa, kabajaa, jaalalaafi dandeettii daa'immanii cimsuuf, tartiiba qabachiisuu, saffisaan waa deebisuu akka danda'an ijoolleesaa bashannansiisaa ittiin barsiifatudha.

Taphanni ijoollee tokko tokko sochii qaamaa waan barbaaduuf daa'imman u'utaalaa taphatu. Kun ammoo, ijoolleen qaama akka jabaattullee nigargaara. Ummanni Oromoos, ijoolleen aadaadhaan qulqulluudha jedhee waan yaaduuf sammuun isaanii akka guddatuufi eeggatanii dubbachuu akka baratan gochuuf waan itti gargaaramaa tureefi jiru waan ta'eef faana hawaasaa qabtani akka guddatan gochuuf baay'ee itti fayyadama. Fennegan (1970:291-304) Afoola Afirkaa keessatti taphani ijoollee kan ijoolleen dhuunfaasaaniin hiriyyoota waliin taphatan yookan immoo, kan namoonni gurguddoon ijoolleef himanii ykn ibasnii aadaafi seenaa isaniitti akka guddatan taassisuuf kan itti fayyadamanidha jechuun ibsiti.

Walaloon tapha ijoollee kun kitaaba Abarraafi kaawwan (1999: 335) barreessanirraa muramee kanfudhatame fakkeenyaaf haa ilaallu. Taphini ijoollee kun ijoollee lamaafi isaa olgiddutti 'tole obboo' jechuun walirraa fudhanii yeedaloo itti godhanii kan taphatanidha.

Been gabaa baana.....tole obboo!
Gabaa jaldeessaa.....tole obboo!
Waan biyya keetii.....tole obboo!
Sittan odeessaa.....tole obboo!
Yoon achii ka'uu.....tole obboo!
Dubartii Silxee.....tole obboo!
Farsoo gurgurtii [2].....tole obboo!
Huudhu naan jettee.....tole obboo!

Maal godhuu jennaan.....tole obboo!
Dhugi naanjettee.....tole obboo!
Farsoo farankaa.....tole obboo!
Xaasaa walakkaa.....tole obboo!
Natti kennitee.....tole obboo!
Cunquran godhee.....tole obboo!
Cunqur nagodhee.....tole obboo!...

Afwalaloo taphi ijoollee kun taphaaf qofa osoo hintaanes gabaa demee dubartii Silxee tokkorraa farsoo xaasaa walakkaa yookaan xiqqoo tokko dhugeen namachiissitee jechuun wanuma argan hunda fayyadamuun miidhaa fiduu akka danda’u hubachiisuuf kan taphatamudha.

2.2.1.4. Afawalaloo Siba Mararoo

Sabni tokko kan ittiin beekamu keessaa sirni cidhaa isa tokko. Ummanni Oromoos walirraa fuudhuufi walitti heerumsiisuun warrooma. Innis karaalee kadhaa, buttaa, hawwii, aseennaa, buufannaa ykn sabbat marii ta’uu danda’a. Mararoon karaalee warrooman kessaa isa kadhaan rawwatamurraatti kan hudeehudha. Mararoon kan shaamarran bu’anii nama buussisuun walaloon yeedaloo itti gochuun walfaarsan ykn weeddisaniidha. Qabiyyeensaas komachuu, mararfachuu, gorfachuufi yaaddoo tahuu danda’a. (Warquufi kaawwan, 1995:2)

Fakkeenyaaf, *Harmikoon baanee,*

Niquuqxe malee’

Yaa ayyoleekoo,

Laanni koo higeenyee,

Naquufte malee,

Ulee geeshee muruu,

Maaf nalaatta haadhakoo,

Anoo beekke hinbuluu. (Warquufi kaawwan, 1995:13)

Akkuma beekamu harmi Uummata Oromoo biratti hiika guddaa qaba. Harmaan walqabsiisanii waan baay’ee dubbatu. Harmi jigeera jedhu durba manatti hafte ykn ammoo hiruuteetu; harma baafta jedhu heruumaaf geesse jechuu yoo barbaadanis. Haaluma kanaan, intalli hiirumtu walaloo mararoo kanaan harmashiin walqabsiiftee umuriin ishee heerumaaf akka higeenyee, heeruma dhaqxullee itti baruu akka hindanyee fi akka dirqisiifamtee heerumaa jirtu yeedaloon miidhaksitee maatiishii komachuushii agarsiisti. Boohaa waan weeddistuuf maatii, hiriyyoonniifi firoonni hunduu

dhaggeeffatanii waliin boohu. Kanaaf, walaloon mararoo kanaa ergaa dabarsuuf humna guddaa akka qabu hubachuun nidanda'ama.

2.2.2. Raagoowwaan (Seneffamoota)

Raagoowwaan gooroowwan afoolaa keessaa tokko ta'ee kan bifa hololoo yka seenessoontii dhiyaatee dhalootaa dhalootatti afaaniin daddarbaa dhufedha. *“Narrative, in the broadest sense of the word, designates a report of an event that is passed along by word of mouth without the informants' being able to check its origin or its previous authorities.”* (Axel, 1992:1) ragoowwan bifa gabaasuutiin ykn seenessuutiin gochootaafi ta'insootan raawwataman kan afaaniin dabarsu ta'uusaa ibsa. Akka Bascom (1965) ibsutti raagoon seeneffamu (prose narratives) yaada bu'uura fookiloorii ta'ee kan baratamuu /hubatamuu/ qabus ramaddii baratamaa (indigenous taxonomy) aadaa dubbii, afaaniifi muuxannoo hawaasaa kan hammatunidha. Kanarraa ka'uun, raagoowwan unka/forms/ isaarratti hundaahuun bakka sadiitti qooduun ibsa.

2.2.2.1. Ragaamtaa (Myths)

Ragamtaan falaasamaa, aadaafi amantaa hawaasaa kan yeroo ykn baroottan dheera dura hawaasa keessatti ta'anirratti xiyyeeffachuun akka dhugaatti fudhatamee ka'umsa ykn sababoota raawwii ta'insichaa ittiin ibsamudha. Dhugummaan isaas hawaasaa keessatti ilaalcha amantiin kan fudhatamudha. Ragamtaan kun yaada waan shakkii qabu, wallalummaafi kan amantaa irraa dhabamerratti yaada ka'uuf deebii kennuurratti olaantummaa kan qabudha. Seerota amantaatiin kanneen fakkeenya ta'aniifi wantota afuuraa (dogma and sacred) ta'an kan ittiin ibsamanidha. Innis barumsa amantiifi jila (theology and ritual) ta'an nihammata. Qoodattoonni isaas ilmaan namotaa miti (non human). Yaaduma kana Axel (1992:5) yeroo Bacom deeggaruun ibsu, *“Myth is a narrative that concerns supernatural situation and those main character possesses superhuman abilities.”* jechuun ibsa. Kan dhiyaatus addunyaa dhugaarratti osoo hintaane waaqaarraatti (addunyaa biroo) keessatti kan raawwatamutu ittiin raagama. Wanti ittiin ibsamuus eessaa dhuftee waantootaa ittiin deebii kennuuf ta'uuf danda'a.

Mulugeetaa (1999:166), Ragaamtaan gosa hedduu qaabaatullee gurguddoon Ragamtaa Ergamootaa (*Deity Myth*), Ragamtaa Gobaangaleessaa (*Hero Myth*)fi Ragamtaa

Uumamaa (*Creation Myth*) jechuun bakka sadiitti qoodeera. Ragaamtaan uumamaa, wanni tokko akkamitti uumame? Eenyutu uume? gaaffiiwwan jedhamaniif ija amantiin deebii kan laatuufi raagamudha. Ragaamtaan ergamootaa immoo, ergamtoonni adeemsa jireenya isaanii keessatti gootummaa agarsiisaniifi gocha boonsaa raawwatan kan ittiin raagamu yoo ta’u, Ragaamtaan Goobaan galeessa qooddataan isaa nama ta’ee yeroo dhalatu baay’ee xiqqoo ykn ammoo, guddaa ta’ee dhalatee yeroo uummanni rakkoo keessa galutti Rabbiin walquunnamee kan rakkoo uummataaf fala kennuuf kan raageffamumu akka ta’e ibseera. Haaluma kanaan, Uummanni Oromoos, addunyaa kana akkamitti akka hubatuufi faalasama isaa kan ittiin dhalootatti dabarsatu raagamtaa kanneen hala adda addaa keessatti fayyadamaa tureera, ammas fayyadamaa jira.

2.2.2.2. Durdurii (Folktale)

Durduriin gosa raagoo ta’ee, wanta dhugaa qabatamaan jiru kan ibsu osoo hintaane kan akka dhugaatti hawasa keessatti fudhatamu ykn nami uumee akka asoosamaati. *“Folktales are prose narratives which are regarded as fiction.”* (Bascom, 1965). Durduriin hawaasa keessatti akka seera (dogma or history) kan ilaalamu miti. Wanti ittiin ibsamuus hawaasa keessa jiraachuu dhabuu nidanda’a. Akkasumas, baay’ee xiyyeeffannon (*not to seriously*) kan ilaalamu miti. Durduriin kun bashannanaaf akkasumas, hamiileessuuf kan itti gargaaramnidha. Haalli itti seeneffamus bakkaa, umuriifi yeroon kan murtahu miti. Qoddattoonni/ taatonni isaas nama yokaan bineensota ta’uu danda’u. Haluma kanaan, Bascom hawaasni kan aadaa, seenaafi falaasamasaa ittiin ibsatu durdurii gosa adda addaa qabaachuusaa tarreesseera. *“A variety of sub-types of folktales can be distinguished including human tales, animal tales, trickster tales, tall tales, dilemma tales, formulistic tales and moral tales or fables.”*

Alan Dundes (1965:171-185) caasaalee durdurii Afrikaa Bahaa kan qoratee faayidaalee bu’uuraa shan akka qabu ibseera. Isaanis, hiriyyummaa (friendship): durdurii keessatti yeroo hedduun akka hiriyyummaan ykn walgargaaruun namfakkilee qooda fudhatan jidduutti calaqqisu godha; Waliigaltee (contract): itti fufee, yeroo baay’ee walii galteerra ga’uun walbeellamuutu mul’ata. Kunis, gatii ykn kaayyoo hiriyyummaa madaaluuf; Waliigaltee cabsuu (violation): hiriyoota keessaa tokko waan amantaa shakkisiisuu raawachuun mul’ata. Fkf. Hatuun ykn dhoksuun walii galtee sana fashaleessa;

Saaxilamuu ykn walqorachuu (discovery): namichi hatame ykn ganame wanta godhamaa jiru ykn waadaa cabe san arga. Innis deebi'ee gama isaan waadaa sana faallessa; Gargar galuu (End of friendship) haalli dhumaa kana keessatti waadaa sana diiganii gargar galuudha. Yeroo tokko tokko namicha duraan waadaa cabse adabuun raawatama.

2.2.2.3. Afseena (Legend)

Afseenaan wanta yeroo darbee ta'ee asdhihoo (*less remote, when the world was much as it is today*) keessaatti ta'etu seeneffama. Innis wantaa kan amantaa hintaane (secular) kan ta'antu ittiin himama. Taatonni isaas ilmaan namaati. Kan ittin himamus, hawaasa keessatti akka dhugaatti kan ilaalamu seenaa goototaa darbanii (past heroes, chiefs and kings), waraanafi moo'icha (wars and victories), godaansa (migrations) haala gosti itti walbulchan, godaansa, moototaafi kkf ta'uu danda'a.

2.2.3. Unka Gagabaaboo (Witticisms)

Afoolaawwaan unka gagabaaboo jedhaman kunniin firiiwwaan ykn gosoota afoolaa kanneen akka mammaksaa, hibboo jechamootaafi ciigoowwanii ofkeessatti hammata.

2.2.3.1. Mammaaksa (Proverb)

Mammaaksaaf hiika waliigalaa tokko kennuun baay'ee ulfaataadha. Qorattoonni afoolaas mammaaksaa hiika tokkoon kaa'uun laayyoo akka hin taane nidubbatu. Finnegan (1970:383) yoo ibsitu, "*The exact definition of 'proverb' is no easy matter. There is, however, some general agreement as to what constitutes a proverb. It is a saying in more or less fixed form marked by 'shortness, sense, and salt' and distinguished by the popular acceptance of the truth tersely expressed in it.*" Maalummaa mammaaksa ilaalchisee hiika waliigaalaa tokko kennuun salphaa akka hintaane ibsitee; haata'u malee, mammaaksi yaada bal'aa ykn itita yaadaa of keessatti akka hammatuu; jechoota muraasaan, hima gaggabaaban dhaamsa fudhatamaa qabu ibsuufi dhugaa kan hammatu ta'uunsarratti namoonni akka waliigalan dubbatti. Mammaaksi haala himaa ykn gaaleetiin dhugaa jiruufi jireenyaarraa argame ykn cuunfaa daawwannoo jireenya qabatamaarraa argame karaa gababaafi miira namaa tuquun kan ibsu ta'ee dhalootatti jechoota dubbatamaniin kan darbu ta'uusaa, "*proverb is a sentence or phrase which briefly and strikingly expresses some organized truth or shrewd observation about*

practical life and which has been preserved by oral tradition” jechuun, Birhanu (2009) ibseera.

Mammaaksi maalummaa saba tokkoo jechoota ykn gaaleewwaan gabaaboo ta’aniifi humna qaban fayyadamuun mi’eessee ibsuuf iddoo guddaa qaba. Oromoonis “Mammaaksi koobaa dubbiiti”, “Ittoon soogidda hinqabneefi dubbiin mammaaksa hinqabne hinmi’aahu” akkasumas, “hidda mukaa gasootu, hidda dubbii maammaaksatu baasa,” jedha. Yaaduma kana Finnegan (1970) yeroo ibsitu, *“For the poet today or indeed for the speaker who is some sort of an artist in the use of words, the proverb is a model of compressed or forceful language.”* jechuun mammaaksi eenyummaa saba tokkoo ibsuuf hammam akka humna qabu dubbatti. Itti dabaaluun, Finnegan (1970: 396) *“proverbs are often skilfully introduced into speeches at the crucial moment and are influential in the actual decisions reached.”* Mammaaksi haala uumamee keessatti dandeettii murtee dabrsuuf gabbataafi humna qabeessa ta’uu ibsiteetti. Kana malees, mammaaksi haala dubbii afaanii jechoota filatamoo, dhiyaannaa addaa, xinqooqa afaanii karaa loojikaawaan kan qindaahe akka ta’e ibsiti. *“Proverbs are a kind of technical language, with specialized vocabulary, style, and linguistic and logical constructions.”* (Finnegan, 1970: 407).

Hikaawwan kanarraa ka’uun maalummaa mammaaksaa ilaachisee, mammaaksi yaada bal’aafi hawwataa jechoota ykn hima ykn gaalee gabaabaadhan yoomessa murtaahaa keessatti osoo hin nuffisiisiin dhugaa, falaasamaafi jiruufi jireenya hawaasa tokkoo kan ibsuufi kan afaaniin daddarbaa dhufe gosa afoolaati jechuu nidanda’ama.

2.2.3.1.1. Unka /Buusaa Mammaaksota

Mammaaksota Oromoo unkasaarratti hundaahuun bakka adda addaatti qooduun ni danda’ama. Mammaaksonni yeroo baay’ee himoota tokkoon mammaakamu. Mammaaksonnonni buusaa ykn unka Qixxeessaa jedhamanii beekaman yeroo baay’ee hima isaanii keessatti bifa walalootiin dhiyaatanii bakka lama waliqixeetti qoodamuun mammaakamu. Recharkos D. (1972:120) yoo ibsu *“It is primery the pronounced effect of balance that produces the witty effect of proverb and this balance adresses most notably from a binary or two parts composition. The proverb is generally a sentences that perceptibly broken in the middle.”* Qooddiin kutaa lamaanuu walitti firoomu malee wal hin faallesan. Yaaduma kana Dundes (1965:965) yoo ibsu, *“Generally equetional*

proverbs of the form A is equivalent to B are identificational rather than contrasting”, jedha. Kun ammoo, mammaksonni buusaa qixxeessaa qaban gaaleewwaan lamaanuu walqixaafi akka wal hinfalleessine addeessa.

Fkn. “Walii galan alaa galan”

“Alaa hamma gaalaa manaa hamma baalaa”

Mammaaksonni armaan olii keessatti buusaa ykn galeewwan jalqabaafi kan itti aananii jiran wal hinfallessan. Kanaaf, buusaa qixxeessaa jedhamanii beekamu. Mammaaksonni gaaleen jalqabaafi kan itti aanu yeroo walfallessanii mammaakamanis mammaaksota Buusaa Waliddaa qaban jedhamuun beekamu.

Fkn. “Harreen duute waraabessa hinsodaattu”

“Haati hattuun intala hin amantu”

Mammaaksonni Buusaa Walmorkisiisaa qaban jedhaman gaaleewwan ykn buusaawwan lamaan kan duraafi boodaa kan walfakkaatan fakkataniyyuu kutaan inni tokko isa kan biroorra nicaala ykn nihi’ata. Dundes (1965:965) yaada armaan olii yeroo addeessu, “*I suggest that all proverbs based on the formula that $A < B$ or $A > B$ are contrastive rather than identificational proverbs*”, jechuun ibsa.

Fkn. “Maqaa baduu manna mataan baduu wayya”

“Haadha dhabuurra haadha dhabduu wayya”

Unkaan biroo ammoo, kan ‘jette /jedhe’ jedhuun nama, bineessotaafi bineelladootatti qabachuun mammaakamudha. Yaaduma kana (Finnegan, 1970: 384) yoo dubbattu, “*Though proverbs about animals are particularly common, generalizations about other everyday things are also used to suggest some related idea about people.*”, jechuun bineessotatti fayyadamanii yaada namaa ibsuu waan baratame ta’uu ibsiti. Mammaaksonni unkaa akkasii qaban Afaan Oromoo keessattis bal’inaan argamu. Kanaafuu, warri armaan gaditti mammakaman kunnii Buusaa Jettee jechuun nidanda’ama.

Fkn. “Kunuu warri rafnaan jette sareen”

“Kan garaa malee kan maqaa yoom nudhibe jedhe waraabessi”

Walumaagalatti, mammaaksonni buusaa isaanirratti hunduun haala armaan oliin qooduuf yaalamullee bifa kanaan mammaaksota osaa ilaalanii kanuma qofa jechuun

hindandahamu. Kanaafuu kana caalatti itti deemuun buusaa isaanii keessatti ilaaluun nidanda'ama.

2.2.3.1.2. Qabiyy'ee Mammaaksa

Mammaaksi jiruufi jireenya saba tokkoo ibsuuf iddoo bakka bi'insa hinqabne qaba. Kanaaf, Soofiyaan (1999:7) yeroo ibsiti, *“Mammaaksi Ummata Oromoof waan hunda”* kan jette. Mammaaksi yemmuu himamu fakkeenyummaan isaa, qabiyyee haasaa yookiin kaayyoo dubbii sanaa waliin walsimuun ergaa bal'aa, dheeraafi gadfagoo dabarsuu qaba. Finnegan (1970: 393), *“There is no proverb without the situation—but some comments should be made about the main contexts of proverbs and the functions they fulfil”* jechuun, mammaaksi halawwaan keessatti mammaakaman qabaachuusaafi ergaan darbarsus qabiyyeesaa guutuu taassisuu akka qabu ibsiti. Soofiyaan (1999:5-17) gama isheen qabiyyeewwaan mammaaksa Orommoo gara 33tti qooduuf yaalteetti. Haata'u malee, Qabiyyeewwan mammaaksaa hedduu ta'anis muraasni: tuffii, gootummaa, arjummaa, doqnummaa, doofummaa, haqa, hiree, jibba, gamnummaa, gowwummaa, dhugaa, firooma, obsa, wallaalummaa, diinummaa, hiriyummaafi kkf kaasuun nidanda'ama. Qabiyyeewwan kanneen keessaa muraasa akka armaan gadiitti ilaaluun nidanda'ama.

I. Gowwummaafi Gamnummaa

Ummanni Oromoo mammaaksaan mammaakee gowwummaa balaaleffataa gamnummaa leellisa. Fakkeenyaaf, “Balbala gowwaatii hordaa muratu” yoo jedhu gowwaan qabeenya isaa ykn dhaala isaaf akka falmachuu hindandeenye ibsuuf mammaakama. “Gowwaa kofalchiisaniit ilkaansaa lakkaahu” yoo jedhemmoo, osoo inni callisee waan tokko ilaaluun ykn hordofuu waan barbaadan rawwachuu akka dandahamu agarsiisuuf mammaakama. Gama biraatiin ammoo, “Iji gamnaa dursee booha” yeroo jedhan gamni osoo ofirratti hinbeeksisiin waan barbaadu gochuuf dursee mala dhahachuusaa agarsiisa.

II. Sobaafi Dhugaa

Qabiyyee mammaaksaa kanneen biroo, soba balaaleffachuu ykn sobnii gaarii akka hintaane ibsuufi dhugaan barbaachisaa ta'uusaa kan ittiin agarsiifamudha. Fakkeenyaaf mammaaksa “Karaa sobaan darban galmaaf nama dhiba” jedhu, sobni yeroof kan nama

fayyadu fakkatuyyuu boodasaa rakkisaa akka ta'e ibsuuf mammaakama. "Sobaafi qiixxaa abbaa biratti cabsu" yaadni jedhu ammoo, nama sobu ifatti itti himanii salphisuun akka barbaachisu ibsuun akka namni soba hindubbanne gochuun barbaachisaa akka ta'ee mammaaku. Gama biraatiin, barbaachisummaa dhugaa ibsuuf yoo mammaaku Oromoon, "Dhugaan niqallatti malee hincittu", "Ijji baddu bakki ijaa hinbaddu" jechuun mammaku. Kun ammoo, hanga fedheyyuu dhugaa dhoksuuf yoo yaalame dhaagaan kan hinbanneefi hinduune ta'uu ibsa.

III. Doqnummaafi Arjummaa

Ummanni Oromoo kan qabu walumaan qooddatee itti fayyadamuurratti baay'ee beekamaadha. Kanaaf, mammaaksota hedduu arjummaa agarsiisaniin fayyadamee mammaaka. Doqnummaa balaaleffachuufis mammaaksatti fayyadama. "Doqna harkatu kirkira" yoo jedhu, doqni waa namaaf kennuu akka hinjaalanne agarsiisuuf mammaakama. Arjummaan daangaa darbes barbaachisaa akkaa hintaane yoo ibsu, "Arjaan obboleettii obbeleessaaf olfoofti" jechuun mammaaka.

IV. Jarjaaraa/Ariifannaafi Obsa

Mammaaksonni jarjaaruun barbaachisaa akka hintaane ibsan hedduutu jira. Mammaaksonni "Afaan jarjaaraa maqaa abbiyyuu dhaha", "Jarjaraan re'ee hinhoru", "Jarjaraniifi abbaa dura hindhalatan" jedhamanii mammakaman kunniin ariitii gaarii akka hintaane agarsiisu. Ummata safuu mataasaa qaba. Kanaaf Oromoon maqaa abbiyyuu hinwaamu. Garuu, namni tasgabbii hiqabne akka maqaa abbiyyuu maqaa dhahuu danda'u mammakasaan ibsaa kun salfii ta'uusaa agarsiisa. Re'een ofiisheyyuu dafttee dhalti. Garuu, namni ariifatummoo, ishuma dafttee dhaluu dandeessuyyuu turte jedhee waan yaaduufi horuu akka hindandeenye mammaaksaan ibsa. Hanga fedhe ilmi yoo ariifatees abbaa isa dhalchu dura dhalachuun akka hindandeenyee qeequun mammaaksaan walgorfata. Gama biroon ammoo, "Obsaan aannan goromsaa dhuga", "Obsan malee barri hindarbu" jedhanii mammakuun namni turee eeggatu homaa dhabuu akka hindandeenye ibsu.

V. Jaalalaafi Jibba

Hawaasni jaalaalaafi jibba agarsiisuuf bifa gabaabaan mammaaksatti fayyadamee walhubachiisaa tureera. Har'as itti fayyadamaa jira. "Dangaan jaalalaa afaanii fuudhanii

afaan walkaahuudha” “Jaalataan furrii wajjiin jimmaan damma wajjin” jechuun mammaakanii jaalalli akkamitti ibsamuu akka danda’u agarsiisu. Mammaaksonni “Kan lafatti jibban sirbaaf namatti kaati”, “Jibbashii hinbeektu gangalcha cuuphatti” jedhaman ammoo, jibbinsa namaa karaa ittiin ibsatan kan agarsiisanidha.

VI. Kabajaafi Tuffii

Oromoon kabaja namaaf qaba. Nama kabaja isaa hineegnes waan jedhee mammaakee tuffii isaa ittiin agarsiisu mammaaksa hedduu qaba. “Kabajaafi ulfina abbaatu ofjala buta”, “Ulfinni mana jalqaba jedhe abbaan Jifaar” mammaaksonni jedhaman ofkabajuun abbumasaarraa akka eegalu qaban agarsiisu. Kanaaf, kabajni barbaachisaa ta’uusaafi abbaasaarraa kan eegalu ta’uusaa “Sa’a abbaan gaanfa cabse ormi ija balleessa” jechuun ibsu. “Kan harree hinqabne fardaan oshee jetti” mammaaksi jedhummo ofiifuu akka homaa hinqabne agarsiisuuf mammaakama. Kun ammoo, tuffii ibsa. “Nama tuffatan saree jalatti dhaanu” jechuun tuffii namaaf qaban mammaaksaan agarsiisu. “Titiisni baay’etteef qadaada hinbuqqistu”, “Sareen maal qabdiyy udaan qabbaneeffatti” jechuun namoota Mammaakanii namootaa tuffachuusaanii agarsiisu.

Walumaagalatti, mammaaksonni qabiyyee isaanii kunniin bakkuma arganitti mammaaku osoo hintaane haala, bakkaafi yeroo keessatti mammaakamuu kan dhuunfaa isaanii qabu. Haaluma kanaan, Ummanni Oromoo bakka, yeroofi haala ilaaluun mammaaksan yaada, jiruufi jireenyasaa, falaasama, aadaafi seenaa bal’aa tokko gabaasee akkasumas cuunfee mi’eessee kan ergaa ittiin dabarfatudha. Kanaafuu, mammaaksi akka afoolota biroo bashannaanaaf mammaakamu osoo hintaane, tasa hinmammaakamu; ergaan isaa miira dhaggeeffataa waan hawwatuuf amansiisuuf human qaba, ittifayadamnisaas ta’e hubannoon isaa muxannoofi bilchina barbaada. *“Unlike many other prose forms, proverbs are not normally used specifically for entertainment but are more involved in everyday situations.”* (Finnegan, 1970: 402) jechuun dubbatti.

Haaluma kanaan, mammaaksi hawaasa keessatti tajaajila miidhagina dubbiitiif (aesthetic function) iddoo guddaa qaba. Kanaaf Oromoon “mammaaksi koobaa dubbiiti” kan jedhu. Mammaaksi beekumsa hawaasaa kan ittiin calaqqisiisuf (reflective function) humna qaba. Kana malees dubbii walitti qabuuf (summative function) mammaaksi

tajaajila bakka hinbuune qaba. Oromoonis “mammaaksi dubbii fidas dubbii fixas” kan jedhee mammaaku kanumaaf fakkaata.

2.2.3.2. Hibboo

Hibboon gosotaa afoolaa unka gaggabaaboo qaban keessaa tokko ta’ee, haalaa gaaffiifi deebitiin kandhihaatudha. Yaaduma kana Finnegan (1970: 414) yoo deeggartu, *“In a general way ‘riddles’ are readily distinguishable by their question and-answer form and by their brevity”* jetti. Okpewho (1992: 293) *“riddles is verbal puzzle in which a statement is posed in challenge and another statement is offered in response either to the hidden meaning as the form of the challenge.”* Afoolli gaaffii afaaniin dhiyaatee deebii barbaadu, gaaffinsaas dhokataa waan ta’eef itti yaaduu kan gaafatu ta’uu ibsa.

Hibboon muuxxannoo dheeraa jiruufi jireenya ummataarraa kan uumame kalaqa sammuu ilma namaati. Hibboon wantoota ijaan arganii harkaan qaqqabatanii ykn sadaan (imaginary) ilaalani yaadaan dinqisiifatan akkasumasumas waan gurraan dhagahanii tilmamaniin walqabsiisuurratti hundaa’ee kan uumamudha. Yaaduma kana bu’uura godhachuun hibboon Afirkaa salphaa, fakkiiwwan, waan ijaan argamaniifi dhagahamaniin walqabsiifamanii kan taphatamaniifi ibsaman unka gabaabaafi miidhagina (quality) aadaa hawaasaa kan ibsu gosa afoolaa ta’uu Finegaan ibsiti.

Most of all riddle, however simple, involve a play of images, visual and acoustic, through which insights and comment can be expressed. In this way, even this very minor form of art, with its own stylistic peculiarities in different cultures, has its part to play in the richness of oral literature in African societies. (Finnegan, 1970:429)

Hibboon haala gaaffiifi deebiitiin yeroo taphatamu yeroo baay’ee adeemsa beekamaa qaba. Innis gaafataan yeroo “hibboo” jedhee gaafatu deebii kan laatu ammoo “bibib” ykn “hiphisi” ykn “hibbaka” jedhuun deebisaaf. Sana booda gaafataan gaffii hibboosaa dhiyeessa. Deebisaanis, deebisaa yoo beeke nideebisaaf, yoo wallalemmoo lafa, biyyaa ykn ammoo, loon galchaaf. Deebisaan akka galchaa lateen akka hin arrabsinee, “afaan kee dammaan qabe” ykn ammoo, “qoloo Maaram jala seene” jedha. Kana jechuu baannaan arrabsootu jira. Garuu, gaafatamaan ykn deebisaa yoo wallaalee qorqchuufi qo’achuu nidanda’a. Yeoo qoratus, “alamoo mana gala?, dhahan dhiigaa? ... jechuun yoo qoratu deebisaan mana kessatti argama yoo ta’e “mana gala” yoo lubbuu qaba ta’e “ni

dhiiga” jechuun qorachiisa. Hibboo armaan gadiirratti akka feekkeenyatti barreeffame kanarraa adeemsa hibboon itti darbu hubachuun nidanda’ama.

Gaafataa: Hibboo?

Deebisaa: Hibbaka ykn hiphisi.

Gaafataa: Dhaabbata Abbaa Muudaa qarqarri lamaan duudaa.

Deebisaa: “Killee” jedhee yoo deebise deebiisaa argateera. Yoo wallaale garuu,
nigalchaaf.

Gaafataa: Naaf galchi jedha.

Deebisaa: Loon karra tokko fudhu. Garuu, dammaan siqabe. Nan arrabsitu jedha.

Gaafataa: Loon karra tokko fudhadhe

Annan okolee habbuuqadhe

Dhuge baksaa,

Bule baddaa,

Fardi hindannabsu,

Ani sin arrabsu,

Firee dinbilaalaa

Aniifi ati jaala, jedhee deebiisaa “killee” ta’uu itti hima. Yoo deebisaan
dursee dammaan qabuu baatemmo:

Gaafataan: Loon karra tokko fudhadhe

Annan okolee habbuuqadhe

Fichiliin sidhaqa

Ficaan sitti naqa

Handoodee jala ciisi

Hanqooqii lafa dhiisi

Fardi hindannabsu

Kana caala sin arrabsu jechuun deebiisaa itti hima.

Akkuma armaan olirraa hubatamuu dandahutti unkaan hibboo gabaabbatee bifa gaaffiifi deebiitiin yoo dhiyaatu unki deebii laachuufi arrabsuu bifa walalootiin kan dhiyaatudha. Hibboon bifa kanaan yoodhiyaatu, sirriitti itti yaadanii deebiisuu barbaada. Qabiyyeen deebii keenamuus muuxannoo haala jiruufi jireenyaa hawaasaa irraa waan madduuf

deebisaan waaa'ee hawaasaa sirriitti beekuufi daandeettii hubachuusaatti fayyadamee deebisuu gaafata. Finegaan yeroo yaada kana deeggartu akkas jetti,

In content, riddles can include just about every sphere of natural and human life, and vary according to the preoccupations and customs of the society in which they are told. An understanding of the point of a riddle thus often depends on knowledge of the ways of a particular society. (Fennegan, 1970:423-424)

Hibboon gareen taphatamuus nidanda'a. Kan taphatus yeroo baay'ee da'immanidha. Haata'u malee, biyyoottan Afarkaa tokko tokko keessatti namoonni gurguddaanis hibboo bashannanaaf akka taphatan; keessattuu, dargaggoota birattii baay'ee beekkamaa akka ta'e Finnegaan Gabadaamoosiin wabeeffachuu nidubbatti. *"Among Yoruba both children and adults are said to enjoy riddles although they are especially popular with young children"* (Fennegan, 1970:427). Hibboon Uummata Oromoo birattis fayidaa guddaa akka qabu Hayiluu (1997:95) yoo ibsu, *"Hibboon yeroo dubbatamu harka caala qoosaafi kan yeroo itti dabarfatan haafakkatu malee aadaa, safuu, Oodaafi amantii uummataa Oromoo keessatti calaqqqisa....haala itti ijoollee naamusaafi aadaa ofii barsiisan..."* jechuun iddoo guddaa qabaachuusaa dubbata.

2.2.3.2.1 Gosoota Hibboo

Hibboon gosoota adda addaa qaba. Hibboon durii (traditions riddles) irra caalaa mallattoo (sybalolic) ta'anii kan qabiyyeen isaanii akkaataa ilaalcha ykn hubannoo hawaasa sanaan kan ibsamanidha. Ummata Oromoo biratti hibboon kun bifaa lamaan: hibboofi hibboon tar ykn hibboon teen jedhamuun beekamu. Hibboon tar hibboo maatiis jedhamee beekama. Innis kan maatiin galgala galgala ijoolleen olla waliin akka walbartuuf ittiin maatii lakkoofsisanidha. Hibboo hammayyaa kan jedhamummoo, unka beekaamaa hibboo durii (traditions riddles) keessatti carraa teekinoloojiirratti hundaahuun kan uumamaa deemanidha. Fakkeenyaaf, "hibboon harkaan facaasanii ijaan funaanu" jedhu deebiinsaa "barreeffama" dha. Kun ammoo, erga barreeffamni jalqabee kan uumamedha.

Hat'u malee, hibboo qabiyyee isaanii bifa adda addaatiin qindaaheefi caasaarratti hundaahuun hibboo salphaafi hibboo xaxamaa jechuun qooduu nidandeenya. Yaada kana Fennegan (1970:414 & 421) yoo deeggartuu, *"There are many different forms. Very often the riddle is in the simple form and these longer and more complex forms"* jechuun, kanneen beekkamoo ta'an ibsiti.

Hibboo salphaan hibboowwan hima tokko ykn tokkoo oliin gaafatamanii hima ykn jecha tokkoon deebii argatan ta'anii qabiyyeen isaanii ta'umsa ykn alta'umsa dorgomisiisuu, bakka ibsuun ijaaramaniifi lakkoofsaan gaafatamanfaa ofkeessatti hammatu. Gosti hibboo kanaa yeroo baay'ee himoota hawaasa kessatti deebiin isaanii unka beekkamaa qaban afaan kallattii hintaaneen gaafatamaniifi addunyaa guutuurratti kanneen argamuu danda'an akka hammatu Fineegaan yoo ibsitu, *"Very often the riddle is in the simple form of a phrase or statement referring to some well-known object in more or less veiled language. Such simple riddles seem to occur all over the continent."* (Fennegan 1970:414) jetti. Fakkeenya armaan gadirraa hubachuun nidanda'ama.

“Ciisu akka reeffaa ka'u akka leencaa”

“Gombisamu hindhangala'u”

“Godoo guddaa gamaa balballisaa lama”

Hibboowwan kunniin deebii isaanii tartiibaan “qawwee, mucha saawwaafi funyaan” yoota'an gaaffii isaanii keessatti inni jalqaba ta'umsa dorgomsiisuu ilaallata. Inni lammataa ammoo, maxxantuu “hin-” maxxanfachuun alta'umsa ta'uusaa yoo agarsiiftu, hibboo isa sadaffaa keessatti “gamafi lama” kan jedhaman bakkaafi lakkoofsa agarsiisuun kan gaafataman gosa hibboo salphaa ta'uusaanii ibsu.

Hibboo xaxamaan kanneen hima tokko ykn tokkoo oliin gaafatamanii hima ykn jecha tokko ykn tokkoo oliin deebii argatan hammata. Hibboowwan akkasii Afaan Oromoo keessatti baay'inaan hin argaman. Fennegan (1970:421) yoo dubbattu, *"These longer and more complex forms are, however, relatively rare, and most of the remaining discussion about style and language will be concerned..."* jechuun hibboo xaxamaan darbee darbee kan mul'atuufi akka dubbii (style) afaan fayyadamaniin hubatamuu akka danda'aman ibsiti.

- ✓ “Waa jaha dinniq!”
- ✓ “Ayyoon gabaabduudha,
Yoo teessu lafaa hin kaatu,
Yoodhaantu namaaf hin naatu.”
- ✓ “Mannisaanii ni fagaatti,
Nyaannisaanii ni mi'oofti,
Sareen isaanii nama nyaatti.”

Hibboowwan armaan olii sadan fakkeenya hibboo xaxamaa ta'u nidanda'u. Inni jalqabaa waanta haawasa biratti yeroo sadaan ilaalan ajaa'ibsiisaa ta'antu ittiin gaafatama.

Deebiinsaas “Hiddii soorama malee gabbatu; Bishaan ooficha malee yaa’u; Lafa dhisaa malee diriiru; Waaqa utubaa malee dhaabatu; Hummoo dhukkuba malee aadufi Qoraattii qaraan malee qaramu.” Inni lammafaa deebiinsaa “gufuu” yoo ta’u, innis gochaa gufuun namarratti raawwatturratti hundaahuun kan gaafatamee jecha tokkoon deebii argatedha. Inni dhumaa deebiinsaa “Gaagura, kanniisaafi damma” dha. Kunis, iddoo gaagurri itti hidhamuu, yoo tuqan waan kanniisni nama gootuufi mi’aawa dammaa walbira qabuun itti yaadanii xiinxaluurraa kan uumamedha.

Walumaagalatti, hibboo caasaa himootasaanii keessatti waan mu’atuun, ergaa ykn qabiyyee isaan dabarsaniifi turtii umurii qabanirratti hundaahuun qooduu dandahamus, umanni akkaataan hiibboo uumee ittiin fayyadamu hedduudha. Isaanis tajaajilaa kennaniin, akkaataa itti uumamanii, amalaan isaan calaqqisiisaniifi waan dinqisiifataaniirratti hundaahuun waan uumanii itti fayyadaman jechuun nidanda’ama.

2.2.3.2.2. Faayidaa Hibboo

Hiibboon, akkuma gosoota afoola biroo muuxannoo, ilaalcha, falaalsamaafi amantaa uummata tokko calaqqisiisuuf humna qaba. Hibboon, haala gaaffiifi deebiin yeroo taphatamu dandeettii sammuu daaa’imman guddisuuf ykn qaruuf akka mala barsiisuu tokkoo ta’eet gargaara. Keessattuu dandeettii afaanii dagaagsa. Ijoolleen galgala galgala hibboo walgaafachuun akka irriibni dafee isaan hinqabne, akka hinmukoofne taasisa. Kana malees, akka naannoo ofii ilaalchisee hubannoo qabaatan guchuuf dandeettii hubannoo namootaa niguddisa, Safuu Hawaasaa barsiisuuf gargaara. Akkasumas, bashannansiisuuf hibboo iddoo guddaa qaba. Fineegaan yaada armaan olii kana deeggaruun akkuma mammaaksaa hibboon hiika alkallatti taphatamuullee akka danda’u yeroo ibsiti,

The explicit purpose of riddles, then, is almost invariably amusement. Commentators have, however, predictably pointed to many of their incidental functions as well. Besides entertainment, riddles are sometimes claimed to play an indirect educational role by training children in quickthinking, in intellectual skill, and in classification, providing, through their sexual or comic bias, a release from tensions imposed by the moral and social code or leading to a fuller participation in social life. They are also like proverbs, sometimes used as an indirect means of saying something without the risk involved in stating it explicitly. (Fennegan, 426-427) jechuun ibsiti.

2.2.3.2.3. Yoomeessa Hibboo

Yoomeessa jechuun yeroofi bakka raawwii afoolaa kan agarsiisudha. Kanaafuu, hiibboon yeroo baay'ee Maatii keessatti yeroo boqonnaa maatii galgala galgala ibidda biratti akka ta'e nihubatama. Ummata Oromoo biratti hiibboon guyyaa hitaphatamu. Yoo hibboo guyyaa taphatan “eegetu namatti marga, gaanfatu namatti biqila” jedhamas. Kun ammoo, yeroo baay'ee hibboo kan taphatan daa'imman waan ta'aniif taphatti goranii hojii akka hindaganneefi; kessattuu, ijoolleen yeroo tikaa loon akka hinganneef jedhamee faalasama ittiin hojiif xiyyeeffanaa akka kennamu taassisamu akka ta'e dubbatama. Dhimma kana irrattis Fineegaan yoo dubbattu, *“It is very common in all parts of Africa for there to be a general rule not always strictly observed, but a rule never theless that riddle telling and not during the day, secondly, it is generally children who are expected to take an interest in the light hearted asking of riddles.”* (Finnegan, 1970) biyyoottan Afirkaa baay'ee biratti hiibboon ijoolleen guyyaa otoo hin taane galgala galgala kan taphatan ta'uusaa ibsiti. Kana jechuun garuu, galgala malee taphatamuu hindanda'amu jechuu miti. Darbee darbee hiibboon guyyaa akka taphatamuu dandahuufi namoota gurguddoonillee taphatamuu akka danda'u yaada Fineegaan armaan olitti ibsamerraa hubachuun nidanda'ama.

2.2.3.3. Jechamoota

Jechamni gosa afoolaa unka gabaaboo qaban keessatti ramadama. Innis akkuma cigoo bira qabee dubbii mi'eessuuf ykn bareechuuf jechoota hiika dacha qaban fayyadamuun ergaa dabarsuuf hawaasni itti gargaarama. Yaada kana Geetaachoon (2006:148) yeroo deeggaru, *“Jechamni haasawa mi'eessuufi ykn bareechuuf gala”* jedha. Kana malees, Geetaachoon hiikoolee jechamootaa irra keessaan yoo ilaalamu hiika ifaa ta'een kan ibsamu yoo ta'u, inni keessaa ammoo hiikaa dhoksaa akka qabaatu ni addeessa. Fakkeenya jechamoota armaan gadii haala hawaasni itti fayyadamu xinxaluun nidandeenya.

Caalaan gurra qaba.

Odaa jala jiru.

Buqqee duudaa qaba.

Jechamoota armaan olii keessaa inni jalqabaa qaama ykn nafa dhageettii guddaa ykn bala'aa qabaachuu kan ibsu hiika irra keessa yoo ta'u, maqaa guddaa, beekamaa ta'uusaa ammoo, hiika dhoksaan qaburraa hubachuun nidanda'ama. Hima isa lammataa keessatti ammoo, muka jaalatamaa odaa jala jiraachuunsanii hiika irra keessaa yoo ta'u, seeraan kan bulan ta'uusaanii immoo hiika dhokataa ta'uusaa ibsa. Akkasumas hima dhumaa keessatti buqqeen uraa (qaawwa) kan hinqabne ta'uusaa kan ibsu hiika ifatti mul'atudha. Wallaalaa ykn nama homaa hinbeekne qabachuunsaa hiika dhokataadha. Haata'u malee, dubbataan hiika isa dhoksaa sana dabrsuurratti xiyyaafatee ergaasaa dabrsachuu barbaada malee hiika isa ifaatti mul'atarratti hinxiyyeeffatu. Kanaaf, jechamni afoola ciminaan hubatamee dubbatamuufi xiinxalamuu qabu ta'uusaa nama hubachiisa.

2.3. Amaaloota Afoolaa

Afoolli ogummaa hawasaa kan afaaniin dhalootaa dhalootatti darbu kun amaloota adda addaa ittiin baakamu qaba. Amalootni kunniin gosoota afoolaa hunda kan ibsaniidha. Amaloota kanneen keessaa gurguddoon:

2.3.1. Hurruubummaa (Dalaga)

Amaloota afoolaa keessaa hurruubummaan isa bu'uuraa ta'ee fudhatama. Sababiinsaa afoolli kamiyyuu yoomessa hawaasummaa mataasaa keessatti gochaafi jechaan walsimate uummata fulduratti dhiyaachuun afoolatti lubbuu hurachiisuu kan dandahu ta'uunsaa waan amanamuufidha. Finnegan (1970:3) yoo ibsitu, *"The significance of performance in actualization, transmission, and composition. Audience and occasion. Implications for the study of oral literature."* jechuun bu'aa hurruubummaan qabu qabatamaa gochuu, ergaa dabarsuufi qindaahinasaa hirmaattotaafi saganticha (occasion) walsimsiisuun qorannoo afoolaa keessatti hiika gudda akka qabu ibsiti. Afoolli hurruubummaa qabaachuun isaa akkuma gosa afoola dhiyaatuun gochaafi jechaan ykn sochii fuulaa, harkaafi qaama hundarraa mul'atuu, meeshaaleefi uffannalee waliin deemaniin deeggarameeffii jechi ykn afaan ittiin dhiyaateen walsimatee yeroo dhiyaatu qalbii daawwatootaa ykn hirmaattotaa tohachuudhaan: gammachiisaa ykn gaddisiisaa akkasumas, sodaachisaa ykn jajjabeesaa kaayyoo dalagamaa jiru milkeessuuf iddoo guddaa qaba. Ammas yaada kana, *"The significance of performance in oral literature*

goes beyond a mere matter of definition: for the nature of the performance itself can make an important contribution to the impact of the particular literary form being exhibited.”(Finnegan, 1970:5) afoolli haala miidhagina gonfatee dhiyaachuu kan danda’uu yoo hurrubummaa qabaate ta’uu nu hubachiisti.

Walumaagalatti, afoolli humna godhatee kaayyoo hurruubamuuf sana galmaan gahuu kan dandahu qaamoleen hurruubummaa marti waliin qindaahanii yoo dhiyaatanidha. Kanaafuu, afoolli nama afoolicha dabarsurratti hundaaha jechuun nidandahama. Yaada kana “*Oral literature is by definition dependent on a performer who formulates it in words on a specific occasion—there is no other way in which it can be realized as a literary product.*”(Finnegan, 1970:4) Afoolli cimina namicha/ttii afoola dubbatuu (hurruubu) ykn dubbattuorraatti kan hundaahu ta’uusaa ibsiti.

2.3.2. Jijjiiramummaa (variation)

Afoolli sababa afaanii ykn dubbiidhaan dhalootaa dhalootatti darbuuf yeroo hurruubamu itti dabaluufi irraa hir’isuun nijiraata. Kun ammoo, amala jijjiiramummaa qabaachuusaa agarsiisaa. Namoonni adda addaa afoola walfakkaatu yeroo adda addaa keessatti bifa gara garaan hurruubu dandahuu agarsiisa. Kunis qabiyyee guutummaa afoolichaatu jijjiirrama osoo hintaane qabiyyee jalqabaa qaburraa hir’isuu ykn itti dabaluufi haala itti dhiyaatuu dandahuutu jijjiiramuu agarsiisa malee ergaan isaa hinjijjiiramu.

Yeroo baay’ee gosoota afoolaa keessaa durduriin bakka adda addaatti yeroo dhiyaatu ykn hurruubamu jijjiirama kanaaf saaxilama. Durduriin darbu sun yeroo tokko tokko bineensota gara garaa fayyadamee ergaa tokko yeroo dabarsu bal’inaan mul’ata. Sababiin jijjiiramummaan afoolaa ittii mul’atu keessaa jijjiirama hawaasaafi yeroo (ocation) waliin deemuuf. Kun ammoo, amaluma afoolaa waan ta’eef, jijjiirama kana tohachuun hindanda’amu.

2.3.3. Hirmaannaa Jamaa (Audience)

Akkuma beekamu afoolli yeroo hurruubbamu yoomessaa mataasaa dandahe qaba. Yeroo kana ammoo, hurruubummaa afoolaa kanaa hirmaannaa hawaasa bakka sanatti argamaniin darba. Jamaan achitti argamu, afoola hurruubamu duukaa bu’ee gaddaafi gammachuu, jibbaafi jaalala; akkasumas, amantaafi falaasa hawwaasa sanaa duukaa

bu'uun hordofa. Hirmaattoonni kunniin warra huruubaa jiran caqasun daawwachaa himimmaaniin, fuulaan, yookaan mallattoo gara garaatiin hirmaannaa isaanii ibsu. Bakka hirmaattonni hinjirreetti afoolli hinhurruubamu. Kanaafuu, barbaachisummaa hirmaannaa jamaa Fennegan (1970: 12) akkastti ibsiti,

A further essential factor is the audience, which, as is not the case with written forms, is often directly involved in the actualization and creation of a piece of oral literature. According to convention, genre, and personality, the artist may be more or less receptive to his listeners' There is no escape for the oral artist from a face-to-face confrontation with his audience, and this is something which he can exploit as well as be influenced by.

Yaadni kun dubbistoota hojii uumee ogbarruu barreeffaamaa irraa hirmaattonnii afoolaa garaa garummaa akka qaban, dubbistoonni kitaaba gobarruu tokkoo qaamaan osoo hin sochaa'iniis akka dubbisan ibsuun; Garuu, hirmaattoonni afoolaa yeroo hedduu gamtaan waliigaluuniifi sansakaa agarsiisaniin irratti hirmaatuun dhaggeeffattota biratti kabaja qabaachuu arsiisa. Kanaafuu, hirmaannaan jamaa amaloota afoolaa keessatti hammatamuusaa hubachiisa.

2.3.4. Abbummaa Isaa Hawaasa Ta'u (Collective Ownership)

Afoolli abbummaan isaa kan hawaasaati. Sababiinsaa afoola kan uumu abalutu bakka akkasitti bara kana uume jechuun waan hindandahamneefidha. Kun ammoo, afoolli yoomessa murtaahaa akka hinqabne agarsiisa. Osoo ogbarruu barreeffamaatii barreessaa, bara maxxanseefi eessatti akka maxxanfame qabaata. Kana qabaachuunsaa qabeenya dhuunfaa ta'uusaa yoo ibsu, afoolli ammoo yoomessa murtaahaa dhabuunsaa qabeenya hawaasaa ta'uusaa waan agarsiisuuf akka amala afoolaatti fudhatamee dubbatama.

Walumaagalatti, afoolli hawaasa kamiyyuu keessatti argamu: haalli daddarbiinsa isaa afaaniin, qabeenyummaan isaa kan hawaasaa, haalaafi iddoo ittiraawwatamu qabachuu, jijjiirama agarsiisuu danda'uunsaa, kalaqa sammuu waan ta'eef artii calaqqisiisuunsaa, afaaniifi aadaa hawaasa sanaa calaqqisiisuunsaa, yeroofi iddoodhaan dangeffamuusaafi raawwii isaa dandeettii nama afoola sana hurruubuun garaagarummaa mul'isuu danda'uunsaa amaloota afoolaa warra bu'uuraati jechuun nidandahama.

2.4. Fayidaa Afoolaa

Biyyootaa guddinarra jiran caala biyyoonni guddatan fayidaa afoolaa hubatanii kunuunsa barbaachisaa afoolaaf gochuuf baajataa gahaa akka ramadaniif; kun ammoo, guddina ogbarruun barreeffamasaaniif bu'uura ta'uusaa Warquun (2001:9) ibsee jira. Kanaafuu, afoolli aadaa, seenaa, falaasamafi amantii hawaasa tokkoo afaaniin labataa labatatti kan dabarsu qabeenya hawaasaa akka ta'e hubachiisa. Afoolli qabeenya hawaasaa ta'e kun gaddaafi gammachuu, quuqqaa, badhaadhummaa hawaasaa ibsuuf bu'aa waan qabuuf fayadaalee afoolli hawaasaaf qabu keessaa muraasa kutaa kana keessatti ilaalameera.

2.4.1. Afoolli Maddaa Ragaa Qorannoo Hawaasaa Ta'uu.

Afoolli eenyuummaa hawaasaa calaqqisiisuuf humna guddaa qaba. Keessattuu hawaasa sirna barreeffamaa osoo hinqabaatiin ture haala jiruufi jireenyasaa, gaddaafi gammachuusaa, qaaroominaafi falaasamaa hawaasichaa, amantaa, fincila godhaa ture, soda qabuuufi sirna bulchiinsasaa afoola fayyadamuun ibsachaa afaaniin dhalootaaf dabarsaa waan tureef qorataan salphaatti afoola hawaasa kanaa funaanuun hubannoo ummatichaa argachuu dandaha. Afoolli miidhaafi miidhama hawaasichi keessa darbe yeroo kamiyyuu ibsuu waandandahuuf hambaa hawaasati jechuun nidandahama. Kanaaf, Mootummaa Gamtoomaniitti Dhaabbanni Barnoota Saayinsiifi Aadaa (UNESCO) afoolli guddina industiriifi teekinoloojiitiin akka hinbanneefi biyyi kamiyyuu afoolasaa kunuusachuu akka qabuuf akka hambaaleetti “Intangible heritages” jedhaman keessatti galmaahee kunuunsiifi eegumsi barbaachisaa akka godhamuuf jedhanii murteessuun yoo ibsan:

Preservation is concerned with protection of folk traditions and those who are transmitters, having the fact that each people has a right to its own culture and that is adherence to that culture is often eroded by the impact of the industrialized culture purveyed by the mass media. Measures must be taken to guarantee the status of and economic support for folk traditions both in the communities which produce them and beyond. (UNESCO, 1989:3) jedha.

Kanaafuu, afoola qorachuun hawaasa tokko caalatti hubachuudhaan seenaafi beekumsa labata irraa labatatti daddarbaa dhufe tursiisuuf gahee guddaa waan qabuuf hambaa hawaasati jedhamee fudhatama. Yaada kana Burkenya (1994:84) yeroo deeggar, “*oral literature is that heart of people's way of life. It is the very soul of their culture.*” Kunis

jireenya hawaasaa bu'ura godhatee aadaa hawaasaaf lubbuu kan kennu afoola ta'uu ibsa. Georges& Jones (1995:314) kallattii bu'aa afoolli tokko hawaasaaf qabuun yoo ibsan akka armaan gadiitti kaa'u.

Through oral literature /folklore/ people can educate or acculturate each other; perpetuate, challenge or modify a groups social norms and values; inform others about the basis for or nature of their culture; reveal or display their identity, traditionality, knowledge, or competence; and entertain or be entertained.

Kunis afoolli hawaasa tokko keessatti kallattii hedduutiin akka waa gumaachu mirkaneessa. Afoola gargaaramee hawaasni walbaransiisa, dudhaa hawaasaa toora qabsiisa, fooyyessa, waa'ee eenyummaa, seenaa addunyaa isaa beeksifata, ittiin bashannanan, walbashannansiisa. Dhaloota ykn hawaasa har'a karaa ammayyaahaa ta'een seerawwan, amantiifi siyaasaan walbulchuf dhakaa bu'uura kan kaahe, bekumsa afoolaa irra argateen waan ta'eef afoolli hambaa ykn dhaalee dhaloonni darbe kan dhaloota har'aaf kaa'an jechuun nidandahama.

2.4.2. Afoolli Madda Ogbarruu Barreeffamaa Ta'uu

Afoollii kalaqaa hawaasaa kan umurii dheeraa qabu ta'uunsaafi hawaasani jireenya isaa keessatti muudannoowwaniifi muuxannoowwan qabu ittiin dhalootaaf dabarsaa kan ture ta'uunsaa nihubatama. Ogbarruun barreeffamaa ammoo, hojii uumee yoo ta'us kan erga sirni barreeffamaa jalqabee muuxannoo hawaasaa walitti qabuun barruun ibsamuu jalqabedha. Kanaaf, biyyoonni hedduun afaan isaanii guddifachuudhaan afoola isaanii gargaaramanii ogbarruu hedduu barreessaniiru. Kun ammoo, afoolli bu'ura ogbarruu tahuusaa ibsa.

Ummanni Oromoo afaan isaan sirna barreeffamaa osoo hinqabaatii aadaa, seenaa, duudhaa, faalaasamaafi sirna bulchiinsa isaa afoola fayyadamee tursiisuun isaa har'a wareeggama kanfaleen, qubee mataasaa argatee bifa barreeffamaatiin afoola isaa walitti qabuun Ogbarruu Oromoo guddisuuf qabsoo guddaa taassisaa jira. Kanaaf, namootaa dhuunfaan dur dhoksaan, amma ifaatti barreessaa turan akkuma jirutti ta'ee har'aa Biiron Aadaafi Turizimii Oromiyaatiin afoolonni funaanamanii bifa kitaabaatiin maxxanfamaa jiraachuunsa ogbarruu barreeffama Afaan Oromoof bu'ura cimaa kaa'aa

jira. Kun ammoo, afoolli ogbarruu barreeffamaaf bu'uura ta'uusaa salphaatti nuhubachiisa.

2.4.3. Afoolli Barnootaa Keessatti

Afoolli sirna barnootaa ammayyaa keessatti qindaahee dhiyaachuunsaa bu'aa qaba. Warquun (2001:19) yoo ibsu, *"Durdurii (sheekoo), baacoofi kkf barumsa gadii kaasee hanga sadarkaa ol'aanaatti qindeessuun yoo laatame, dhalaonni itti fufu naannoo isaarraa ka'uun waanbaratuuf, eenyummaa isaa hubachuufi ofitti amanuu cimsachaa deemuu nidanda'a,"* jechuun fayidaa afoolli barnoota keessatti qabu guddaa ta'uu kaa'a. Yaaduma kana Nagariin (1995:9) Andrezewski (1985:38) wabeeffachuun afoolli akkuma ogbarruu barreeffamaa namoonni hubannoo jechootaa gabbifachuufi akkaataa haalaan yaada ofii ibsatan barachuu akka dandahaniifi beekumsa seenaa hawaasa isaanii akka guddisu ibsa. *"Oral literature, like written literature, is of educational value since being exposed to it enhances the listeners verbal skills, enriches their vocabulary and enlarges their knowledge of their own society and its history."*

Dabalataanis, Faaqaadaan (1991:32) faayidaaleen afoolaa hawaasaaf qabu bakka shanitti qoodde ibsa. Isaanis, hawaasa cimsuu ykn dhaabuuf (to strengthen), milquuf (to escape), barsiisuuf (to educate) fi to'achuuf (to control) jechuun qoodde ibsuuf yaaleera. Kun ammoo hawaasni afoolaan walbarsiisu dandahuusaa agarsiisa.

Afoolli beekumsa hawaasaa dabaluuf gahee bakka bu'insa hinqabne qaba. Kanaaf kan afoolli madda beekumsaa ta'uusaa Nagariin (1995:8) Dassaaleeny (1985:62) wabeeffachuun seenaafi dhimma hawaasa duraanii tokoo hubachuuf gahee afoolli keessattuu durduriifi sirbi qabu guddaa ta'uu yoo ibsu, *"Folk literature is a source of knowledge about the past, because for a through understanding of literature and history, a knowledge of folk literature is essential, for it keeps the past alive in tales and songs."* jedha. Kana malees, Bukeenyaa (1994:85) wabeeffachuun afoolli amala, gochaa, ilaalchaafi barsiifata/shaakala hawaasaa gidduutti mula'ataniifi kan hawaasichi jibbu qeequun akka sirratu gochuuf gahee guddaa akka qabu ibsuun yeroo dubbatu, *"Each genre of oral literature has a part to play in the education of a particular society. While expressing the feeling of people and playing a therapeutic role the song satirises*

unacceptable behavior and warns members against misdemeanor” jedha. Kana malees, Burkenya (1994:85) *“Oral literature impacts to the growing person, useful informative and affective skill which enable the person to life and to be useful members of a society.”* Afoolli bilchina sammuu namaafi dandeettii itti hawaasa keessatti miseensummaan hirmaachuu akka dandahan dandeettii yaaduufi hubachuu akka cimsu hubachiisa.

2.4.4. Afoolli Xiinsammuufi Misooma Hawaasaa cimsuuf.

Akkuma armaan olitti ibsamaa ture afoolli amantiifi falaasamni, abdiifi dhiphuun, gaddaafi gammachuun, hawwiifi jireenya hawaasaa afoola ummataa keessatti waan ibsamuuf xinsammuu hawaasaa hubachuuf qorannoon afoolaa iddoo guddaa qaba. Kuni ammoo, fedhiifi yaada hawaasa baruuf ni gargaara. Yaada kana Warquun (2001:14-15) yoo ibsu afoolli xiinsammuu hawaasaa bekuuf bu’aa akka qabu addeessa.

Hawaasni sodaafi dhiibbaa malee gammachuusaa ibsamuuf kan sirbee taphate, gootummaa isaa ibsuuf kan geerare, gadda isaa mul’isuuf kan boo’e keessaa waandhugaa hedduu beekuu nidanda’ama. Kanaafuu, fedhiifi hawwii uummata tokko baruu dandeenyaan ammoo, dhiibbaa tokko malee fedhii isaarratti hundaa’uun waliin karoorsuufi misoomaaf hiriirsuun nidanda’ama. jechuun ibsa.

Walumaagalatti, Finnegan (1970:21) akkuma ibsite afoolli waldhabbi hawaasaa hiikuuf mammaaksa, sammuu boqochiisuuf hibboon, ragoon amala sirreessuuf fayidaa guddaa akka qabu ibsiti. *“proverbs help settle legal decision ,riddle sharpen wits ,myth validate conduct satirical songs release pent-uphostilities.”* Kana malees, afoolli qabsoo finiinsuuf, lammiifi goota mul’isuuf, misoomaa ariifachiisuufi kkf hawaasa keessatti bu’aa olaanaa kan qabu ta’uu hubachiisa.

2.5. Asoosama

Asoosamni akka afoolaa umurii dheeraa kanqabu osoo hintaane barreeffamaan waan dhiyaatuuf erga sirni barreeffamaa jalqabee kan eegalameedha. Sanyiin ogbarruu barreeffama kun jaarraa 18^{ffaa} keessa beekame jedhamee amanama. Hata’u malee, asoosamni akkuma afoolaa jiruufi jireenya hawaasa calaqqisisuunsatiin dubbistootaan jalataama argateera. Maalummaasarrattis yaadni adda addaa kennamaa tureera.

Asoosamni sanyii ogbarruu barreeffamaa ta’ee, hojii kalaqa sammuu ilma namaa kan bu’a ba’ii hawaasaa adunyaa kana keessatti qunnameefi qunnamuu danda’u uumeefi

qindeessee bifa qabatama ta'een kan hawaasaaf dhiyeessudha. Odeeffannoo toora interneetirraa *argame* <https://en.wikipedia.org/wiki/Fiction> yaada rimee asoosamaa yoo ibsu, *"Fiction is a term used to classify any story created by the imagination, rather than based strictly on history or fact."* Asoosamni seenaa dhugaafi qabataamarratti hundaahuurra hojii uumee ykn kalaqaa ta'ee kan sadaan (imagination) barreeffamu muuxannoo hawaasaa ta'uu agarsiisa. Bu'aa ba'iin hawaasni jireenya isaa keessatti keessa darbu baay'eedha. Bu'aa ba'iin kun yeroo dheeraa kan fudhatuufi erga tokkoon yaadachuun hindandahamu. Asoosamni bu'aa ba'ii kana walitti qindeessee lubbuu itti godhee haala qabatamaan ija keenya dura dhaabuuf kan humna qabudha. Asoosamni gaddaafi gammachhuu, dhiphinaafi bal'ina, haala siyaasaa, sadarkaa jireenya hawaasaafi kkf agarsiisuun rakkoo jiru kan furuu, karaa saaquufi muuxannoo gaarii akka hawaasni walirraa baratuuf kan tajaajiludha. Kanaaf, hayyoonni jireenya keenyaaf fakkiin asoosamni kennu qabatamaa ta'uu isaa dubbatu.

Walumagalatti, asoosamni kan asoosessaan dhugaafi miidhagina osoo addaan hibaasiin kandhiyeessu yoo ta'u, barreessaan tokko duraan dursee haala dinagdeefi siyaasa hawaasa nannoo hubachuun nam-fakkiwwan gochaalee hawaasa calaqisiisaaniin fayyadamee akka raawwatan taasisuudhaan kadhiyeessudha. *"fiction is both artifice and verisimilitude, meaning that it requires both creative invention as well as some acceptable degree of believability."* <https://en.wikipedia.org/wiki/Fiction>. Yaadni armaan olii kunis asoosamni kalaqa ta'uusaafi dhugaa hawaasa keessaa fudhatama qabaachuunsaa amanamuun kan barreeffamu ta'uu dubbata.

2.5.1. Gosoota Asoosamaa

Hayyoonni ogbarruu gosoota asoosamaa hedduun kan jiran ta'uu dubbatu. Adda addummaan kunis kan mula'atu kalattii irratti xiyyeeffatanirraa ka'uuni. Namoonni tokko tokko asoosamaa ergaasaarratti hundaahuun qoodu; gareen biroo ammoo, baay'ina jechootaa ykn baay'ina fuulasaarratti hundaahuun qoodu. Kutaa kana jalattis bifa lamaaniinuu gabaabbinaan kan ilaalamanidha.

Ergaa hawaasaa keessatti dabarsurratti hundaahuun *Wikipedia, the free encyclopedia* kan jedhamu iterneetiirratti yoo tarreessu asoosamoota: Asoosama Pikaaristu

gammachuufi gaddaa, laafinaafi jabina hawaasa tokko mul'isuuf bifa seenesoon qindoomina hedduu qabaatee kanbarreeffamudha. Asoosama hawaasaa ammoo, hawaasa keessa jiraatan keessatti maal hojjachaa akka jiraniifi maal hojjachuu akka qabu irratti hundaa'ee kan barreeffamuudha, Asoosamaa xiinsammuus akkuma maqaasarraa hubatamutti waan sammuu namaafi yaada namaa keessaa nannahurratti xiyyeeffata; akkasumsas, Asoosamaa Seenaa (historical fiction), Asoosama Barnootaa (educational fiction), Asoosama Falasamaa (philosophical fiction), Asoosama Yaalii (experimental fiction), Asoosama Birrachiisaa (horror fiction), Asoosama Ippisoolaarii kan yeroo baay'ee jaalalaa irrattis xiyyeeffachuun aala bifa xalayaatiin barreeffamuufi kkf tarreessuu nidandahama.

Gama birootiin, asoosama baay'ina jechootaafi baay'ina fuula ittin barreeffamerratti hundaahuun yoo qoodan odeeffannoo interneetii weebisayitii <https://en.wikipedia.org/wiki/Fiction> argamee, “*Short story: A work of at least 2,000 words but under 7,500 words (5–25 pages)... Novella: A work of at least 17,500 words but under 50,000 words.(60–170 pages)... Novel: A work of 50,000 words or more (about 170+ pages).*” jechuun bakka sadiitti qooda. Dassitaan (2011:10-13) asoosamoota, asoosama xillaa (novel) kan xiinxala gadfagoo gaafatuufi waanhedduu bal'inaan dabarsufi kan jechoota kuma afurtamaa olirraa ijaaramu ta'uusaa, Asoosama kurfaa (novella) bal'inaafi fageenya qabaatusa akka xiillaa kan hintaaneefi jechoota kuma kudha torbaafi dhibba shanii hanga jechoota kuma afurtamaatirraa kan ijaaramu, asoosama gumaataa (novelletta) asoosama affeerraadhaaf ooluuf namoonni ittiin walwaaman akka ta'e efi jechoota kuma torbaafi dhibba shanii hanga jechoota kuma kudha torbaafi dhibba shaniitirraa kan ijaaramu, asoosamni; ariitii (short story) waan dabarsuu barbaade ariitii kan dabarsuufi jechoota kuma torbaafi dhibba shanii gadiirraafi asoosama habalakaa (flash fiction) ammoo, kan yeroodhuma sana jalqabee xumuuramu ta'uusaafi jechoota dhibba tokkorraa kan ijaaramu ta'uusaa ibsuun bakka gara garaatti qooddeera.

Walumaagalatti, odeeffannoo lamaanirrattu baay'inni jechootaa garee tokko jalatti ramadaman walfakkachuu baatuyyu asoosamni baay'ina jechoota irraa ijaaramaniifi baay'ina fuula isaaniin gosa gara garaatti qoodamuun maqaa adda addaa qabaachuusanii

kan hubachiisudha. Kanaafuu, asoosamoota kanneen asoosama dheerafi gabaabaa jechuun qoodnee dhiyeessuu nidandahama.

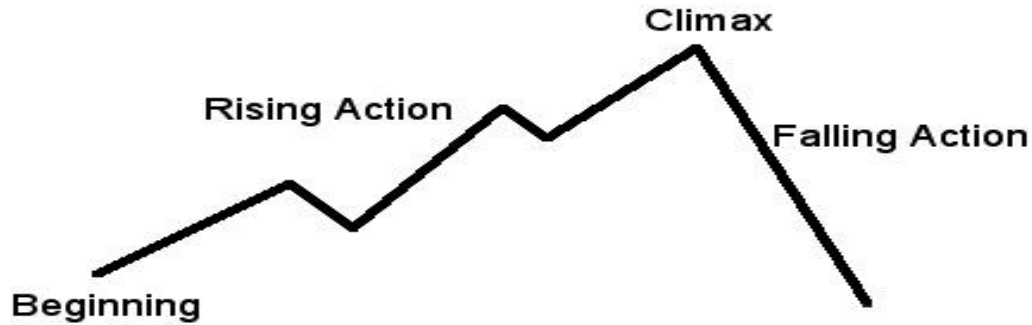
2.5.2. Firiwwan Asoosamaa

Asoosamni firiwwan adda addaa qaba. Firiwwan asoosamaa kunniin bu'aa bahi jireenya hawaasaa bifa miidhagina qabuufi qabatamaa gochuun kayyoo asoosamichaa galmaan gahuuf kan hirmaatanidha. Kanumarraa ka'uun firiwwan asoosamaa kanneen toora interneetii <http://learn.lexiconic.net>, <http://web.csulb.edu/~yamadat/ElementFic.html> <http://cslcla.semo.edu/hhecht/The%20Elements%20of%20Fiction.htm> irraa rgaman akka armaan gadiitti kaasuun nidandeenya.

Yaa'i firiwwan asosamaa keessa tokko ta'ee gochaawwan asoosama keessatti raawwataman jalqabaa hanga dhumaatti waan keessa darbu kan agarsiisudha. Yaada kana odeeffannoo toora <http://learn.lexiconic.net/elementsoffiction.htm> irraa argame yoo ibsu,

plot is events that form a significant pattern of action with a beginning, a middle and an end. They move from one place or event to another in order to form a pattern, usually with the purpose of overcoming a conflict. The plot is more formally called a narrative.

Inis yaa'i ta'insoota asoosamaa keessaatti jalqaba, giddugaleessaafi dhumarratti dhufuun raawwataman tartiiba qindahaan walddhabbiwwan asoosamichaa keessatti mula'atan kan agarsiisuu seenessoo ta'uusaa ibsa. Yaadamu kana <http://web.csulb.edu/~yamadat/ElementFic.html> yeroo deeggaru, *"plot is the major events that move the action in a narrative. It is the sequence of major events in a story, usually in a cause-effect relation"* jechuun yaa'i tartiiba gochaa sababaa ka'umsaa ta'uu addeessa. Yaa'i asoosamaa ofumasaayyuu firiwwan adda addaa qabaata. Isaanis saaxila ykn jalqaba (beginning), tarkaanfii olka'insaa (Rising Action), Finiina (climax), tarkaanfii gadbu'insaa (Falling Action) fi xumura (end of action) jedhamuun akkaataa ta'insooni asoosama keessatti jalqabanii walddhabbiin cimaa itti adeemaa sadarkaa olaanarra erga gahee booda suuta suuta qabbanaahaa walddhabbiilee uumamaniif furmaata kennaa itti deeman kan ibsudha. Yaada kana akka fakii armaan gadiitti kaa'uun akkataa itti ta'insooni uumamanii guddachaa demaan hubachuun nidanda'ama.

Madda. <http://learn.lexiconic.net/elementsoffiction.htm> kan fudhatamedha.

Firiiwwaan asoosamaa keessaa inni biroo qooddataadha. Qooddataan nama yaadaa ykn bakka bu'aa, kan asoosessaan uumee daangaa asoosamichaa keessatti rakkinaafi bal'ina adda addaa unachuun sochoosudha. Yaada kana yoo ibsan *"character is a figure in a literary work (personality, gender, age, etc)... it distinct between flat and round characters. Flat characters are types or caricatures defined by a single idea of quality, whereas round characters have the three-dimensional complexity of real people."* Qooddaatan hojii kalaqaa ogbarruu keessaatti nama sansaka, umurii, korniyaafi kkf kennuun bakka buufamu ta'uufi qooddataa muummee seenaa asoosamichaa baatee kandeemuufi qooddataa aantenn yeroof mul'atee kan dhabamaa deemu jedhamee qoodamuu kan dandahu ta'uusaa agarsiisa. Asoosessaan qooddataa uummatu aadaa, duudhaa, seenaafi jiruufi jireenya hawaasaa asoosamichi keessatti raawwatame bu'uura godhachuun hawaasichattii fakkeesse akka dhugaa hawaasichaa ibsuu dandahutti uummachuu barbaachisaadha.

Waldiddaan firii asoosamaa ta'ee waldhabbii asoosamicha keessatti mul'atan kan agarsiisudha. Waldhabbiin kun namaafi nama gidduutti, namaafi uumama biroo gidduutti, namaafi xinsammuusaa, namaafi hawaasafi kkf gidduutti ta'uu danda'a.

The more rewarding plots are often built around mental, emotional and moral conflicts. Plots involving physical conflict, war, exploration, escapes often contain the most excitement and suspense. Major types of conflict, Person vs. nature, Person vs. person, Person vs. society, Person vs. fate, Person vs. him/herself. The first four types are said to be "external conflicts", while the last is "internal conflict." (<http://learn.lexiconic.net/elementsoffiction.htm>)

Odeeffannoon armaan olii waldhabbiin akkuma duraan ibsamuuf yaalame gosa adda addaa jiraachuufi waldhabbiin kunniin waldiddaa keessaafi waldiddaa alaa jedhamuun bakka lamatti hiruun akka dandahamu ibsa. Walumaagalatti, waldiddaan asoosama keessatti xiqqaannaan asoosamichi dheerachuu ykn gudachuu kan hindandeenye ta'usaa beekuun barbaachisaadha. Kun ammoo, waldiddaan guddinaafi xiqqeenya asoosamichaa murteessuu akka dandahu hubachiisa.

Yoomessi jechoota lama yoomiifi eessa jedhamanirraa yoo uumamu asoosamichi eessatti ykn bakka asoosamichii irratti xiyyeeffatuufi yoom bara, waktii, sirna asoosamichi tuqu kan ilaallatudha. Kanaafuu, ta'insoota asoosamichaa caalatti fudhatama argachiisuuf yoomessi asoosamaa murteessaadha. Odeeffannoon toora, <http://web.csulb.edu/~yamadaty/ElFic.html> irraa argame yoo ibsu, *“Setting is the combination of place, historical time, and social milieu that provides the general background for the characters and plot of a literary work”* jechuun yoomessi bakkeewwan, yeroo seenaa qabeessa, jireenya hawaasa naannoo bu'uurra godhachuun seenduuba qooddattootaafi yaa'isaa walisimatee hojii ogbarruu keessatti kan itti dhiyaatu ta'uu ibsa. Gama biraatiin, <http://cstl-cla.semo.edu> yeoo ibsu, *“The physical setting is of course where the story takes place. The “where” can be very general—a small farming community. Likewise, the chronological setting, the “when,” can be equally general or specific.”* jechuun yoomessi bakkaafi yeroo kan hammatu ta'usaa addeessa.

Dhaamsi ergaa giddugala asoosamaati. Asoosamni barreeffamu ergaawwan adda addaa dabarsuu dandaha. Ergaawwan kanneen barreessaan haal kamiin dubbistoota biraan gaha jedhee yaadee kan barreessudha. Yaada armaan gadii kunis, kana deeggaruun *“Theme is the main idea the writer of the poem or story wants the reader to understand and remember...A theme is a statement about a topic.”* <http://cstl-cla.semo.edu>. Ergaan yaada bu'uuraa barreessaa walaloo ykn seenessoo kan asoosessaan namootaan akka hubataman barbaaduu akka ta'e ibsa. Dabalataanis, ergaan yaada giddugala hojii ogbarruu ta'uusaafi hojii ogbarruu kamiyyuu keessatti kan argamu ta'usaa yoo ibsu, *“Theme(s) is the central and dominating idea (or ideas) in a literary work. The term also indicates a message or moral implicit in any work of art.”* <http://web.csulb.edu/~yamadaty/ElFic.html> jechuun kaa'a.

Gamamiin firii asoosaamaa kessaa tokko ta'ee jechoota “gamaa”fi “kam” jedhamaniirraa kan ijaaramedha. Innis yaa'i asoosamichaa yeroo seenessamu ykn himamu gama kamiin akka ta'e kan agarsiisudh. Gamamii ramaddii tokkoffaatti hirkatanii kan seenessaan ofiirraa ka'uun seenessuufi gamamii ramaddii sadaffaan kan namni ofii keessatti hinhirmaatiin namaaf seenessuutti maxxanee barreeffamu jedhamuu qoodamu. Barreessan armaan gadii kun yaada kana yeroo deeggaru, “*Point of View is the vantage point from which a narrative is told. A narrative is typically told from a first-person or third-person point of view.*” <http://web.csulb.edu> jechuun ibsa. Namni biroos gamamii yeroo ibsu,

Point of View is the narrative point of view, how the story is told—more specifically, who tells it. There are two distinctly different types of point of view and each of those two types has two variations. In the First Person point of view, the story is told by a character within the story, a character using the first person pronoun, I. In the Third Person point of view, the story is not told by a character but by an “invisible author,” using the third person pronoun (he, she, or it) to tell the story. (<http://cstl-cla.semo.edu/hhecht>)

jechuun gamamiin kallattii seenessaan dhabbatee asoosamicha seenessu kan ilaallatuu gamamii ramaddii tokkoffaa kan bamaqaa ramaddii tokkoffaa “ani/ ana” jedhuun seenessuufi gamamii ramaddii sadaffaa kan seeneessaa osoo ofii keessatti hinhirmaatiin bamaqaa ramaddii sadaffaa “ishii ykn isa” jedhamanitti maxxanee seeneffamu ta'uusaa nuuf mirkaneessa.

Walumaagalatti, firiiwwan asoosamootaa kanneen gurguddoo ta'an akka armaan olitti kaasuun kan ilaalle yoo ta'u, barreeffama ogbarruu keessatti filannoon jechootaa ykn akbarruunis iddoo guddaa qabachuu beekuun barbaachisaadha. Akkuma afoolaa malleen dubbii adda addaatti fayyadamanii asoosama barreessuun asoosamni akka miidhagina gonfatu waan taassisuuf iddoo olaanaa qaba.

2.6. Hariiroo Afoolaafi Ogbarruu Barreeffamaa

Ogbarruun jechoota miidhagina gonfataniin dhiyaachuun kan jiruufi jireenya hawaasa tokkoo afaaniifi barreeffamaan kan calaqqisiisu ta'uusaa Warquun (2002:5) Chaad Wiiksi (1940) wabeeffachuun ibserraa nihubatama. Kana jechuun, kan jechoota miidhagina gonfataniin afaaniin daddarban afoola yoo ta'u, kan barreeffamaan dhiyaatan

immoo, ogbarruu barreeffamaa ta'uu ibsa. Asoosamni sanyii ogbarruu barreeffamaa ta'usaa armaan olitti ilaallee jirra. Kanaafuu, Afoolaas ta'e asoosamni sanyii ogbarruut jechuun nidanda'ama. Afoolli umurii dheeraa qabaatee jiruufi jireenya hawaasaa afaaniin ibsaa tureera. Hat'u malee, ogbarruun barreeffamaa erga ilmi namaa sirna barreeffamaa uumee itti fayyadamuu eegalee waan jalqabeef akka afoolaa jiruufi jireenya hawaasaa ibsus umuriinsaa dhiyoo ta'uunsaa nihubatama. Kanaafuu, afoolli ogbarruu barreeffamaatiif bu'uura jechuun nidanda'ama.

Hariiroo ogbarruu barreeffamaafi afoolaa ilaalchisee Warquun (2001:5) yoo ibsu, *“Uummama ogbarruuf bu'uurri afaani (language) malee barreeffama miti, walitti dhufeenyi ogbarruufi barreeffamaa waan akka tasaatti ta'edha malee ummamaan miti”* jedha. Akkasumas, ogbarruun barreeffamaa (written literature) kan dhufe boodarra ta'uusaafi osoo barreeffamni hinjiraatiin afoolli jiraachuusaa dubbata. Yaadni kun umuriin afoolaa umurii afaaniin kanwalqabatu ta'uusaa waan ibsuuf ilmi namaa erga afaanii waliigaluu eegalee ogummaa ittiin walceepha'ee walisirreessuufi dubbatee ittiin waliigalu akka ummate nama agarsiisa. Sirni barreeffamaas yeroo dhufu, wanta ogbarruu afaaniin dubbatee ittiin jiruufi jireenyasaa ibsataa ture kana barreeffamaan akka dhalootaaf darbu waan tassisaa tureef hariiroon isaanii itti yaadamee akka hintaane agarsiisa. Yaaduma kanaarraa ka'uun barreessitoonni afoolota kanneen barreeffama keessatti fayyadamuun barreessu. Kana kan dhugoomsu seenaa Ogbarruu Barreeffama Afaan Oromoo yeroo ilaallu, Afaan Oromoo yeroo jalqabaaf barreeffamaan yeroo mul'atu biyyoota akka Jarmaaniifi Faraansaa keessatti ijoollee Oromoo sababa Dandaala Garbaan gurguramanirraa raga funaanuun hayyoonni kan barreessanii har'a seenaa Ogobarruu barreefa Oromoo keessatti iddoo guddaa qabu afoolota ta'uunsaa Piroofeesar Richaardi Paankirasti (1976) barreesseen nimirkanaaha.

2.6.1. Fayyadama Afoola Ogbarruu Barreeffamaa Kessaatti

Akkuma armaan dura kaasuuf yaalametti barreessitoonni ogbarruu afoolota qabiyyeen isaanii kan hawaasa ta'an kanneenitti fayyadamuu yeroo barreessan mul'atu. Sababoota barreessitoonni afoolatti fayyadaman adda baasanii kaa'uun ulfaataa ta'uufi lamaanuu ykn fookilooriifi ogbarruun baay'ee kan walitti siqan ta'uusaa Dundes dubbata. Hata'u

malee, hariiroo fookilooriifi ogbarruu ilaalchisee Dundes (1965:37) yeroo ibsu, “*Here we see no fewer than three problems arising from three different kinds of relationship. (1) folklore is, in many cultures, indistinguishable from literature; (2) literature contains elements borrowed from folklore; and (3) writers have imitated folklore*” jechuundubbata. Yaanni Alen Dandus kun hariiroo ogbarruufi fookiloorii gidduu kan ittiin adda baasnuu waan sadiin ala ta’uu akka hindandeenye ibsuun, aadaa hawaasa kamiyyuu biratti fooklooriin ogbarruurraa adda bahee ilaalamuu dhabuusaa, ogbarruun firiwwan fookiloorii ergifachuusaafi barreessitoonni fookiloorii fakkeessuuf (imitate) waan yaalaniif akka ta’e ibsa. Kanarratti wanti hubatamuu qabu afoolli gooroowwan fookilooree arfan keessaa tokko waan ta’eef wanti fookilooriif ta’u hunduu afoolaafis niraawwatama. Asoosamni ammoo, gosa ogbarruu barreeffamaati. Kanaafuu, bifuma afoolaaf hubatameen asoosamaafis hubatamuun barbaachisaadha. Garuun, hariiroo ogbarruun barreeffamaafi afoola ykn fookiloorii gidduu jiru kun akkuma armaan olitti ibsamuuf yaalame asoosamni bifa miidhagina qabuun addunyaa uumamaa kana keessatti bu’aa bahii jiruufi jireenya hawaasaa muuxannoo hawaasichaatti fayyadamuun bifa fudhatama argachuu dandahuun sadaan bocee barreeffamaan waan dhiyeessuuf; afoolli ammoo, dhugaa hawaasaa kana qabatamaan waan ibsuuf barreessitoonni asoosamaa afoolatti akka fayyadaman nama hubachiisa. Kun ammoo barreessitoonni asoosamoota afoolota fakkeessuuf fayyadamusaanii agarsiisa. Sabaiinsaas, afoolliifi ogbarruu barreeffamaa amaaloota walfakkaataa waliin qooddatan qabaachuusaanirraa waan madduuf. Yaada kana kan deeggaru odeeffanoon toora <https://www.ference.com/art-literature/oral-literature> argame yeroo addeessu, “*...Oral literature and written literature share similar characteristics, including the need to use heightened language and literary techniques such as alliteration, flashbacks, foreshadowing, narrative hooks and plot twists*” jechuun ibsa. Yaadni kunis amaloonni isaan waliin qooddatan kunniin filannoo jechoota afaaniifi maloota ogbarruu kanneen akka irra deddeebi, mil’uu, ibsa ykn raga fulduraa, seenaffamootaafi yaa’a adda adda fayyadamuurratti. Kun ammoo akka barreessitoonni walkeessa isaan fayyadaman tassisuu dandaha. Akkuma Dundes ogbarruunfiriwwan fookiloorii ergifachuun fayyadama kan jedhes kanuma mirkaneessa.

2.6.2. Walfakkeenyaafi Garaagarummaa Afoolaafi Ogbarruu

Barreeffamaa

Afoolaafi ogbarruu barreeffamaa gargar baasuun ulfaataa ta'uyyuu amaloota ittiin walfakkataaniifi addaan bahani muraasni jiru. Hariiroo walfakkeenyaafi addaan bahinsa afoolaafi asoosamaa ilaalchisee odeeffannoon toora https://en.wikipedia.org/wiki/argame_yoo_ibsu, lamaanuu yaada ykn seenaa dabarsuuf akka gargaaran, lamaanuu karaa itti dhaggeffataa ykn dubbisaa waliin yaada waljijjiran; akkasumas, lamaanuu kan seenaa hawaasa madda odeeffannoo godhatanii fayyadama ta'uu akka armaan gadiitti addeessa.

The relationship between oral tradition and written literature are both oral tradition and written literature can be used to convey or tell a story. Both are a form of communication in which the author or storyteller is trying to convey a message to the listener or reader. ... Both oral stories and written literature can also be manipulated from the people that receive the information.

Hariiroon yaada armaan oliirraa hubatamuu kun tokkummaa afoolaafi ogbarruu barreeffamaa ta'uu dandaha. Haaluma kanaan, afoolliifi asoosamni aadaa, seenaa, jiruufi jireenya hawaasaa ibsuun isaaniis wal isaan fakkeessa. Kana malees lamaan isaayyuu kalaqa sammuu ta'anii bifa miidhagina qabuun gaddaafi gammachuu hawaasaa ibisuurratti humna qabu.

Gama birootiin ammoo, afoolliifi ogbarruun barreeffamaa kan itti addaan bahan ilaalchisee odeeffannoon toora https://en.wikipedia.org/wiki/Oral_literature yeroo ibsu, *“Oral literature or folk literature corresponds in the sphere of the spoken (oral) word to literature as literature operates in the domain of the written word.”* Yaadni kun afoolli afaaniin kan daddarbuu ta'uusaafi asoosamni ykn ogbarruun barreeffamaa barreeffamaan kandaddarbu ta'uunsaa garaagarummaa gidduusaanii jiru ibsuu mul'isa. Kana malees, Dundes (1965:36) yoo ibsu, *“The description of gestures, the determination of times, and places in which they have been used, and their interpretation-such are the tasks in folklore...in the piece of literature is a problem for the literary student.”* jechuun sochii qaamaarra gama afoolaan waan baay'ee hubachuuniifi isaanis hiika mataasaanii qabaachuu ibsaa barreeffama keessatti ammoo, sochiiwwaan qaamarraa mul'ataaniifi hiika isaanii ibsuurratti barattoota ogbarruutiif rakkisaa akka ta'e agarsiisa. Yaada kanaan walqabatee amaloota afoolaa kanneen jedhamaanii beekkaman kan akka gocha,

jijjiirramummaa, hirmaannaa gareefi afoolli kan hawaasaa ta'usaa kan agarsiisan asoosama ykn ogbarruu barreeffamaa keessatti rakkoo ta'uu dandahu. Sabiinsaa amaloonni murteessoon kunniin asoosama keessatti waan hinmul'anneef. Garaagarummaa afoolaafi asoosamaarratti dabalataan yaada Dundes (1965:39) yoo ilaallu akkas jedha.

An obvious difference is that folklore uses conventional themes and stylistic device and makes no effort to disguise their conventional quality while the literary artist neither divests his work of conventional quality by avoiding clichés of either form or matter or, as Housman does, charges them with new content.

Yaadni armaan olii kan agarsiisu garaagarummaa isaanii ilaalchisee fookilooriin dhaamsuma hawaasa keessatti baratamaa haala darbinsasaarratti osoo humnaa hinbarbaadiin salphaatti qulqullinaan akka hubatamuufi ogbarruu keessatti garuu, amalli akkasii akka hinjirree, unka ykn waanuma barreeffamerratti kan hundahu ta'usaa hubachiisa.

Walumaagalatti, hariiroon afoolaafi ogbarruu barreeffamaa (asoosamaa) kan itti yaadamee ta'e osoo hinta'iin amalootuma isaan gidduutti mul'aturraa kan ka'e walkeessa jiraatanii miidhaginaafi bu'a bahii hawaasaa dhaloota dhufuuf kan dabarsuuf barreessettonni fayyadaman ta'usaa beekuun barbaachisaa akka ta'e nama hubachiisa.

2.7. Yaxinna Qorannoo Afoolaa

Afoola bu'uura hawaasaa ta'e kana beektonni kallattii adda addaan qo'ataa turan. Kallattiin qo'annoo isaanii kunis yaxinna (theory) afoolaa yeroo jedhama. Yaxinni qorannoo afoolaa hedduu ta'anis qorannoon kun kallattii yaxinna faayidaa (functional theory) kan ilaalamuu dandahudha. Yaaxinni kun faayidaan afoollii qabuun kan ilaaludha. Akka leellistoota yaxinna kanaatti aartiin mallattoo 'verbal art' jechi isaa akka ijaarsa afoolaa kalaqaatti hawaasa tajaajiluu, walitti fiduu, aadaan gidduu galeessummaan akka ijaaramuuf gargaara. Kanaafuu, tajaajila afoolli qabu mammaksi murtii seera qabeessa dabarsuuf, durduriin amala sirreessa safuu hawaasaa eeguun bashannansiisa, sirbi onnee gootaa cimsa jechuun amanu. Qorannoo kan keessattis fayidaa afoolli asoosamoota filataman keessatti qabutu waan xinxalameef yaxinna fayyadamaan ilaalamuu dandahe. Kun ammoo, namoonni afoolatti gargaaraman haala

barbaachisummaa isaa hubatanii yookiin faayidaa isaa irratti hundaa’anii akka itti fayyadamaniiif kan carraa kennuuf kallatti fayidaasaan akka qoratamuu qabu hubachiisa.

Gama biroon, qorannoon kun gama Yaxinna xiinsammuu (psychoanalytical theory) ilalaalmaa dandaha. Sababiinsaa yaxinni kun qorannoon afoolaa xiinsammuu hawaasa itti fayyadamu bu’uura godhachuu akka qabu waan addeessuuf. Hawaasni jiruufi jireenya isaa keessatti waan amaleeffate, sababa irra ka’ee jedhu qaba. Kanaaf afoolli akka fayyadama hawaasichaatti ergaa dabarsuu qaba. Kun ammoo, akki itti fayyadam afoola hawaasa tokko keessatti argamu xiinsammuu itti fayyadamaa sanaa bu’uura godhachuu hubachiisa. Qorataan kunis afoola asoosamoota filataman keessa jiru giddu galeessa godhachuun sababii barreessitoonni afoolatti fayyadaman ibsuu waan yaaleef xiinsammuu barreessitootaa afoola sanaa giddu galeessa godhachuun maalii, akkamitti akka itti fayyadaman, ergaa akkamii akka ittiin ibsan bu’uura godhate waan xiinxaleef yaxinna kanaan ilaluun danadahameera.

2.8. Xiinxala Barreeffamoota Walfakkaatanii

Akkuma beekamu afoolarratti qo’attoonni adda addaa karaa gara garaa qorannoo gaggeessaa turaniiru. Kanaaf, kan afoolli sanyiiwwan fookiloorii kaan caala dursaa fi bal’inaan kan qoratamedha jedhamee dubbatamuufis. Mataduree qorannoo kanaan walfakkaatanii qorannoowwan kanaan dura qoratamanii jiran hedduu ta’us muraasa isaanii keessaa yoo ilaallu tokko Nagaasaa Toleeraa (2015) “*Xiinxala Afoolawwaniifi Hiikawwan Fakkoomii Sirna Gaa’ela Naqataa Aanaa Kiiramuu*” mataduree jedhurratti hojjechuun kaayyoolee xinxala hiikaa afoolawwaniifi fakkoomii mallattoowwan sirna fuudhaafi heerumaa naqata Aanaa Kiiramuu beeksisuu jedhu keessaatti mala qorannoo akkamtaa fayyadamee gosoonni fuudhaafi heeruma Oromoo Kiiramuu saddeet jiraachuu ragaawwan madda jalqabaa ykn bu’uuraa argameen rageeffachuu, naqataan fuudhuun hawaasicha keessatti bakka olaanaa akka qabu; garuu, akka duriitti hojiirra oolaa akka hin jirreefi dhiibbaan aadaa hawaasichaarratti ta’aa tureen akka rakkoo keessa galeeruufi amantaa waaqeffanaa keessatti garuu ammas hojiirra jiraachuusaa ibsuun naqataan fuudhuu keessatti akkataa amantaa waldaaleetti mallattoowwan ykn milkiif hiikaan kennamu tokkummaafi garaagarummaa qabaachuufi afoolawwan haala raawwii sirnichaa keessatti sadarkaa sadarkaan akka itti fayyadaman bira gahuu dandaheera.

Taariikuu Biraanuu (2014) mataduree “*Qaaccessa Fayidaa Durduriifi Hibboo (Haala Godina Sh/K/Lixaa Aanaa Tolee)*” jedhurratti kaayyoolee durduriin duudhaalee akkamii daa’imman barsiisuu akka danda’u qaaccessuu; hiibboon daa’immaniif fayidaa akkamii akka qabu ; duudhaaleen daa’imman maatiisaaniirraa dhaalan barnoota idilee keessatti fayidaa akkamii akka qabu tarreessuu jedhu qabatee durduriifi hibboon duudhaa hawaasa eeguuf, naamusa barsiisuuf, dandeetti afaanii gabbisuuf, bu’aa guddaa akka qabu argannoo isaan irra gahuu dandaheera.

Abdii Waaqgaarii (2015) mataduree “ *Qaaccessa Asoosamoota Tuulaa Cubbuufi Ichima Jaalalaa Yaxinna Bifiyyeen*” jedhu irratti kaayyoolee Caasaa ijaarsa asoosamoota lamaanii ibsuu, akkaataa barreessaan fakkaattota mul’atan ittiin dhiyeesse adda baasuufi yoomessiifi gosti dubbii qolaa asoosamoota filataamanii maal akka ta’e addeessuu jedhu qabatee ulaagaa ogbarruun itti madaalamu kan bifiyyeetiin ciminootaafi hanqinoota jiran ibsuu dandaheera. Haa’u malee, matadureen Xinxala Afoolota Kitaabolee Asoosamoota Yaadanii, Suuraa Abdii, Imimmaan Haadhaafi Jalabultii jedhu kana keessatti ammoo, asoosamoota keessatti akkataa afoolonni itti fayyadaman funaanuun kan xinxalamee waanta’eef fulduraafis haariiroo afoolotaafi asoosamootaa ykn ogbarruu barreeffamaa gidduu jiru bal’inaan ilaaluuf ykn qorachuunf karaa saaquu dandaha jedhameet amanama.

BOQONNAA SADII: MALAAFI SAXAXA QORANNOO

Qorannoon kun gosoota qorannoo jiran keessaa qorannoo bu’uuraati. Kaayyoon ykn bu’uurri qorannichaas asoosamoota *Yaadanii, Suura Abdii, Imimmaan Haadhaafi Jalabultii* erga dubbisamee booda afoolota isaan keessatti argaman gadifageenyaan xiinxaluun fayidaa isaan ogbarruu barreeffamaa (asoosamoota) keessatti qaban hubachuun beekumsaa ykan odeffannoo dabaluuratti waan hundaatheef. Yaaduma kana Dasitaan (2002:16) yoo ibsu, “*qorannoon bu’uuraa kan gaggeeffamu rakkoodhaaf furmaata barbaaduu osoo hintaane odeeffannoo dabalataa, yaadiddama (theory) haaraa uumuuf, gaaffiilee sammu namaa keessa nanna’uuf deebii laachuufis nigaggeeffama*” jedha. Haaluma kanaan, kayyoon qarataa afoolota asoosamootaa kanneen keessa jiran xinxaluun rakkof furmaata barbaaduu miti. Garuu, beekumsaa haaraa afoolaaf gumaachuudhaaf yaadameet. Addunyaanis (2011:19) yaaduma kana deeggaruun ykn cimsuun qorannoon bu’uuraa irra caalaa yaaxinna hundeessuu ykn beekumsa gumaachuurratti xiyyeefata jechuun ibsee jira.

Gama birootiin, qorataan qorannoo kanaa amala odeeffannoo hiiku bu’uuraffachuun mala akkamtaatti fayyadamee jira. Sababiin isaas qorataan odeeffannoo afoolota asoosamoota kanneen keessatti argaman gadifageenyaan xinxalurratti waan xiyyeeffateef. Kana malees, qorataan afoolota kanneen irratti akkaataa asoosamooticha keesaatti fayyadaniifi qabiyyee isaanii bal’inaan jechaan ibsuurratti xiyyeefata. Yaaduma kana kan deeggaru Addunyaan (2011:10), “*Qorannoon akkamtaa, gaaffiiwwan ‘maaliif? Akkamitti? Jedhaniif deebisuuf carraaqa. Akaakuun qorannoo kanaa dhimmoota qorannicha keessatti dhiyaatan mara jechaan ibsa*” jedha. Haaluma kanaan, qoraataan afoolota asoosama kanneen keessatti fayyadaman maal ibsuuf oolan, akkamitti itti akka fayyadaman kan xiinxaludha. Kun ammoo, saxaxa qorannichaa mala ibsaa akkamtaa (qualitative descriptive) qorataan akka hordofu isa taassiseera.

3.1. Madda Odeeffannoo

Maddi odeeffannoo qorataan qorannoo kanaa fayyadame madda raga lammataati. Innis kitaabolee Asoosamootaa Afaan Ormoon barreefaman arfan isaanirraatti afoolota barreessitoonni itti fayyadamanii barreessan kitaabolee asoosamootaa keessaatti

dubbiisuun osoo barreesitoota qaamaan hindubbisiin waan xiinxaluuf madda ragaa lammaataat jechuudha.

3.2. Mala Iddatteessuu

Yeroo ammaa kana kitaaboleen asoosamoota Afaan Oromootiin barreeffaman hedduumataanii jiru. Osoo asoosamoota afaan kanaan barreeffamanii jiran hundarattuu itti fayadama afoolasaanii osoo xiinxalamee gaariidha. Hata'u malee, akkuma daangaa qoranichaa keessatti tuqamuuf yaalametti humnaafi yeroo bal'aa waan barbaaduuf qorataan mala iddatoo carraatti fayyadamuun asoosamoota jiran keessaa *Yaadanii, Suuraa Abdiifi Imimmaan Haadhaa* yoo filataman asoosama *Jala-bultii* ammoo itti yaadamee (porpuseve) gorsaa waliin mari'atamee filachuun kan rawwatame yoo ta'u, afoolonni kunniin ammoo asoosamoota filataman keessaa cheeklistii fayyadamuun kan funanamedha.

3.3. Irraawwatamtoota Qorannoo

Irraawwatamni qorannoo qaama ykn waanta qorannoon tokko irratti gaggeffamu yoo ta'u, qorannoon kuni xiinxala afoolota asoosamoota arfaan keessatti argaman irratti waan gaggeeffamuuf irraawwatamni qorannichaa gosoota afoolaa Oromoo asoosamoota kenneen keessa jiranidha.

3.4. Mala Funaansa Ragaalee/Odeeffannoo

Qorannoo tokko gaggeessuuf odeeffannoo funaanuun isa murteessaadha. Odeeffannoon kun ammoo, maloota ittiin funanaman adda addaa qabu. Haluma kanaan, qorataan qorannoo kanaa maloota funaansa odeeffannoo jiran keessaa mala sakatta'a ragaa ykn dokimeentii/kitaabaatti fayyadamee jira. Sababiin isaas, matadureen qorannichaayyuu xiinxala afoolota Asoosamoota *Yaadanii, Suuraa Abdii, Imimmaan Haadhaafi Jalabultii* keessatti argaman waan jedhuuf kitaabolee asoosamootaa kanneen keessatti afoolota jiran fuunaanuun xiinxalamee ibsaa irratti kennuun kan rawwatamedha. Dassitaan (2002:101) yaada kana deeggarun yoo ibsu,

Barreeffamoonni adda addaa akka odeeffannoo qorannootiitti nama fayyada hedduudha. Isaan keessaa kanneen akka kitaabaa, xalayootaa, gaazexaa,

barruulee adda addaa, waraqaa raga, nagahee, ajandaa qaboo yaa'ii, barreeffama murtii, yaadannoofi kanneen kana fakkaatan ta'uu danda'u. Dookimentoonni kunniin mana kitaabaa ykn namoota harkatti argamuu danda'u. jedha.

Yaada kanarraa kan hubachuun danda'amu, kitaaboleen adda addaas akka meeshaa ykn madda odeeffannootti nama gargaaruusaati. Kanaafuu, qoratiichiis kitaabolee kanneenitti ykn madda raga lammataatti fayyadamuun qorannicha gaggeessee jira.

3.5. Tooftaalee /Adeemsa Qaaccessa Ragaalee

Tooftaa qaaccessa ragaalee qorannoo kanaa keessatti qorataan fayyadame mala akkamtaa yoo ta'u, ragaalee sakatta'a dookimentiitiin argaman kana ibsa irratti kennuun kan xinxalamedha. Kunis jalqaba odeeffannoo qorannoo kanaaf kallattiin barbaachisan kitaabolee asoosamoota *Yaadanii, Suuraa Abdii, Imimmaan Haadhaafi Jalabultii* duubbisuun adda baase. Kunis kan ta'eef, qorannoon kun irraa caalaa kan kallattiin ilaallaatu kitaabolee asoosamoota dhiyaatan adda baasuun adeemsifamuuf waan dirqameefi. Sana booda, kitaabolee san keessaatti gosota afoolota argaman adda baasuun kan raawwatamedha. Dhumarratti asoosamoota kanneen tarttiibaan seenaa isaanii gabaabbinaan ibsuun afoolota funaanaman mataduree matadureen tarttiibasuun qacceefamee, ibsi irratti kennamaa waan deemeef tooftaa akkamtaan kan ragaaleen qaaccessamanidha.

3.6. Mala Qindaa'inaa Qorannoo

Qorannoon kun boqonnaa shanitti qoodamee kan dhiyaatedha. Boqonnaan isa jalqabaa keessatti seensa, seenduuba, ka'umsa, kaayyoowwan, barbaachisummaa/fayidaa qorannichaa, daangaafi hanqina qorannichaatu dhiyaate. Boqonnaa lamaffaa keessatti sakatta'a barruu yaada hayyoonni afoolaafi asoosama ilaalchisee ibsantu ibsamee yaadni kan itti kennamee jira. Boqonnaa sadaffaa mala odeeffannoo funaanuu keessatti sakatta'insa dookimeentiin odeeffaannoo funaannmee mala qorannoo akkamtaatti fayyadamuun qindeessame. Sabaabiinsaas kitaabolee asoosamoota arfan filataman keessaa afoolota filataman lakkoofsaan otoo hintaane, jechaan ibsuurratti waan fayyadameef.

Boqonnaa araffaa keessatti odeeffannoon qorannichaaf kitaabolee asoosamootaa keessaa

afoolota funaanaman kanneen jalaqabaa kitaaboleedhuma jiran keessatti halumaa boqonnaa keessatti argamaaniin gosa gosaan walitti qabamuun gaggeeffame. Sana booddee, afoolota gosa gosaan funaanaman kanneen akkatuma walfakkaataniin bakka tokkotti walitti qabuun mata duree itti kennee mala akkamtaa fayyadamuun qaaccessaffame. Dhumarratti, afoolota asoosamoota *Yaadanii*, *Suura Abdii*, *Imimmaan Hadhaafi Jala-bultii* keessatti argaman kanneen bifawalfakkaatuun walitti qabamee erga xinxalamee booda, boqonnaa isa dhumaa keessatti cuunfaan, argannoofi yaboo isaaniirraa argame qindaa'e dhiyate. Dhumarratti, kitaabilee wabii akka odeeffannootti tajaajilantu kaa'amaniiru.

BOQONNAA AFUR: QAACCESSA RAGAALEE

Boqonnaa kana keessatti ragaaleen funaanaman iddoo itti ibsamanidha. Haaluma kanaan, afoolota sakatta'a kitaabaatiin asoosamoota *Yaadanii, Suuraa Abdii, Imimmaan Haadhaafi Jala-bultii* keessaa funaanaman xiinxalamaniiru. Kanuma irratti hunda'uun qoratichi jalqaba seenaa asoosamootaa kanneen gabaabbinaan kaahee. Itti aanuusuun qabiyyee afoolaa adda baase erga xinxalee booda, fayidaa afoolonni asoosamoota kanneen keessatti qaban maal akka ta'e walduraa duubaan ibsuun kan rawwatamedha.

4.1. Seenaa Asoosama Yaadanii

Tokkichaan mana Adde Shaashituu ta'ee qunduffii dhuga yaadaan badeeolseenuu Ulfinaas hin argine. Ulfinaanis taa'ee Adde shaashituutti mamaakee qunduffii erga qabatee Tokkichaa dammaqse. Innis akka hinargine himanaan yaadni akka nama hubu itti himee dhuganii galan. Tokkichaan ilma tokkicha qalbiifi miidhaginas qabudha. Guyaa Jimaataa Ulfinaa waliin gabaadhaa yeroo galan Mootiin hiriyyaa isaanii isaan egu bira gahanii erga walqoccolaa intala Habashootaa fuudhee cidhaaf qabeenya baay'ee baassisani booda qeessonni lafa abbaasaatti galanii hiyyumaan keessa akka buusan dubbatan. Fuuti firaaafi qomoo waliin ta'uusaa qeeqa Tokkichaan. Ulfinaan Mootii jajjabeessa. Mootiinis garaasatti gaabbeera. Amajjii 21 namoonni bataskaanatti walgahanii waaqa kadhatu. Sagantaansaa Afaan Amaariffaafi Giriikiin waan gaggeeffamuuf homaa hindhagahan. Dubartoonniifi dargaggoonni taaboota, goota lubbuun jiruufi lubbuun hinjerre faarsu. Yaadaniifi Saakumeenis sirbaa oolani. Yaadaniin Saakumee Tokkichaan kukkumme akka baay'ee taphatu itti himnaan, Saakumeen eenyummaasaan isa tuqxis Yaadaniin eenyummansaa Oromoo ta'usaa itti himte jecha burjaajjessitoota olla isaaniin akka goyyoomsamaa jiran itti hubachiiste. Ijoollee isaanii barsiifataa Oromoon akka hinbarrannee akka godhan, Amantaaniifi ogummaan Oromoota qoodanii garbummaa itti jabeessaa akka jiran kaaste. Yaadaniin obboleessi ishee Olaaniin barnootaaf Yunivarsiitii seennaan barumsa dhiiste.

Guyyaa Astaroo Yaadanii dibaabee qabatee otoo dhaabbatu Tokkichaan argee jaalate. Dubartoonni goota faarsu. Dhiironnii hiyyookoo weellisuu. Galgala maqaa Yaadanii fudhatee Ulfinaa waliin Dilbata ganamatti barbaachaaf beellamatan. Yaadaniifi

Saakumeen qoraan funaanan Laga Coree deemnaan walbaran. Warri Tokkichaa fuussifachuuf mar'atu. Shakkis qabu walitti dhufeenya ijollee lamaaniis. Jaarsolii Obbo Margaa, Obbo Qajeelaa, Abbaa Dhugaasaa, Abbaa Meetiifi Abbaa biyaafaa kadhatee Abbaa Ummataafatti ergatan. Akkuma aadaatti margaafi buna duudaa qabatanii kadhannaan, Abbaan Ummataafi Aadde Guddoon sanyiin isaaniin qeeqanis jaarsoliin hundeen isaanii Boorana ta'uu, ogummaa qabaachuun akka nama hinqaanessineef yaada Habashootaan gargar walqoodanuun bilisummaa waan hinfinneef dhaabachuu akka qabu ibsuun beellaman biqila ilaallatanii intala kennan.

Jaalalli isaanis cimeera. Jalabultiin iddoo lamaanuu sirbu. Farsoon nam'ee, firri yaamamee, aadaafi safuu hawaasaa cabsanii Adde Sigiggee keettoo kaaayyataniis Ijoolleen Abbaa Godaansaa Yaadaniis butan. Dheessaas namatu galchaa Abba Godaansatti kenne. Galgala Yaadaniin Dheessaf butamuunshe dhagahame. Abbaan Ummataafaa mana Abbaa Goddinsaafaa Marsaniiru. Tokkichaan qawwee dhokaasee hiriyyottansaa waliin yeroo achi gahan Abbaa Ummataafaa marsaniiru. Halkan guutuu eegaa bulanii lafti bariinaan sakkatta'an. Yaadaniin hireeshee ofiin murteeffachuu akka qabdu. Garbummaan itti fa'amu akka hinqabne Tokkichaafi hiriyyottansaa mari'achuun barbaacha sokkani. Yaadaniin abdii hinkutanne. Dukkana keessa teessee ifa fuldurasheetti ilaalti. Godaansaan ammas hiriyyoottasaa waliin mana Abbaa Ummataafaa dhaqee haadhashii utubaa manaatti hidhanii looniifi qabeenya saamanii badan. Abbaan Ummataafaa dubbii jaarsaan qabanii yeroo manatti deebi'an qeheen oneera. Innis taa'ee kana hin ilaalu jedhanii kutannoon ka'an. Tokkichaafi hiriyyoottan isaa Bosona Laga Coree seenanii qawweefi eeboosaanii bishaan cuubanii waadaa waliif galan. Hanga yaadaniin bilisoomtutti hindeebinu jedhanii Tokkichaa geeraraa isaan jalaa cooqaa bosona seenan.

4.1.1. Xiinxala Afoolota Asoosama Yaadaniis Keessatti Argaman

Asoosamn *Yaadaniis* bu'aa bahii ummanni keenya keessa darbeefi keessa jiru sirna gaa'elaan walqabsiisee ergaa guddaa dabarsa. Ergaasaa kana dubbistoota biraan gahuuf ammoo, afoolota adda addaatti fayyadameera.

4.1.2. Gosota Afoola Asoosama *Yaadanii* Keessatti Argaman

Gosoota afoolota asoosama *Yaadanii* keessatti argaman mammaaksa, geerarsa, sirboota faaruu adda addaa, eebbafii kadhaa yoo ta'an tokko tokkoon isaanii haala armaan gadiin xiinxalamarniiru.

4.1.2.1. Mammaaksotaa Asoosama *Yaadanii*

Asoosama *yaadanii* keessatti mammaaksota argaman adda baasuun qabiyyee isaaniifi fayidaa asaan asoosama kana keessatti qaban akka armaan gadiitti xinxaluuf yaalameera.

“Loomiin shantama nama tokkoof ba'a nama shantamaaf urgaa” (15)

Asoosama kana keessatti mammaaksi armaan olii gargaarsa ykn deeggarsa ibsuuf mammaakame. Kanaafuu, qabiyyeensa deeggarsa agarsiisuu ta'a. Akuma beekamu loomiin hawaasa keessatti mallattoo jaalalaa ibsuu dandaha. Kanaafuu, Oromoon “loomii naaf darbi” jedhee kan dubbatu. Namni loomii namaaf darbatu nama nama jaalatu ta'uusaati. Haata'u malee, loomiin jaalalaafi bashannanaaf qabatanii fuunfachaa deeman, yoo baay'ate, mallattoon duraan hawaasni qabuuf dhabee miidhaa fiduu ykn ba'aa namatti ta'uullee dandaha. Kanaaf, deeggarsa gochuu yoo barbaadan wanti nama tokkotti cimuu dandahu namoota baay'eef garuu salphaa ta'uusaa mammaaksota akka armaan oliin ibsuun deeggarsaa waliif godhan addeessu. Firiwwaan asoosamichaa keessatti mammaaksi kun kakaastuu yaa'aa (pilot) ti. Ulfinaan yeroo dhugaatii qublamee eegaluuf jedhu Shaashituutti mammaakee dubbiin tuquun dubbi jalqabuusaa waan agarsiisuuf kakaastuu jedhama. Hala kanaan mammakuunsaa garuu dubbii jalqabuuf kan barreessaan itti fayyadamedha.

“Jarjaraan horii gata” (66)

Qabiyyeen mammaaksa kanaa jarjarsuu agarsiisa. Oromoon yeroo baay'ee mammaaksa, “jarjaraan re'ee hinhoruu”, “ afaan jarjaraa maqaa amaatii dhahaa...” jechuun mammaakee dhiibbaa jarjarsi namatti fidu wal akeekkachiisa. Kun ammoo, wanta raawwatamuu qabu hundi bifa tasgabbii qabuun raawwachuun barbaachisaa akka ta'e waan agarsiisuuf qabiyyeewwaan mammaaksaa keessaa isa tokko ta'uu agarsiisa. Tokkichaan Yaadanii dubbisuu barbaadee rakkoo fiduu dandahaa laata jedhee

sammuusaa waliin wal'aansoo walqabaa kan mammake waanta'eef firii asoosamichaa keessaa waldiddaa namaafi sammuusaa gidduu ibsuuf mammaakame.

“Qottoon maal nugodhe kan nu fixaa jiruhoo jallaa muka keenyaati” (9)

Mammaaksi kun balaaleffannaa ykn diinummaa agarsiisa. Oromoon kan fira fakkaatee isa keessa bahee isa miidhu mammaaksaa akkanaa fayyadamee sirreesuuf mammaaka. Mammaaksi kun asoosama kana keessatti kan Uumma Oromoo miidhaa jiru Habashoota ykn Oromoota warra iddoo biraatii isaanitti gala osoo hintaane qomoo isaanii warra jaraatti hidhatee isaaniiif haala mijeessee isaan miidhaa jiruun balaleffachaa diina isaanii ta'uusaa ibsa. Barreessan mammaaksa kanaan nama doggorarra jiru akka irraa deebi'ee of sirreessuuf yaadeet waan itti fayyadameef akka namni ofilaaluu dandahuun deebi'u barsiisuuf fayyadaame.

“Utuu hin hubatiin quba hingubatiin” (9)

Maammaaksi armaan olii kun ammoo waan tokko raawwachuuf hubannoon barbaachisaa ta'uu agarsiisa. Kana ta'uu baannaan erga raawwaatamee miidhaan inni geessisu guddaa ta'uu dandaha. Kanaaf, asoosama kana keessatti ummata keenya kan rakkisaa jiru nama hubannaa dhabee orma jala hiriruun ummatichaa miidhaa jiru waan ta'eef yaada kana mormuun hubannaan of ilaalanii ummataa waliin jiraatuun barbaachisaa akka ta'e ibsuuf. Kanaaf qabiyyeensa hubannoo yoo ta'u sababni mammaakameef garuu waldiddaa agarsiisuun namoota akkasii deebisuu waan yaadameef gorsuudhaaf jedhameeti.

“Miila lama qabaataniif muka lama hinkoran” (11)

Mammaaksi filannoo ofii akka sirreefataniif mammaakamanis jiru. Namni tokko iddoo hunda gahuu waan hindandeenyeef mammaaksota akka armaan oliin filannoo ofii sirreeffachuu akka qaban mammaaksa kanaan gorsanii barsiisuuf fayyadamu. Kun ammoo, filannoon qabiyyee mammaaksa kanaa ta'uu addeessa. Dubbii gabaabsee ibsuuf kan agargaramanidha.

“Qalbii malee ijji ilaaleef hin argu” (14 fi 19)

“Lafa qalbiin jiru miilli oola” (70)

Mammaaksonni kunniin xiyyeffannoo ykn kallattii agarsiisu. Oromoon “qalbii hinqabdu?” namaan jedha yeroo dubbatu, waan gochuu qabdu dhiistee waan gochuu hinqabne rawwaachuurraatti yeroo nama argee qeequ. Qalbii madda hubannoo ykn

xiyyeeffannooti. Kanaaf, kan arguu qabu ija ta'uu osoo qabuu; akkasumas, deemsaaf miilli murteessaa ta'ee otoo jiruu; ilaaluufis ta'e deemanii iddoo tokko dhaquuf qalbiin murteessaa ta'uu mammaaksonni kunniin agarsiisu. Mammaaksi jalqabaa firiiwwaan asoosamaa keessaa walitti bu'insa namaafi sammuusaa gidduu agarsiisuu fayyadamedha. Innis Tokkichaan yaadaan fagaatee falmii guddaa keessa waan tureef akka Ulfinaan seene arguu dhabuurraan booda mammaake. Mammaaksi lammaffaa garuu seenaa asoosamichaa keessatti jaalala Tokkichaafaafi Yaadaniifaatti fayyadamuun yaa'i asoosamichaa akka guddatu gochuuf bifa miidhaginaafi gabaabbina qabuun itti fayyadamee.

“Sodaa du'aa hirriba hindhiisan”

“Kormi biyya ormaa dhaqe hin baroodu”

“Ija laafettin obboleessa irraa ulfoofti” (29, 56 fi 64)

Asoosama kana keessatti mammaaksonni armaan olii qabiyyeensaaniis soda agarsiisu. Inni duraa wanti sodaatan hedduun jiraatus wanta gochuun namaaf ta'u raawwachuun dirqama ta'uu agarsiisa. Kana maleesa gootummaan iddoodhuma jiranitti ibsama malee bakka birootti akkuma biyyasaatti buluudha malee olaantummaa agarsiisuun rakkoo fiduu waan dandahuuf sodaa agarsiisia. Namni ija laafus sodaarraa kan ka'e waandiduu qabdu dhiiftee raawwachuushiirraan kan ka'e fafa ykn safuu hawaasaa cabsuu akka dandahan mammaaksaan agarsiisu. Mammaaksi jalqabaa dubbii addaan kutuun mormiif, Ulfinaan waan itti fayyadameef waldiddaa xiqqaa asoosamichaa yoo ibsu, warra hafan lamaan garuu qaanahuun ykn saalfachuun agarsiisuun waliin dubbii asoosamichaa keessatti eenyummaa qooddataa ijaaruuf gargaaramee jira. Sababiinsaa Tokkichaan nama kaayyoosaaf jabina qabu ykn kutataa akka ta'uuf yaadameeti mammaakame.

“Ol adeemaan gadi hin yaadu” (29)

Mammaaksi kun ammoo abdii qabaachuun barbaachisaa ta'uu agarsiisa. Namni humna qabuu ykn ijoolleen iddoo guddaa gahuu waan dandahaniif salphaadhumatti rakkoo isaan muudaturraa ka'anii abdii kutachuun barbaachisaa akka hintaane mammaaksota akkanaa walbarsiifatu. Asoosamicha keessattis Ulfinaan dubbii gabaabsuuf Mootiitti mammaakaa kanaan fayyadame eenyummaa qooddataa ijaaruuf gargaaramee jira.

“Ijaafi xuwwee hindhaaban” (33)

Mammaaksi kun diddaa agarsiisa. Ija hinilaatuu jedhanii dhorkuun akka hindahamne agaarsiisa. Kun ammoo diddaa absa. Asoosamicha keessatti Yaadaniin dhimma Tokkichaarratti Saakumeeshii waliin waldhabuushiirraan mammaakte. Kanaafuu, akka waldhabbii qooddataafi qooddataa gidduu ta’ee galuun, firii asoosamichaa keessatti itti fayyadaman.

“Bishaan darbe hin waarabamu”

“Maal habaasuuf dhama raasu” (120 fi 29)

Asoosama kana keessatti mammaaksonni kunniin gaabbii agarsiisu. Sababinsaa wanti tokko erga raawwatamee booda deebisuuf yaaluun dadhabbii qofa malee waan deebi’uu hindandeenyeef mammaakama. Sana caalaa itti dadhabuunis barbaachisaa akka hintaane agarsiisa. Mammaaksi jalqabaa warraYaadaniifi Tokkichaafaa abdi kutachiisuuf asoosessaan itti fayyadame. Kun ammoo, waldhabbii garee Abbaa Ummataafaafi Gondaansaafaa akka guddatee bosona galan sababa waan ta’eef karaa alkallattiin waldiddaa agarsiisuuf yaadame. Inni lammaffaa garuu waan darbeetti dadhabuun barbaachisaa akka hintaane hubachiisuun dubbii gabaabsuuf mammakame.

“Bifa namaa dhaqanii hindhugan”

“Yaadni Abbaa huba”

“Siiquun geeraruufi yaadaan sirbuun nam hindhibu” (34, 19 fi 58)

Mammaaksonni kunniin, qabiyyeen isaanii dhaamsa ykn gorsadha. Oromoon waan tokko duubasaa ilaalalii raawwachuun dura itti yaaduun barbaachisaa akka ta’e mammaksota akkanaa fayyadamuun wal gorsa. Galmalee yaada baay’isuunis dhiibbaa namarraan gahuu waan dandahuuf yaaduunis daangaa qabaachuu akka qabu dhaamsa dabarsa. Inni dhumarra jirummoo hawwii kan agarsiisudha. Ergaa waan ulfaataa tokko yaadaan tilmaaamanii akka salphaatti fudhachuun nidandahama. Garuu, qabataamaan hojiitti hiikuun ulfaataa ta’uu agarsiisa. Mammaaksi jalqabaa yaadaan waliigaluu diduuf Yadaaniin mammaakte. Kun ammoo, waldiidaa yeroo agarsiisu, isa lammaffaa keessattis waldhabbii Tokkichaafi sammuusaa waliin godhu agarsisuuf mammaaksaan fayyadame. Inni dhumaa garuu, dubbii jalqabuuf mi’eessuun itti fayyadameera.

“Fardis konoo dirreenis kunoo”

“Fardi nigeessa malee hinwaraanu” (59 fi 5)

Qabiyyeen mammaaksota armaan olii kunniin walitti fiduu ykn walbiraan gahuu agarsiisa. Rakkoo tokkoof namni nama gargaaruu dandahuus furmaata kanbarbaaddatu abbumasaati. Kanaaf walibiiraan gahanis abbumasaatu raawwatachuu akka qabu kan ibsuun qabiyyeesaa yoo ta’u, Mammaksa jalqabaarratti Tokkichaana yaadanii jaalala qabsiisuu akka danda’u agarsiisuuf fayyadame. Inni lammataarratti immoo, dubbistoonni ergaa asoosama kanaa dubbisanii bira gahuu akka dandahan agarsiisuuf barreessaan asoosamaa fayyadame.

“Eegge qeerrensaa hin qaban, qabanii immoo hingadhiisan”

“Hora dhaqanii laaqii hin lagatan”

“Dhiira garaa kutate bishaan raafuutu furdisa” (87, 60 fi 126)

Mammaaksonni armaan olii kunniin ammoo murannoo ykn kutannoo qabaachuu agarsiisu. Asoosamicha keessatti bira gahanii sodaachuun ykn waan tokko jalqabanii salphaadhumatti duubatti deebi’uun barbaachisaa akka hintaane agarsiisuuf mammaakame. Kanaafuu, Oromoon waandalagamu tokkorraatti kutannoo qabaachuun dirqama ta’uusaa, shakkiin barbaachisaa akka hintaane mammaaksaan walbarsiisaa achii kan as dhufedha. Mammaaksonni jalqabaa lamaan ergaa asoosamichaarratti gaabbii malee kutaannoon kaayyoo qabataniif fulduratti akka deeman waan agarsiisuuf eenyummaa qooddaattootaa ijaaruuf kan itti fayyadame yoo ta’u, inni dhumaa ammoo waldiddaa garee Tokkichaafaafi Dheessaafaa akka finiinuu qabu agarsiisuuf mammaakame.

“Weenniin gogaa isaaf du’a”

“Arbi lamaan wal lolu margi lafaa sukkuummiin goga” (60 fi 99)

Mammaksonni kunniin lamaanuu miidhamuu kan agarsiisanidha. Osoo dhugaa qabanii, sababa qabeenya ykn kennaa ofiif miidhamuu, ykn osoo waan namaa hinbarbaadiin qabeenyaa, qehee, lafa ofiirrattiifi kan abbaa qaburratti miidhamuun akka jiru waan agarsiisuuf qabiyyeesaa miidhaa ykn miidhamuu jechuun nidadahama. Gama biroonis, gurguddoonni lamaan yeroo wal lolan kan gidduutti miidhamuu warra xixiqqaa akka ta’es mammaaksi lammaffaa ni agarsiisa. Mammaaksi duraa ammas waldhabbii namaafi sammuusaa gidduu yoo agarsiisu inni lamataa waldiddaa Tokkichaafaafi Dheessaafaa

gidduu jirutti Yaadanii miidhamuu waan agarsiisuuf waldiddaa namaafi nama giddu agarsiisuuf fayidaan jechuu nidandahama.

“Akka abaluun sirbaan morma nama jallisa” (74)

Mammaaksi kun ammoo, akkeessaa ykn morkii agarsiisa. Namni ofta’ee jiraachuu akka qabuufi akka humnasaatti waan barbaade raawwachuu akka qabu mammaaksaan ibsama. Kana ta’uu baannaan miidhaa namatti fiduu akka dandahu hubachiisa. Gama firii asoosamaanis yeroo ilaalamu Tokkichaan jireenya Mootii isa marii hiriyyoottaniifi firoottanii malee; akkasumas, humnasaa osoo hinlaaliin soddummaa Habashootaaf jilbeenfate kan ittiin mormuusaa ibse waan ta’ee waldiddaa asoosamichaaf agarsiisa.

“Anis beeka atis beekta sanbataa sooradhu”

“Osoo beekanii heexoon damma damma”

“Jaarsi udaan nama nyaachisa” (81,81 fi 123)

Mammaaksonni armaan olii kunis qabiyyeen isaanii dhiisuu ykn garaa bal’achuu ykn obsa agarsiisu. Oromoon wanta garaasa hingenye, garuu sababuma jaarsummaafi kadhaan itti baay’atee waan tokko raawwachuu barbaade itti quufuu dhabus wanta gaafatamaa jiru sun raawwachuufii yeroo barbaadu haala kanaan mammaaksaan itti quufuu dhabuusaa walbeeksise waliifdhiisa. Gama biroon, mammaaksonni jalqabaa kunniin waldiddaa asoosamichaa agarsiisuuf mammaakaman. Jaarsoliin abbaa Tokkichaafaafi Abbaa Yaadanii gidduutti waa’ee kadhatamuu Yaadanirratti waldhabaa turan. Inni dhummaa ammoo, Yaadaniin butamtee jarsummaan qabamuun isaa waliigaluuf deema jiraachuu ibsuuf fayyadame. Kanaafuu, waldiddaa agarsiisuufi dubbii walitti abuuf kan mammaakaman jechuudha.

“Milkiifi ilaallannaan dubaraa ganama nama hafa” (75)

Ummanni Oromoo yeroof iddoo guddaa qaba. Kanaafi kan inni yeoo baay’ee yeroodhaan waan hedduu itti mammaaku. “Aduu jirtu kaadhu abbee jirtu nyaadhu” jedhee mammaaka. Kun ammoo, yeroo agarsiisuuf mammaakama. Kanaafuu, qabiyyeensa yeroo ta’a jechuudha. Garuu, dubbii kaasuuf ykn jalqabuuf kan abbaa Tokkichaan mammaakame itti fayyadame. Kun ammoo yoomessa ibsuuf itti yaadameeti.

“Qawwaa xiqqoon doonii guddaa galaana liqimsiisfti” (83 fi 89)

Mammaaksi kun ofeeggannoo agarsiisfti. Wanti tokko xiqqaadha jedhanii dhiisuun ykn bira darbuun booda rakkoo humnaa olii itti fiduu akka dandeessu ibsuu yoo barbaadan Oromoonni akkuma asoosama kana keessatti itti fayyadamanitti ittiin dhaamsa dabarfaachuun xiqqummatti ykn dafanii akka fala barbaadan gochuuf mammaakaa wal akeekkachiisaa tureera. Firii asoosamaa keessatti waldiddaa guddisuuf Obbo Dhugaasaatu abbaa Ummataafaaf mammake. Mammaaksi kun, abbaa Ummataas irriba dhowwee waan jiruuf kanaaf waldiddaa asoosamichaa ibsa jechuun nidandahama.

“Dubbi dubartiin qabsiiftee fi abiddi beenzila qabate qoosaatti hin dhaamu” (88)

Mammaaksi kun gama tokkoon ulfaatina dubbii dubarii agarsiisa. Gama biraatiin ammo, dubarii qeequuf kan ittiin ibsanis ta’uu dandaha. Sababiinsaa dubartiin akka waan walitti nama naqtuuf ykn wal lollisiiftuutti dubbiin isheen qabsiiftemmoo, dafeellee waan hinfuramneef miidhaan fiduu guddaa ta’uu agarsiisa. Akka asoosama kanaatti Adde Guddoon dhimma kadhaa intalasaaniif yaadaan waliigaluu diddi kan jedhurraa abbaan Tokkichaa mammaake soodaa qabu ibsuuf fayyadame.

“Sareen kan ittiin jedhan osoo beektee kan jala buusan hinnyaattu”

“Sareen damma hin nyaattu” (103 fi 121)

Mammaaksonni armaan olii kunniin jibbinsa agarsiisu. Oromoon mammaaksa hedduu kan ittiin jibbinsa ibsu qaba. “Jibbashii hinbeektu gangalcha cuuphatti”, “Kan taa’umsatti jabban sirbaaf namatti kaati” fi kkf jedhanii mammaakuun jibbinsa ittiin ibsatu. Asoosessaan kunis jibbinsa Dheessaaf qabdu Yaadaniin mammaaksa kanaan ibsiti. Kana malees, kan jibbaan jibbamaadhuma akka ta’eef waan ibsuuf qabiyyeensa jibba agarsiisa jechuun nidandahama. Mammaaksa jalqabaa Yaadaniin akka Dheessaan fuudhuuf ishee barbaada jiru bartee jibbinsaasaaf mammaakte. Isa itti aanummoo Tookkichaan Yaadaniin butamnaa mammaakee akka galtuu jalatti hinhafnee agarsiise. Kanaafuu, barreessaan lamaanuu waldiddaa qooddataafi qooddataa gidduu jiru ibsuuf fayyadame jechuudha.

“Gowwoomsaa Oromoo garba nagaa gafatu”

“Gowwaan karaa dura ciisee yaa rabbi na eegi jedha” (111 fi 133)

Qabiyyeen mammaaksota kanaammoo, gowwummaa agarsiisa. Innis Oromoon gowwoomsuuf jedheeti garba harka fuudha malee negeenyasaa gaafachuuf akka hintaane ibsa. Kana malees, gowwaan iddoo isaaf hinmalle dhaabbachuun rabbiin ammoo akka isa oolchu waan kadhatuuf qabiyyeensa gowwummaa agarsiisa. Isa duraa sobdee dubbii baqachuu yaalusheerraan kan ka'e Sigiggeetti waan mammaakameef dubbii gabaabsuu (walitti qabuu) ibsuuf yoo ta'u, Mammaaksi lammaffaan garuu, Tokkichaan dhimma Yaadanii jarsummaan lafarra harkifamuusaan kan ka'e mammaake. Kun ammoo, waldiddaa qooddataafi qooddataa gidduu asoosamichaa agarsiisuuf fayyadame.

Walumaagalatti, Asoosama Yaadanii keessatti qabiyyeen mammaaksota barreessaan fayyadamee bu'aa bahii jireenya hawwaasa keenyaa ittiin ibsate gowwummaa, murannoo, sodaa, akkeessuu, dhaamsa, hubannoo, abdii, filannoo, diinummaa, obsuu, jibbinsa, akeekkachiisa, xiyyeeffannoo, jarjarsuu, garggaarsa, diddaa, tuffii, yeroofi filannoo kanneen agarsiisanidha. Qabiyyeewan kuunniin ammoo, waliin dubbii qooddattoonni taassisan keessatti bal'inaan dubbii jalqabuu, gabaabsuufi mi'eessuuf asosamicha keessatti kan fayyadama yoo ta'u, Mammaksonni qabiyyeensaani diddaa, akeekkachiisa, tuffiifi diinummaa agarsiisan firiwwan asoosamaa keessa waldiddaa qooddataafi qooddataa, qooddataafi sammuusaa, qooddataafi garee hawaasaa gidduu mu'isuuf kan fayyadaman ta'u, keessattuu waldiddaa namaafi sammuu isaa gidduutti taassifamuutu bal'inaan mammaaksa keessatti mul'ata. Kana malees, yaa'i asoosamichaa fulduratti akka deemuu kakaastuu ya'aafi dhaamsa asoosamichaa ibsuuf fayyadamaniiru.

4.1.2.2. Eebbaafi Kadhaa Asoosama Yaadaanii

Asoosama kana keessatti barreessan eebbaafi kadhaawwanti fayyadamuun ergaasaa dabrfachuuf yaaleera. Qorataan akka armaan gadiitti qabiyye isaaniifi fayidaa asoosamaa kana waliin qaban xinxaluuf yaaleera.

Yaawaaq miila milkii qabu nudeemsi,
Gufuu burkutuu nuu godhi,
Kan yaadne nu dhaqqabsiisi,
Hamaa garaa nuulaaffisi! (59)

Oromoon waaqa tokkichaan bula. Waaqasaa yoomessa gara garaa keessatti akkaataa itti kadhatu, galata galchatu, akkaataa itti eebbisuufi abaaru kan mataasaa qaba. Walaloon

armaan olii kun kadhaa Rabbii kan agarsiisu ta'ee qabiyyeensa milkaahinaaf kadhachuu kan mul'isudha. Kadha kana Ulfinaan Tokkichaa waliin yeroo Yaadanii barbaacha Laga Coree deemuuf ka'an kan kadhate yoo ta'u, kan bahaniif milkaahuu akka dandahan, hamaan kararraa Rabbiin akka isaaniif kaasuufi Yaadaniifaas waaqayyo tole akka jechisiisuuf kadhaa agarsiisudha. Asoosessaan kaadhaa kanaan, aadaafi sirna kadhaa Oromoo maal akka fakkaatu agarsiisuun yaa'a asoosamichaa guddiduuf uumee fayyadame. Gama birootiin Oromoonni yeroo manaa bahanii deeman akka kadhatan ibsauuf uumee waan fayyadameef yoomessa namtolchee agarsiisuuf yaadame.

Kadhattanii hindhabiinaa
 Waamaa dhaggeessifadhaa
 Oo! jedhee isin haa owwaatu
 Tokko nu haa godhu
 Hammaattuufi goomattuu sinirraa hadhowwu
 Kan har'a jalqabne fiixa nuhaabasu (86)

Afwalalaloon armaan olii kun ammoo kan eebbaati. Qabiyyeen isaas argachuu kan agarsiisudha. Innis Rabbi karaa hundummaa akka isaan dhagahuufi tokkummaa isaanii eegee akka goomataa irraa fageessu; akkasumas, kadhaa gaa'ilaa jalqabame akka milkeessuf jaarsolee gama Tokkichaafatu maatii Yaadanii eebbisuun kan ibsanidha. Eebba jaarsolii kadhaa gaa'elaa kana irratti yeroo milkaahinaaf eebbisan mallattoo hormaataa kan agarsiisu coqorsa qabatani waan eebbisiif eebba kana gochaan (performance) dhabamus haala jiruun walfakkeessuuf yaalameera. Ergaa asoosamichaa kan ta'e, halagoonni Oromoota ogummaa qabaniin adda baasaanii garbummaa itti dheeressaa akka jiran hubachuun Oromoonni qabsoo halagaarratti taassisaaniif waldhagahuunsaa mallattoo milkaahina argachuu ibsuut waan ta'eef yoomessa namatolchee isaa keessatti dhaamsa asoosessaa milkaahuu agarsiisuuf fayyadame.

Burqaan kun kan waaqayyooti
 Waaqayyo nuwajjin haa ta'u!
 Malkaan kun malkaa uumamaati
 Uumaan waaqaafi lafaa nuwajjin haa ta'u!
 Safuun kan aadaafi kan Rabbiiti
 Dandii safuun jirurra nuhaa qabu!
 Tokko haatanu, walitti hin mallu, wal hin nyaatnu
 Dabarsinee diinaaf wal hin laannu!
 Jabinniifi irreen kan Rabbiiti
 Jabinaafi irreesaa nuuf haa kennu!

Dhugaaf bane diina keenyarratti mirga nuuf haa kennu!
Abdaariin kun kan abbootii keenyaati
Halagaa hin baatiin!
Dhugaafi haqqii uumaaf deemna
Aadaafi safuun iddoosaatti haa deebi'u!
Nama kaayyoo tokkoof deemnu nu hagogdhu!
Tokko haatanu! (144)

Kadhaannan kun kadhaa diddaa garbummaaf kadhatamudha. Qabiyyeensaas qabeenya ormaa barbaacha akka hindhaqnee, aadaafi safuu namaa balleessuuf akka hinkaane, garuu kan ofiisaaaniirratti samamaa, arrabsamaafi aadaafi safuun manca'aa jiraachuusaafi Rabbiin ammoo, hundumaa bakkatti deebisuu waan dandahuuf akka isaan gargaaru kan agarsiisudha. Oromoon malkaafi tulluutti bahee waaqa waan kadhatuuf Tokkichaaifi gareensaas Laga Coreetti eeboofi qawwee isaanii huruun bishaan cuubanii aadaafi safuun bade akka deebituu, tokkummaafi jabina rabbi akka kennuuf kadhachuun yoomessa namtolchee agarsiisuuf kan fayyadamidha.

Gama biroon, kadhaan kun kadhaa diddaa waanta'eef firiwwan asosamicha keessaa waldiddaa kan agarsiisudha. Innis garee Tokkichaa bilisummaa Yaadanii mirkaneessuuf kadhaa ittiin waadaa waliigaluun garee Dheessaafaa mormuuf bosona seenan wanta'eef waldiddaa garee Dheessafaa waliin jiru daran finiinsaa akka jiru agariisa. Kanaafuu, garee qooddattootaa lamaam gidduu jiru agarsiisa.

4.1.2.3. Afwalaloo Sirbaa Asoosama Yaadanii

Afwalaloo sirbaa keessatti kan Oromoon ittiin waliisaa, gootaa lubbuun jiruufi hinjirreefi waaqa faarsu hedduutu jira. Afawalaloowwan kanneen asoosessaan yeroo jalqabu “Bataskaana duuba kan jiran durbiifi dargaggoonni dhiimma isaayyuu hin qabana, sirbasaanii hunkuteessu...sirba aadaa sirbu, taabota nannoosaanii faarsu” jedhee jalqabuunsaa faaruuniifi sirboonni itti aananii jiran afoola ta'usaa yoo mirkaneessuu, asoosama kana keessatti afwalaloon ittiin waliifi waaqa leellisaa turan akka armaan gadiitti xinxalamuun firiwwan asoosamichaa waliin hidhata jiruu qorataan ibsuu yaalameera.

4.1.2.3.1. Sirbaa Faaruu Asoosama Yaadanii

Sirba faaruwwaniin walqabataanii asoosamicha keessatti barreessaan itti fayyadame faaruu taabotaa, goota lubbuun jiruufi lubbuun hinjirree qorataan akka armaan gaditti qaaccessseera.

Sherre sherree sherertittikoo
Maaram buutee jalan garmaamaa
Mikaa'elii ya maaramii
Taabota waggaa nuu araaramii
Mikaa'elii ya Jorgisi
Taabota waggaa nu eebbisii! (31-32)

Afwalaloon armaan olii kun faaruufi kadhaas ofkeessaa qabudha. Oromoon dur amaantiinsaa tokko ture. Sirna bulchiinsa Gadaatiin karaa dimookiraatawaa ta'een walbulchaa addunyaafis bu'uura dimookiraasii buuseera. Hata'u malee, sirna bittaa Orommotarra tureen sirni bulchiinsasaa akka diigamu gochaa turaniiru. Amantaa Waageffannaa ittiin bulaa ture dhiisee amantaa adda addaa akka hordofu dirqisiifameera. Haaluma kanaan, walaloo armaan oliitiin dargaggoonniifi shaamarran Oromoo bakka Bataskaana Astarootti argaman kunniin sagantichi afaan Amaaraafi Gi'iiziin waan ganneeffamaa tureef qofaasaaniitti bahanii Maaramii jalan garmaamaa jirraa jechuun faarsu. Maaramiin akka amantaa Ortodoksiitti namoota biraa gaaffii fuutee Rabbii bira geessiti jedhamee waan amanamuuf gaaffiisaniif deebii akka argataniif kansirbanidha. Gama biraatiin ammoo, sirni kabajasaa waggaa waggaan akka gaggeeffamuu, bakka itti sirban kunis iddoo Taabonni Maarimiin itti baatufi Amajjii 21 ta'uunsaafi sirboonni iddoo kanatti raawwatan sirnicha fakkeessuuf waan ta'eef yoomessa asoosamichaa agarsiisuuf yoo fayyadamu, sagantichi afaan dargaggonni hinbeekneen gaggeeffamuusaarraan kan ka'ee Taabotarraa fagaatanii sirbuun waldiddaa garee qooddattotaa gidduu jiru waan ibsuuf walitti bu'insa asoosamichaa mul'isuuf aka fayyadame agarsiisa.

Loli ni lolllaa yaa jagnee duulli ga'eera
Ya bakakkaa bu'ee.....yaa jagnee duulli ga'eera
Ya gaanii tarsi'ee.....yaa jagnee duulli ga'eera
Akka Abdiisaa Aagaa.....yaa jagnee duulli ga'eera
Mokonnon Jamboree.....yaa jagnee duulli ga'eera
Tasammaa Gulummaa.... yaa jagnee duulli ga'eera
Ya goota du'ee bade.....yaa jagnee duulli ga'eera
Ya gaarii manca'ee.....yaa jagnee duulli ga'eera (50)

Walaloon armaan olii kun faaruu dubartoonni goota lubbuun hinjirree ykn goota du'ee ittiin faarsanidha. Innis baaka bataskaana kanaatti gootoota Oromoo waldhaansoo uummataafi dhiibbaa Oromootarrattii godhamu ittisuuf jedhanii lubbuun isaanii uummataasaaniif wareeganiifi uummata isaanii biratti waan adda addaatiin kabajaafi jaalala qaban maqaa dhahanii walajalaa qabuun faarsuusaanii kan agarsiisudha. Walaloosaa keessattis gootota lubbuun darban kunniin hawaasa keessatti waan gaarii ykn seenaa jabduu akka hojjetanii darban agarsiisuun, seenaa asoosamichaa keessatti eenyummaa qooddata ijaaruuf kan itti fayyadamedha. Innis qooddattoonni kaayyoo uumamaniif akka galmaan gahan ykn qabsoo biyyaarraa akka duubatti hindeebine kutannoo qooddattootaa guddisuu waan agarsiisuuf ergaa asoosamichaa karaa guutuu ta'een milkeessuf kan itti tajaajilameera.

Loli ni lolla ya jagnee duullii ga'eera
 Wayyaa dhuma hinoollee.... ya jagnee duulli ga'eera
 Diriirsii naan ga'iiya jagnee duulli ga'eera
 Lubbuu du'a hinoollee.....ya jagnee duulli ga'eera
 Lafa dhiiraa ga'ii.....ya jagnee duulli ga'eera
 Seenaakee naan ga'ii.....ya jagnee duulli ga'eera (50-51)

Dabalataan, afwalaloo faaruu armaan olii goota lubbuun jiru faarsuun onnee itti horanii dhiirummaa itti kaasuun gootomsuuf faarsu. Walaloosaa keessattis wayyaa dhumama hinoolleef nama dhorkachuu barbaachisaa akkuma hintaane, lubbuu ofii olchuuf jecha wal'aansoo uummataa keessaa bahuun barbaachisaa akka hintaane akeekkachiisuun bakka dhiirri itti ummatasaaf duulee fincila ummataasarraa qolate dhaqiitii diina uummata keerraa ari'uun seenaakee nun gahiitii akkuma gootota keenya darbanii sifaarsina yaada ykn ergaa jedhu kan dabarsuu ta'uusaa hubachiisa. Kunis eenyummaa qooddattotaa ijaaruun waldiddaa asoosamichaa cimsuusuuf kan fayyadame ta'uusaa agarsiisa.

Gama birootiin, bakka Bataskaana kanaatti dubartoota qofa osoo hintaane warri dhiirotaas harka tokkoon mudhii walqabatanii harka biroon ulee fiixa qabatanii giingoo uumuun weeddistuun gidduu seentee asiifi achi oleen faccisaa waljalaa qabanii weeddisaa turan. Weeddiisaanii keessattis akkas jedhu:

Awwaaressee kaa itti xaaxessee
 Goonnii saafaa lola yoona!
 Awwaaressee...
 Abiddattiin tokkoo.....Awwaaressee
 Cingiirraa bobaatiiAwwaaressee
 Lafoon garuu keenyaaa..... Awwaaressee
 Hindabduu hindhommoqxuu.....Awwaaressee
 Sirrii akka somaati.
 Awwaaressee kaa itti xaaxessee
 Gootni saafaa lola yoona! (52-53)

Afwalaaloo weedduu armaan olii keessatti gootni ifatti xaaxessee lolaa akka jiruu
 agarsiisa. Uummata Oromoo biratti abiddi kan ifa laatuufi ittiin bilcheessan qofaa osoo
 hintaane gootummaas agarsiisa. Walaloo kana keessattis gootni yeroo hundumaa loolaa
 jiraachuusaafi kan inni raawwatus akkuma ulee sooyyamaa sirrii ta'uu akka ta'e
 ofkeessaa qaba. Warri jalaa cookanis sodaa tokko malee ifaatti lolaa akka jiru jalaa
 cookuun gootummaasaa ibsu. Akkuma isa armaan olii eenyummaa qooddattootaa ijaaruun
 waldiddaa asoosamichaa guddisuuf tajaajilaman.

Maal jette jaartiin ganda abbaa Disaasaa
 Waan jette hingaabbiin turi amman si gaaffaa
 Har'an xaafii si haamsisaa
 Har'an waasii si waamsisaa
 Xaafii haamtee malee hin galtuu
 Waasii waamtee malee hin galtuu
 Har'an gufuu si quusisaa
 Gufuu quutee malee hin galtuu
 Har'an dhuufuu sibuusisaa
 Dhuufuu buustee malee hin galtuu
 Baala daamii shako yaa sariitii
 Maa nawaamiin lafoo gaafa xiiqii
 Baala damii shakoo yaa sariitii
 Maa nawaamiin dhiiroo gaafa xiiqii! (53)

Afwalaloo armaan olii keessattis wanta dubbattee sana waan sigaafadhuuf deebii laachuu
 akka hinsodaanne ykn akka hingaabbiine ibsa. Kanaafis wanta goodhetti ykn hojjetetti
 gatii baasu akka dandahuuf kanaafis reebamuu, hojjechiifachuufi wabii qabaatu malee
 gadhiisuu akka hindandahamne yeroo warri weeddisan ibsaan warri jalaa cookan ammoo
 gaafa xiiqii ykn wanti akkasii sinirra gahee ykn sinitti dubbatan maalif nutti himuu
 diddanii silaa sinirran gora yaada jedhuun waljalaa qabanii goota lubbuun jirutti onnee
 horuuf eenyummaasaa ijaaruuf weeddisu.

Asii gadi kuunnoo
 Harraagessi uummoo
 Asii gadi hallayyaa
 Soda eenyu gallaa
 Qottaafillee niqottaa
 Babattee kee cabe
 Loltaafillee niloltaa
 Amantee keen dhabee.
 Shako yaa sariitii
 Maa nawaamiin dhiiroo gaafa xiiqii!
 Xuqxee dhiira kaafti
 Dhiirri xiiqii jibbaa
 Arraba dheerattii
 Gadheen huurruu sombaa
 Kaleessa kaleekee
 Yadee sagalee
 Kaleessa galgalaa
 Ya galgaleessituu
 Asan jira jettee
 Na hinjajjabeessituu!
 Shako yaasariitii
 Maa na waamiin dhiiroo gaafa xiiqii! (54)

Qabiyyeen afwalaloo weedduu armaan olii kanaan sodaa nama kamiiyyuu baqannee galuu akka hinqabne, lolaafis amateesaadhabe malee loluu akka dandahuu, namni gadheen tuttuqee lolaatti nama waan kaastuuf sagaleedhaan waljajjabeessuun barbaachisaa ta'uu ibsa. Kanaaf, waan hundumaaf akkuma qootuuf babatteen barbaachisu loluufis walta'insi barbaachisaa ta'uu agarsiisuun eenyummaa qooddattootaa ijaaruun dhaamsa asoosamichaa milkeessuuf yaadame.

Adamoon, adamoon qeerrensa ajjeesseem ya Leensee
 Har'ammoo, har'ammoo dheengadda seeteem dhageessee
 Eehee, eehee!
 Eehee! eehee!
 Heennaa dhaabbatteeree
 Hennaa dhaabbateeree!
 Egaa jaallateere!
 Heennaan hinjiguure!
 Egaa sin dhibuuree!
 Burqaan gama keessaa laga keessaa yaatiim waraabuu? Waraabuu?
 Gumaan nama keenyaa..
 Kan Abiishee garbaa, kan Taaddasaa Birruu, kan Guddinaa Tumsaa
 Kana keessa baatii waraanuu? Waraanuu?
 Waraani, waraani!

Lakkii hin sobdaa!
Mee na geessii ilaali!
Na sossobdaam!
Akkan seesu laali...(55)

Afwalaloon weedduu kunis gootommaa biyyasaaniif warra lubbuun darbe kaasuun gumaasaanii basuuf waan ka'aniif walsossobuu, walirraa dheessuun ykn baqachuun barbaachisaa akka hintaane ibsuun kan ittiin dorgaggoonni onnee dhiirummaa ofitti bulqsuuf itti sirbanidha. Adamoof bahanii waan guddaa kan akka qeerransaa ajjeesuun akka dandahamu akeekkachiisuun murannoon diina ofitti bahuun barbaachisaa ta'uusa ibsuun waldiddaan asoosamichaa akka guddatu taassisuuf kan fayyadamanidha.

Walumaagalatti, afwalaloowwan faaruu armaan olii kunniin firiwwan asoosamichaa keessaa eenyummaa qooddattootaa ijaaruun waldiddaan asoosamichaa akka guddatuuf olaantummaan kan fayadamanidha. Waldiddaa kanaan fulduratti uummatichi jibba sirnicharraa qabaniif kutannoon qusannaa tokko malee akka qabasaan ibsuun dhaamsa ykn ergaa asoosamichaa hawaasa biraan gahuuf kan itti tajaajilamanidha.

4.1.2.3.2. Sirba Mararoo Asoosama Yaadanii

Mararoon weedduu sirna gaa'ilaa naqataani fudhaaniifi heromaniin gaggeeffamudha. Guyyaa cidhaa yeroo dhiyaatu jalabultii mana warra intalaafi gurbaatti sibamuu jalqabama. Mana warra intalaatti weedduu weeddifamu keessaa mararoon isa tokko. Asoosama *Yaadanii* keessattis wedduun mararoo armaan gadii asoosessaan yeroo dubbutu “hakaan waarii ta'eera. Sirbaa aadaa kan fuudhaafi heerumaa sirbu...” jechuun jalqabee afoola ta'uusaa mirkaneessa akka armaan gadiitti qaacceffamaniiru.

Marii maroo ya mararookoo
Haadha ofii dhiisanii
Abbaa ofii dhiisanii
Haadha ormaatti dhaquu
Nama boossisaa ya hiriyeekoo! (106)

Walaloon weedduu mararoo armaan olii kan intalli heerumtu haadhaafi qehee warra ofii dhiisanii haadha ormaafi qehee ormaatti dhaquu akka itti ulfaate weedduun ibsiti. Qabiyyeensaa sodaa agarsiisa. Akka aadaa Oromooti firri fira hinfuudhu. Haaluma kanaan, warri walfuudhaan orma ykn halagaa warra waliif ta'anidha. Intalli herumtus ta'ee heriyyootanshee mararoon yeroo weeddisan warra gurbaa orma ykn halagaa jedhanii itti weeddisu. Kanaafuu, intalli heerumtu qehee halagaa kana dhaquun hangam

ulfaataa akka ta'e mararoo kanaan boohaa walboossisu; waljajjabbeessu; akkasumas, walgorsu. Mana cidhaa fakkeessauf tajaajilame waan ta'eef yoomessa aggarisiisa.

Falaxaan haammadhaa, falaxee karaarraa hin kaa'iinii
Jabbii isaa waraanaa,
Halagaan haammadhaa, dagattee hin taa'iin
Kolfee kofalchiisee,
Siiqsee mildhachiisee qalbii namaa ilaala... ya marookoo! (107)

Afwalaloon mararoo armaan olii kun dhaamsa ykn gorsa kennuu agarsiisa. Kan weeddisus hiriyyoottan intala herumtuuti. Isaanis mararoo isaaniin muka falaxxee karaarra yoo keessae jabbii waan waraanuuf rakkoo fidaa; kaadhimni ati itti hirumtu halagaa waan ta'ef ta'umsaafi kolfa hinbaay'isiini yaada kee ilaalee booda rakkoo waan fiduuf ofeeggannaan jiraachuu akka qabdu boohaa hiriyyaasaanii kan gorsaan waan ta'eef qabiyyeensa gorsadha. Kunis yoomessa bakka cidhaa agarsiisuuf yaalame.

Kusaayeen lagatti hafe
Okolee harmee koo
Maaliinan foksee kaa'a, ya marookoo!
Alagaan alaguma
Naan qalbiitu sobee
Harmeekoo maaltu obese taa'a
Yamarooko...! (107)

Wedduu mararoo kana immoo intala heerumtutu boohaa weeddisa. Ergaan isaas nandagadhe malee halagaan halaguma waan taheef harmee ofii ykn haadha nama dhalte dhiisanii halagaa waliin ta'uun ulfaata ta'uu ibsatti. Kanaafuu, qabiyyeensa herumuuf gaabbuu agarsiisu ta'ee yoomessa iddoo cidhaa agarsiisuuf kan tajaajilamedha.

Asoosama kan akeessatti sirna fuudhaafi heerumaarrattii fayyadamuun yaa'i asoosamichaa akka guddatu gochuuf kan fayyadame yoo ta'u, qabiyyeewwan afwalaloo mararoowwaan armaan olii ammoo, yoomessa namtolcheetti fayyadamuun sirni gaa'ilaa san iddoo dhugaa fakkeessuuf akka itti fayyadaman mil'isa. Kun ammo, asoosamichi jiruufi jireenya ummatichaan walitti hidhatee waan dhiyaateef, dhaamsi ykn ergaan asoosamichaa hawaasa biratti amanamummaa akka godhatuuf ykn dhiibban ture hammam hammaataa akka ture ibsuuf kan dhimma itti bahamanidha.

4.1.2.4. Afwalao Geerarsaa Asoosama Yaadanii

Asoosama *Yaadanii* keessatti barreessaan waalaloo geerarsatti fayyadamuun bu'aa bahii jireenya ummata keenyaa ibsuuf yaalii guddaa taassiseera. Kutaa kana jalattis qabiyyeewwan walaloo geerarsaafi fayidaa asoosamichaa keessatti qaban akka armaan gadiitti kan xinxalame yoo ta'u, geersoosni kunniin yeroo jalqabamaniyyuu “dur...” jedhamee jalqabuunsaafi hawaasa hunda biratti kan geeraraman ta'uunsaa afoola kan isa taassisudha.

Ameessi bona gu'aa
Raafuun gannadhaa ga'aa
Eessa abbaakootii fideen walitti make nyaadhaa
Humni ganama dhumaa
Yaadni galgala dhufaa
Eessaa abbaakootii fuudheen walitti fidee ilaalaa. (21)

Qayyeen afwalaloon geerarsa kanaa gaabbii agarsiisa. Innis yeroon ameessi isaaf dhaltuufi yeroon raafuun gahu waljala darbuusaarraan kan ka'e walitti makatee nyaachuuf akka itti ulfaatee ibasa. Kana malees, yeroo humni jirutti waanan raawwachuu malu osoo hin raawwatiin hafuufi yeroo dullumasaammoo waan hojjechuu malu hunda hojjechuu barbaadee sababa humna dhabaaf hojjechuu dadhabuusaa ibsa. Kanaafuu, qabiyyeensa gaabbii ta'uu yoo agarsiisu, qooddataan waan gochuu qabu dafee akka raawwatu yaadamme eenyummaa qooddataa muummee (Tokkichaa) ijaaruuf kan Ulfinaan geerarsa abbaansaa galaaseef itti himedha. Dabalataanis, asoosessaan yoomessa agarsiisuuf fayyadameera. Birraafi Arfaasaa akkasumas, ganamaafi galgala afwalaloo geerasichaa keessatti argaman yoomessa agarsiisu.

Elaameekaati yaa abbabbaa
Abbabbaa goraa gaafaa
Kan akka mar'ataa saafaa
Sitti hin baanee qal'oon kee
Qal'oon qoma gaagiraa
Kan hundumaaf firaa
Abbabbaa qeerreensa keelloo
Eessaa geenya hamma keemmoo,
Abbabbaa qeerreensa saafaa
Diina qabee kolaasaa.
Geerar geerarar naan jedhuu
Maalan beekaan geeraraa
Anoo yaadan yeelalaa
Namni geeraree hin quufnee
Goodaa biyya koo jiraa. (135-136)

Afwalaaloon geerarsa kanaa kan abbaa faarsuuf geeraramudha. Kanaafuu qabiyyaansaa faaruu ta'uu dandaha. Geraraan geerarsaa kana keessatti abbaan isaa goota beekamaa ta'uusaa ibsuun ofiisaatii abbaasaatti akka hinbaaneefi hunduma waliin jiraachaa akka jiruu; akka abbaasaa diina lolaa akka hinjirre ofceepha'uun kangeeraredha. Ofiisaatii geeraruu akka hinbeekneefi namni baay'ee geeraruu dandahu nannoosaa akka jiru dubbata. Kuni immoo, geerarsa faaruu kanaan kan waldiddaa namaafi nama gidduu agarsiisuuf kan tajaajilamedha.

Maaltu limmoo nagadaa
Jaarsa arabaa malee
Maaltu kiyyoo nagata
Yaada garaakoo malee.
Yaadanii manaa baasanii
Anaan garaa raaasanii
Lammii booree kaa'anii
Osoo garbii hin murinii
Walabooma yaadanii
Osoon ijaan hin argiin
Yaa du'aa na hin yaadiin
Ya biyyoo na nyaatiin!
Ishoo abshir gurbaa!
Danqaraa isaanii hin loofnee
Jabbootaasaanii hin oofne
Dallaa manaatti hin malle
Sangaa namaas hin qalle.
Jarreen wayyaa liilanaa
Wal ilaalla miilanaa
Yookiin farsoo kanaafii
Yookiis rakkoo kanaafii
Yookiin daadhii kanaafi
Yookiin aarii garaatii.
Qeensa hindaaqqoo bakaree
Eessabbaakoon dhaqaree?
Ani beeka qurxiikoo
Akka ijoollee durbiikoo. (136-137)

Qabiyyeen geerarsa kanaa roorroo ykn diddaa kan calaqqisiisudha. Oromoon gochaa isaanirratti raawwataman mormachaa gita bittaa isaanii jalatti osoo hinjilbeeffatiin waggoota hedduu bilisummaan ofbulchaa tureera. Geerarasa isaatinis roorroo ofirraa dhorkuuf geeraraa onnee isaa guutuu biyyaafi ummata isaaf dhaabbachaa tureera. Afwalaloo geerarsaa kanaaanis Yaadaniin galtoon butamtee qabeeny ishiifi maatishee saamamee osoo hireeshii ykn mirga ofiin murteeffachuu qabduu diinaan butamtee eelaa

ykn godaannisa seenaa taatee jiraachushee arguu waan hinbarbaanneef walaboomasheef falmuu akka qabuufi ofiisaatiimmoo, qabeenya namaa akka hinbarbaanne, kansaarratti du'aafillee qophaahaa tahuusaa Tokkichaan geerarsaan ibsuuf geerameera. Kanaafuu, qabiyyeensa roorroo qolachuu ta'ee kan asoosessaan waldiddaan akka guddatu kan ittin agarsiisedha.

Midhaaniin midhaan nyaachuun
Ataraan haa raawwtuu
Lammii ofiin cabanii
Alagaan bitamuunii
Galii namaan haaraawwtuu,
Galii ta'ee hin jiraadhuu
Yoon galtuu ta'ee taa'ee
Elaameekaattii yaabbabbaa
Abaarii naballeessii
Gubii na barbadeessi.
Jaarsa garaa garaadoo
Nadhibeera garaakoo
Dubbiin ergaa dhaquukoo
Dubbiin ergamuu koo,
Akka ergaa mana mootii
Dhibeen akkas nama gootii.
Yaa tulluu guddaa lafaa
Yaa gamtaa mootii sabaa
Yoon siwaamee maal qabaa
Eessa keetu mudaa qabaa? (137-138)

Geerarsi kunis geerarsa roorroo ta'ee ormaan osoo hintaane firaan ykn lammii ofiin miidhamuu kan agarsiisudha. Oromoota keessaa halagatti hidhatanii lammii miidhaa jiraachuun kun dhaabbachuu akka qabu ibsuun, kutannoon dhugaa jallate kana barbaaduuf duubatti akka hindeebineefi saba guddaan muuda hinqabne kana ykn Oromoo waamanii walbirmachiisuun qabsoof barbaachisaa ta'uu qabiyyeessa keessatti ibseera. Kun ammoo, dhaamsa asoosamichaa milkeessuuf iddoo guddaa qabaachuu agarsiisa.

Allaattiin baallee baalaa
Bakka buutu hin beekani,
Lubbuun dhiiraa billiqaa
Gaafa duutu hin beekani.
Haxxissoo seerrii hin dhowwu
Hattuu dallaan hin dhowwu
Dhiira garaan waa yaade
Lakkii dhiisiin hin dhowwu

Yaa qawwee koon maal godhaa
Yoo qaataa banan malee
Ani badeen maal godhaa,
Garaa ofii kutatanii
Kaayyoo ofiif kakatanii
Bosona seenan malee.

Billaa sararuu billaa sararuu yaa laganayee
Dhubbaan milla kee, iddoon ciisa kee
Owwarii karaa, ayyaanni jamaa

Siif haa nagaruu yaa namanayee sarariimee dabalimee!! (138-139)

Qabiyyeen geerarsa kanaas diddaa keessatti kutannoon barbaachisaa ta'uu agarsiisa.

Lubbuun eeganillee eeguu baatanillee du'uuniifi guyyaa du'ashees waan hinbeekneef
meeshaa fudhatanii bosona galuu barbaachisaa ta'uu yoo agarsiisu jalaa cooktonnis yaada
geeraraatti waliigaluun waaqayyo akka isa gargaaru kadhachuun diddaasaanii ibsatanii
kan ittiin kaayyoosaanitti waliigaluu mirkaneessan kan agarsiisudha.

Yaadaniin arge se'een
Galgalaan manaa ba'ee
Anumutuu nan raata'e.
Barii ji'aa hin rafne
Marii firaa hin dhaqne
Yaadanii ni fagaattee,
Intalli Abbaa Ummataa
Eenyu gammadee bulee
Kamtu garaan gubata.
Maal abbaashee gubatu
Ittu adeemanii hubatu
Diina ofii kuffisanii
Jigsanii irraa muratu
Eenyu abbaashee sodaatu
Halu maalii lagatu.
Raafuu baalaaf nyaatanii
Garaadhaaf homaa hin goonee
Gadheen garaa ishee malee
Lammii isheef homaa hin goonee.
Akkuma namaa qonnee
Keenya maaf bade laataa ?
Warra beelaas maaf taanee?
Akkuma namaa fuudhaaf naqatannee
Gufuutu nutti heddummatee
Hiriyyee koo mee ilaalaa
Kan koo maal yakki laataa? (139-140)

Afwalaloon geerarsa armaan olii ammoo geerarsuma diddaa ta'ee bilisummaaf mariin sabaa ykn firaa barbaachisaa ta'uu, kana raawwachuuf immoo taa'uun barbaachisaa akka hintaane, gadheen yoomiyyuu laamiitti maluu akka hindhiisneefi qabeenyasaarratti miidhamni akka itti baay'ate kan addeessudha.

Gaagura onte taanee
Bookeen nutti galte kaa,
Ilma dabeessaa taanee
Gadheen nutti xabde kaa.
Utuu akka garaa kootii
Yaaduun intalli Abbaa Ummataa
Har'uma bilisoomti
Akka garaa ta'aaree?
Marqaan galaa ta'aaree?
Yeroo isheetu tura malee
Yaadanin bilisoomuutu hafaaree?
Ishoo.....
Hamma tole yoo tolee
Gaafa saani adiin dhalee
Gaafa waaq walii galee,
Gaafa maarima sayyoo
Gaafa maari waaqayyoo
Elaameekaatti yaa ijoollee
Yaa ijoolletti ya jaranaa
Attam taanu barana?
Fardatu garbuu lixee
Achumaan gangalatee
Baratu darbuu dibee
Achumaan washallate. (140-141)

Geerarsi kunis kan diddaa ta'ee kan qabiyyeesaa keessatti hawwii kan calqisiisudha. Geraaraan kun namoota gitasaanii hintaaneen baay'ee miidhaamaa akka jiran tuquun waaqayyoo falmiisaanii kana irratti gargaarsa yoo godhe yeroon dheeratus bilisummaan Yaadanii ykn sabasaa akka hinhafne kan agarsiisu hawwii guddaan kan geeraramedha. Kun ammoo, waldiddaa qooddataafi qooddataa gidduu agarsiisuufi ergaa asoosamichaa raagu geerame.

Dheessaa garaa qarbataa
Eessa abbaa keetiin baataa
Baqattee samii hin baatu,
Qotattee boola hin lixxu
Kutataan sitti dhufee
Garaa haadha keetti hin deebitu.

Dheessa yaa bada qummuntuu
Foggi abbaa kee ha nyaatu,
Lammiitti maafuu dhiiftee
Halagaa jalaa hinbaatu,
Diinatti hudduu gatatee
Yaaduu koo galaafatte
Yaa Dheessaa bada dhaltii
Har'as ta'u bori
Yaadaniin hinuma galti
Mirga ishee dhugoomsatti
Mallattoo sabumma ishee
Alaabaa ishee ni huffatti. (142)

Walaloon geerarsaa kun akeekkachiisa ykn arrabsituu kan agarsiisudha. Geeraraan Yaadaniin butamtus harka warra butateetti hafuu akka hindandeenyeef kana dhugoomsuuf ammoo, kutannoo itti dhaqaa akka jiran ibsuun, ofiisaatiis halagaatti harka galfatee fira midhuurraa akka of qusatu akeekkachiisa. Kanaafuu, guyyaan bilisummaa kan itti alaabaa mirmirsitu as adeemaa akka jiru ibsuun ergaa aoosamichaa raaguun (forshdowing) abdii qabaachuu agarsiisuuf tajaajilame.

Minishirri gabaabeen, jira gabaa keenyayyuu
Hin bitanneef maleessaa
Tokkee yaa ilma Gamtaa
Inni garaa kee kassaa, jira garaa koo keessaa
Hin komanneef maleessaa, buli ammayyuu!! (143)

Jalaa cooktoonnis yaada geeraraa kanatti waliigaluusaanii kan agarsiisan afwalaloo kanaan ibsaniiru. Aarii ati artu kana nutis araa akka jiran; garuu komii dhiheessanii akka hinjirree ibsuun isa waliin jiraachuusaanii jalaa cookichan kan addeessanidha.

Geerarsoonni *Asoosa Yaadani* fuula (135-143) keessatti argama gerarsa diddii ykn roorroo qabiyyee adda addaa qabaatuuyyuu, fayidaan asoosama kana keessatti qaban firii asoosamichaa keessa waldiddaan garee qooddattoota lamaan gidduu (garee Tokkichaafi garee Dheessaa) jiru daran akka finiinu taassisuuf kan itti gargaaramanidha. Kun ammoo, waldiddaan guddatee tokkummaan Yaadani bilisoomsuuf bosona seenuusaanii dhaamsa ykn ergaa asoosamichaa galmaan gahuuf cimina guddaa waan qabaniif lafee dugda asoosamichaa taassifachuun asoosessaan itti fayyadamuusaa mul'isa.

4.2. Seenaa Asoosama Suuraa Abdii

Guyyaa tokko Amansiisaan sammuusaan wal-lolaa ciisee gaddaa osoo bohaa jiruu Gorsituun buna akooftee itti qabnaan funyaansaa irraa garagalchate. Abdiinis irribaa ka'e. Biddeena cabaa tokko nyaatee gasoo fudhatee Gorsituu waliin lafa oolmaasanii walgaatanii walitti baacaa deeman. Yeroo galus kiloo jahaa Siidaa bira yeroo gahu baasii qabatee gale. Abdiif qarshii dabboo kennee bahe. Mana Birrituutii qub-lameesaa dhugee kanfalee yeroo bahuuf jedhu Jooteen affeerraan dabaltee kaanaan Birrituun machooftee kanfaltii gaafatte. Diddaanis iyyitee Jooteenis irra dhaqe. Poolisoonni reebaa buufata poolisii koonyaa Inxooxxootti geeffaman. Ganama lamaan isaniyyuu gaabbanii boohu. Gidduutti poolisiin lamata akka hinmachoofne mallatteessisiisee gadhiise. Yeroo galu Gorsituun fayyaasa gaafatee, sirnichi reebicharratti akka hundaa'e, yoo nama reeban malee olaantummaan seeraafi kan isaanii akka hinmul'anne itti hime. Abdii taphachiisaa ool. Amansiisaan gasoo baatee wagga shan hojjete. Hoggattoonni wajjirichaa saba isaanii malee waan hinguddisneef miilana yoo didan Hogganaa wajjirichaa ajjeesuuf murteeffateera. Ganamaan suuraafi haaduu udhatee Abdiif ciree bitee Gorsituu waliin hasaa'aa mana oolan. Ganama Daawwit Geetachoo dabarsinaan Gorsituuf xalayaa barreessee Barihee Ayyaaloo mana fincaaniitti seenuun ajjeesee meeshaa irraa fudhachuun Adaamaatti baabura qabatee Shee Toofiq Usmaan walbaree Dirree Daawwaatti waliin galan.

Adde Soofiyyaa Aliin walbalbaran. Keessummeeffamee booda, Adde Soofifaan yeroo Raadiyoo Sagalee Afaan Oromoo bantu oduurratti hogganaa Warshaa Kophee Pilaastikaa Obbo Barahee Ayyaloo du'uusaa akka gabaasame yeroo dubbatuu akka isa ajjeese sababa waliin hime. Ollarratti bilbilee Gorsituufi Abdiin hidhamuufi suurri isaa rabsanii barbaadaamaa jiru mirkaneeffannaan Shee Toofiq ilmaanii Mohammad Mana Barumsa Guraawwaa sad. 2^{ffaa} barsiisu biraan geesse. Mohaammad simatee maqaasaas Qaasim Aliitti jijjiiraan. Mohammad waliin osoo jiranii waldaa 'CARE' jedhamu dorgomee gale.

Baatii 18 booda Finfinneetii miindaa hojjetootaa akka fiduuf ajajamnaa Mohaammad didee deemuuf murteeffatee. Mohammadis halkan mirqaansaan walaloo '*Madda Walaabuu*' jettu kan dhugeeffannoo Oromummaa agarsiisu barreessee dubbiseef. Ganamaan burjaajiisaa waliin konkolaataa eeyyamameef qabatanii Finfinnee gahuun

halkan bahee manasaa deemuun yeroo Abdii waliin Gorsituun boossu dhaggahee boohaa deebi'ee xalayaa barreesssee mindaa waggaa tokkoo xalayaan maree ganama deebi'ee yeroo Gorsituu mana baatu eegee fuldurashiitti darbatee dhokachuun fudhachuushee mirkaneeffatee mana barumsa Abdii dubbisee yeroo Shuroo Meedaa gahu Gorsituun akkuma duraanii tessee qullubbiifi dinnicha gurguraa jirtu argee darbuun waldicha gahee mindaa hojjetootaa 55,902 fudhatee sokke. Burjajiisaa waliin gara Bahaatti sokkuun yeroo Mi'eessoo gahu Amansiisaan konkolaataa Mr Jooniif deebisun qarshiicha qabatee gargaarsa Madda Walaabuuf sokke. Rakkoon akka jiru osoo beekuu hawwiin gaaf tokko akka deebi'uu beekke sokke.

4.2.1.Xinxala Afoolota Asoosama Suuraa Abdii Keessatti Argaman

Asoosama *Suuraa Abdii* keessatti asoosessaan gooroowwan afoolotatti fayyadamuun bu'aa bahii jireenya hawaasaa kenya ibsuun ergaa dabarfachuu barbaade dubbistoota asoosamaaf dabrsuu dandaheera.

4.2.2. Gosoota Afoolaa Asoosama Suuraa Abdii

Gosoonni afoolotaa asoosama kana keessatti argaman mammaaksotaafi afwalaloo seeneffamoo yoo ta'an, qorataan isaan kanneen asoosamicha keessaa funaanuun qabiyyee isaaniifi fayidaa asoosamichaa keessatti qaban akka itti aanee jirutti xinxaleera.

4.2.2.1. Mammaaksota Asoosama Suura Abdii

Mammaaksota asoosama kana keessatti argamaa funaanuun akka armaan gadiitti xinxalamuu dandaheera.

“Eeboo darbatanii jinfuu hin qabatan”

“Kan dulloomeefi kan iyyoometu waan darbe faarsa” (108 fi 155)

Mammaaksonni armaan olii kunniin gaabbii kan agarsiisanidha. Wanta tokko rawwaachuuf dursa itti yaaduudha malee booda kutannoo qabaachuun barbaachisaa akka ta'e agarsiisa. Kanaafuu, waan darbe duubatti deebi'anii yaaduun bu'aa waan hinqabnee kan fulduuratti jabaachuun barbaachisaa akka tahu mul'isu. Mammaaksaa jalqabaa waliin dubbii keessatti Amansiisaaf tumsaa ykn deeggaessa gochuun eenyummaa qooddataa ijaaruuf mammaakame. Bifuma walfakkaatuun Enyummaa qooddataa ijaaruun dubbii gabaabsee xumuura asoosamichaa agarsiisuuf asoosessaan itti fayyadame.

“Hiddi garraamiifi sanyiin dhugaa hinbadu” (32)

Qabiyyeen mammaaksa kanaa dhugaa kan agarsiisudha. Amansiisaan gatii qublamee kanfalus, akka waan hinkanfallee godhanii Birrituufi Jooteen iyyanii isaa hissisan. Garuu bulanii bahaniiru. Kanaaf mammaka kana mammaake. Buluus dhugaankoo nibahe jechuu agarsiisuusaatif mammaakame. Waldhabbii Amansiisaafi Birrituufaa asoosamichaa keessattiwaan ibsuuf mammaakamuunsaammoo fiirii asoosaamaa kessaa waldiddaa asoosamichaa kan qooddataafi qooddataa gidduu mul’isuuf kan fayyadame ta’uu agarsiisa.

“Kan qaban sanyoo sooru” (20)

Qabiyyeen mammaaksa kana jaalala agarsiisa. Akkaa aadaa Oromootti dubartiin sanyoo ishiitiif waan hundumaa gochuu akka dandeessu geerarsaan yoo ibsu, “Sanyoon hagabuu hinbulu sanyiiirraa fuuti malee, maasiinoo lafa hinbaahu har’aaxaa fuuti malee” jedhanii geeraru. Kun ammoo, dubartiin sanyoo ishee waan jaalattuuf waan gochuu qabdu hunda akka gootuufii agarsiisa. Mammaaksi kunis qusannaa tokko malee waanqabdu nyaachitee akka sortu agarsiisa. Gama birootiin mammaaksichi ofta’anii jiraachuudha malee akkeessaan barbaachisaa akka hintaane ibsuufis mammaakamuu dandaha. Akka asoosama kana keessatti Birrittuun Jooteef waanqusattuyyuu akka hinqabne ibsuuf dubbii mi’eessee gabaabsuun itti fayyadame.

“Wal irraa hin jirruu, wal irraa nu qabaa jette jaartin”

“Gatiifi aboottee waliif hin ilan” (22)

Mammaaksonni kunniin walqixxummaa ykn walgitinsaa agarsiisu. Wal hinmiinu jechuudha. Sababiin isaa walqixa ykn tokko tokkorraa fooyyee waan hinqabneef agarsiisa. Inni lamataas Jootee Birrituufi Amansiisaan hanguma humna ofii faccifatu malee waliif yaaduun akka hinjirre waan agarsiisuuf walqixxummaan ykn walgituun kan keessatti mul’atudha. Asoosamichaa keessatti ammoo, waldiddaa agarsiisuuf mammaakame. Sadan isaaniyyuu sababa dhugaatiin machaahaniif walmiidhuu dadhabanis wal-lolanii walreebaa waan turaaniif waldiddaa qoddattoota asoosamichaa gidduu jiru agarsiisuuf kan fayyadamanidha.

“Namni qophee hinqabne hamma isaa miilla hinqabne argutti waaqa hingalatoomfatu” 34

Qabiyeen mammaaksa armaan olii komachuu agarsiisa. Namni tokko waan qaburratti osoo komii dhiyeessaa jiruu kan isaa gadii yeroo argummoo ofiisaan walmadaalchisee ilaaluun yeroo komiisaa kaafatu agarsiisuuf mammaakama. Kanaafuu, akkuma “biyyaa ba’an malee biyya hinyaadan” jedhamu sana boodarra dhugaan jiru itti mul’achuu nidanda’a jechuudha. Mammaaksich Amansiisaan iddoo bulee gale hangam ulfaataa ta’uusaa ibsuuf mamaakee karaa gabaabaa ta’een ulfaatina bakkichaa agarsiisuuf waan fayyadameef dubbii gabasuu agarsiisa.

“Kan deegaatti baace hin badhaadhu” (64)

Qabiyyeen mammaaka kanaa cubbuu ykn namatti darbuun boodasaa rakkoo akka fiduu dandahu hubachiisuun kan akeekkachiisuu dandahudha. Har’a waan hojjettu keessatti akeekkachaa yoo hinraawwanne boru sirrattis raawwachuu akka dandahuu hubachiisa. Kanaafuu, qabiyyeensa akeekkachiisa jechuudha. Amaansiisaan beeksisa baherratti dorguusaarraan kan ka’e ormii akka inni darbu abdiin itti dubbatanis, Baraheenfaa akkuma baran gochuu waan dandahaniif yaadichaan waliigaluu dhabuusaa mammaakichaan waan mul’iseef waldiddaa asoosamichaa agarsiisuuf fayyadame.

“Gaggeesituun /geessituun manaan hin geessittu”

“Sussuuqqaan jiga hinoolchu” (72fi 59)

Mammaaksonni armaan olii kunniin waan baduu hinoolleetti akkasumaan dadhabbuu barbaachisaa akka hintaane agarsiisu. Mamamaaksi jalqabaa akkasumaan yeroofi humna ofii fixu malee namni nama gaggeessuu manan gahuu akka hindandeenye agarsiisa. Inni itti aanus mana dhinphisu tokko irra deddeebi’anii sussuuquun yeroof malee jiga olchuu akka hindandeenye mal’isa. Kanaaf qabiyyeensa dadhabbii ykn dhamaatii agarsiisa. Mammaaksonni kunni waldhabbii Amansiisaan sammuu isaa waliin taassise waan ibsaniif waldiddaa asoosamichaa kan qooddataan sammuusaa waliin taassisu agarsiisuuf mammaaksota fayyadamanidha.

“Qaalluun dhiiga bare osoo hinqaliin korma hinsooratu” (64)

Mammaaksi kun barsiifata kan agarsiisudha. Gochaan tokko rawwaachuuf karaadhuma baran sanaan deemanii raawwachuun barbaachisaa ta’uu ka agarsiisu ofkeessaa qaba. Kanaafuu, mammaaksa kunis qaallichi kan barbaadu dhiiga kormaati malee kormasaa lubbuun qabanii geessanii kennurraa dhimma akka hinqabne ibsa. Asoosamicha keessatti

Amansiisaan akkasumaan sadarkaa guddina hojiif dorgoma malee Baraheenfaa isuma duraan gochaa turan saba isaaniif dursa kennuun akka hin oolle agarsiisuuf mammaake. Kun ammoo, wadiddaa asoosamichaa mul'isuuf akka itti fayyadame hubachiisa.

“Iji raachaa fi iji naachaa bishaan keessatti wal arga”

“Warri gaayyaafi warri saayyaa wal hinwallaalu”

“Daakuufi daaraan wal fakkaatu malee garaa gara” (7, 14 fi 43/91)

Mamaaksonni kunniin walbeekumsa agarsiisu. Asoosama kana keessatti Gorsituufi Amansiisaan rakkoo hamaattaa keessa ta'anii lamaan isaaniyyuu ofitti baacanii kolfu. Kolfi isaanii kun ammoo, yaadaan waliigaluurraa kan madde waan ta'eef qabiyyeen isaa haala rakkisaa keessatti walhubachuu akka agarsiisu mul'isa. Inni lammataa ammoo, Amansiisaan Jootee filatee biira ta'uunsaa firuumuu ykn hiriyyoomuu isaa waan beekuuf. Inni dhumaas, hanga fedheyyuu walfakkaatu iddosaa akka hinwallalle agarsiisa. Asoosama kana keessatti hattoonni nama barbaadan, namoota qarshii qaban waan beekaniif hiyyeessa kan akka Amansiisaafaa akka hinbarbaanne agarsiisuuf mammaakama. Kanaafuu, qabiyyeensa walbiikuu agarsiisa jechuun nidandahama. Mammaksonni kuunniin asoosamaa keessatti keessaas yoomessa kan agarsiisuudha. Sababiin isaas bishaan keessi iddoo mijaataa hintaanetti walarguun isaanii bakka waan agarsiisuuf haaluma rakkisaa keessa ta'anii waliigalanii jiraachuu isaanii ibsuuf asoosessaan fayyadame. Inni dhumaas ammoo, waldiddaa mul'isa. Shee toofiq hattoota warra qarshii nama saaman waan mormuuf namoonni baaburaan deema keessa deggartoanni isaanii waanjiraniif mammaaksa kana mammaakuun mormiisaa ibsuuf fayyadame

“Garaan yoo ofiif yaade harki xiqqeessee hin caabsatu”

“Jette atoo yaa qaalluu osoon qullaa koo deemuu” (73 fi 72)

Qabiyyeen mammaaksota kanneenii ofittummaa agarsiisu. Harki waan garaan yaade waan hojjetuuf dhimma ofiif xiqqeessee akka hinfudhanne agarsiisa. Kun ammoo, ofittummaa agarsiisa. Mammaaksi lammafaas kun ofii jecha diduu agarsiisa. Hanga ofiikoo uffadhutti siif kennuu hindandahu jechuu waan ofkeessaa qabuuf ofittummaa agarsiisa. Mammaaksi jalqabaa Amansiisaan yoo dandahame Barahee qofa osoo hintaane koree hunda ajjeessee baduu waan ta'eef waldiddaa ibsuuf mammaakatti yeroo

fayyadamu, mammaksi lammataa garuu Amansiisaan Gorsituu goyyoomsuusaa garaasaattii yaade dubbii gabaabsuuf mammaakuusaa agarsiisa.

“Jabbii dafinoo bade faccasaa eemmoo emmoon hinargu” (108)

Qabiyyeen ammaaksaa kun yeroo agarsiisa. Wanti raawwachuu barbaadame yerodhumasaatti rawwachuu malee, erga darbee hojjechuuf yaaluun dhamaatii ykn dadhabbii waan agarsiisuuf qabiyyeen isaa itti fayyadama yeroo kan agarsiisudha. Kun ammoo, qooddataa muummee asoosamichaa Amansiisaan erga ajjeechaa raawwatee bade waa’ee maatiisaa yaaduun barbaachisaa akka hintaane addeessuun kaayyoosaatti akka jabaatuuf waan mammaakameef eenyummaa qooddataa ijaaruuf akka ta’e addeessa.

“Buleessi madda malaati” (112)

Qabiyyeen mammaaksa kanaa hayyummaa ykan beekaa ta’uu kan agarsiisudha. Shee Toofiq mala Amansiisaan maatisaa dubbisee haala irra jiran gaafatu itti himnaan Amansiisaan gammadee mammaake. Kanaaf, namni umurii dheeraa qabu mala waan beekuuf qabiyyeensa hayyummaa kan agarsiisu ta’a. Gabaabsee yaadaan deeggarsa agarsiisuuf mammakaan fayyadame.

“Lolaa darbuun hin nyaatamiinaa” (124)

Mammaaksi kun hoofkaltii agarsiisa. Lolaan kun xiqqoo eeganaan nidarbaa waan ta’eef obsa dhabanii seenuun lubbuu namaa balleessuu waan dandahuuf lolaa darbuun akka hin nyaatamne gorsa. Kanaaf Oromoon “buubbee ganamaafi aduu galgalaa nama haabasu”; Akkasumas, “bishaan darbuuf ka’e nama hin nyaatiin namni du’uuf ka’e nama hin abaariin” jechuun mammaaksaan hoofkaltii agarsiisu. Dhaamsa asoosamichaaf agarsiisuuf fayyadame. Innis sirni amma keessa jirru nidarbaatii walirraa akka hinbaqanne Mohaammadiifi Amansiisaa kan itti waadaa waliifgalchee mammaake waan ta’eef dhammsa ergaa asoosamichaa deeggaruu deggaruuf gargaarame.

“Saree nama eeggatu dhiituun foon afaan kaa’uudha” (131)

Qabiyyeen mammaaksa kanammoo goyyoomsuu kan agarsiisudha. Mahammad Amansiisatiin qarshii ykn qaxaramtee hojjechuun kee hafuu wayya malee mindaan gowwasamtee Finfinnee deemuun balaa akka isatti fiduu dandahu akeekkachiisa. Kanaafuu gowwoomsuun ergaa mammaaksi kun dabarsu yoo ta’u, waldiddaa

Amansiisaafi warra Finfinnee gidduu jirraa ka'ee Mohammad waan mammaakeef waldiddaa qooddattoota gidduu asoosamichaa ibsuuf itti fayyadame.

“Namni gaafa dhalate du'aa” (131)

Qabiyyeen mammaaksa kanaa ammoo, haqa kan mul'isudha. Mammaaksa kanaan Amansiisaatu Mohaammadiin Finfinnee deemee ergama itti kenname raawwachuun dirqama akka ta'e himmuun achitti yoon qabamee du'ees, duuni waan sodaataniif hafamu akka hintaane ibsa. Kanaaf, ergaansaa haqummaa mu'isuudha. Gama biroon ammoo, yaada Mohaammadiin mormuun Finfinnee deemuuf murteeffachuun isaa waldhabbii xixxiqaa asoosamaa ibsuu fayyadame.

Akka waliigalaatti, qabiyyeewwan mammaaksota Asoosama *Suura Abdii* keessatti argamanii: haqummaa, gowwummaa, hayyummaa, yeroo, gaabbii, ofittummaa, barsiifata, dadhabbii, akeekkachiisa, garaagarummaa, komii, Walqixxummaa ykn hiriyyuummaa, dhugaafi waliigaluufaa kan agarsiisan fayyadamuun bu'aa bahii ykn jiruufi jireenya uummata keenyaa kan calaqqisiisedha. Gama biroon mammaaksonni kanneen asoosessaan ijaarsa eenyummaa qooddattootaa agarsiisuuf bal'inaan fayyadameera. Kanamalees, waldiddaa asoosamichaa agarsiisuuf yoo fayyadamu, waliindubbii keessatti immoo, dubbii xumuuruu, deeggarsa gochuufi gabaabsuuf kan itti gargame ta'uunsaa fayidaa isaan asoosama kana keessatti qaban kan mirkaneessanidha.

4.2.2.2. Afwalaloo Asoosama *Suura Abdii*

Asoosama kana keessatti *Madda Walaabuu* ilaachisee seenessama dhugeeffannaa hawaasa Oromoo (me theology) Mohaammad bifa walaloo barreeffamaan Amansiisaa Ykn Qaasimiif kan seenesse fuula (133-136) argamudha. Matadureen isaas *Madda Walaabuu* yoo jedhu jedhu seeneffama dhugeeffannaa ykn afseena Oromootaa kan agarsiisu ta'uunsaa afwalaloo isa taasiisa. Afwalaloon kunis firiiwwaan asoosamaa keessaa: barreessaan ergaa asoosamasaa dabarsuuf Oromoonni hundee tokkorraa waan maddaniif tokkummaa akka qabaatan gochuun seenaa asoosamichaa akka guddatu bu'uura kan buusee, warra ittiin mormaanimmoo Oromiyaan tuqamuu akka hindandeenya diddaasaa ittiin ibsefi bakkeewwaniifi lageen adda addaa tuquun yoomessa isaa ibsuuf yaale qorataan akka armaan gadiitti xinxaleera.

Jiituu lafaa–marga birraa
Qabeenyaa ofii–hidda hadhuuraa
Gaaffii seenaa–sit nu fura
Si’i hundeen–situ bu’uura
Hidda qe’e shee Huseen–baddaa Baalee
Malkaa Waabee–kan Gannaalee
Warri caaccuu kee irraa–bibbiqle
Maasii namaatti takkaa–hin galle
Kadhaa hin dhaqnee–ija namaas hin ilaalle.
Qe’ee Booranaafi Baarentummaa
Madda gosaa eddo ganamaa
Duraan dursa Oromummaa.

Afwalaloon dhugeeffannaa hawaasaa kun Maddi Walaabuu lafa Oromoon itti uumame bu’uura Oromootaa kan Booranaafi Baarentummaa ta’usaa, bishaanonni fayidaa guddaaf oolan Waabeefi Gannaleenis kan achirraa ka’anfi Oromoonni dur biyya isaafi qabeenya isaatiin jiraataa akka ture ibsuun Oromummaan Walaaburraa ka’uu addeessa.

Si irraa kaane–abbaa gaaddisaa
Dirree jiituu–magariisaa
Abbaa Odaa–abbaa Baddeessaa
Abbaa Leencaa–abbaa Qeerramsaa
Abbaa Boortee–abbaa Gadamsaa
Biyyaa Faachoo–kan Gafarsaa
Biyya bokkaa–madda afraasaa
Bifti kee marti–ni gammachiisa
Walaabuu! maal jedheetan–maal si faarsaa?
Ilmaan kee hunduu–kan beekanii
Madda horaa–qe’ee bishaanii
Biyya horii–biyyaa loonii
Adii sawwaa biyya aannanii
Ganda quufaa–qe’ee midhaanii
Walaabuu–qe’ee Abaabayyuu
Hundeen lafee–qe’ee akaakayyuu
Shakkii hin qabdu maddi keenya–si’uma amma iyyuu!
Madda garbuu–Xaafii adii
Kan Atara–kan Baaqilaafi kan Qamadii.

Walaloowwan armaan olii keessatti ammoo, Maddi walaabuu lafti ku’umsa Oromootaa kun qabeenya uumamaa: bineensota, biqilootaafi midhaan adda addaan baay’ee waan qabaniif madda barakataa ta’uusaafi yeroo hundumaa lafa jiidhinsa qabu fakkeenya hormaataa akka ta’efi sooretti lafaa ta’uushee addeessa.

Hora keen dhiqatnee
Qabeenyaa kee nyaatnee
Gadaa keen kakatnee

Seera keen muratnee
 Bara waliin jiraatnee
 Takka illee hin salphatnee
 Alagaan nu hin dhiitnee
 Madda ilmaan Oromoo–Booranaafi Baarentuu
 Hormaata abbaa tokkoo–kan dameen magartuu
 Jarreen obboleeyyii
 Guutumoo duureeyyii
 Si’uma irraa maddanii
 Odaan golgamanii
 Kaabas kan dhaqanii
 Bahaas kan jiranii
 Bitaat mirgaa keetiin kan sitti olloomanii
 Warri Lixa biftuu kan jiddu–galeessaa
 Jarreen abbaa loonii warri Awaash keessaa
 Kee mittii dubbadhu walaabu dhageessaa?
 Dur Oromoonni yeroo Sirna Gadaan walbulchaa, aadaafi safuu ganamaa eeggatanii
 jiraataa turan Oromoon ulfinaafi kabaja akka qabu, hundee tokkorraa madduusaaniirraa
 kan ka’e iddoo adda addaa jiraatanis tokkummaa akka qabaniifi Odaa akka kabajan
 addeessuun har’as hundee kana namni tuquu akka hindandeenye mul’isa.

Gooftaa daachee–abbaa kolbaa
 Galma guddaa–abbaa arbaa
 Abbaa bosonaa–dirree mukaa
 Qe’ee waatilee–eenyu xuqaa?
 Korma jabeessitee
 Gaana cirrii gootee
 Waatilee guddiftee
 Goromsa horsiisftee
 Didaa nuuf naalchitee
 Qanbarrii baaciftee
 Dullacha tiksitee
 Dallaa kan nuuf guutte
 Keenyaan jiraatnee –kadhaa kan nuu furtee
 Madda warra carraa–walaabu attam bultee?
 Ajaa’iba! lafti kee biqilootaan –gurraachaa’ee
 Bineensi kee mukeen keessaa ol baba’ee
 Lageewan kee lafa keessaa ol faca’ee
 Gaarreewwan kees mukeewwaniin –gaaddisaa’ee
 Daawwattoota harkisuu
 Seenaa ifa baasuu
 Ollaaf of beeksisuu
 Eenyummaa kee ibsuu
 Ilmaan kee barsiisuu
 Qe’ee kee agarsiisuu
 Qabeenyaa kee faarsuu!

Dur Oromoon Madda walaabuu kadhatee irraa argachuun abbaa loonii ta'uun orma kadhachuurraa akka baraaraman, mijattuufi hawwattuu ta'uushirraan kan ka'e Walaabun daawwatoota harkisaa turuun Oromoota ormaatti beeksisuurratti shoora olaanaa akka qabdu ibsuun faarsaa jiraachuu mul'isa.

Walaabuu!– si abdatnaa
Seera keenya – siin jiraatnaa
Sagaleekeen –hunduu wal yaamnaa
Qabxii keetiin –wal adabnaa
Barakaa keen–gotnee nyaatnaa
Nu eebbisi– madda keenya si ulfeetnaa
Walaabuu! Angafummaa gadi –hin dhiisiin!
Aadaa Odaa sirna angafaa –hin lakkisiin!
Yaada ilmaan kee tokko godhi- hin tamsaasiin!
Ofii of dhoofttee – of hin dhiigsiin!
Of ijaari –ofiin dhaabadhu!
Hidda ta'ii –ofiin of baadhu!
Ofiin buli –of ajajadhu!

Walaabuu!
Wiirtuu angafa
Madda Oromoo isa tokkoffaa
Kabaja argadhu mootii lafaa!

Walumaagalatti, walaloon kun dhugeeffannaa uummata Oromoo kana ibsudhaaf fayyadameera. Seeneffama afwalaloo kanaan ergaa asooamichaa keessatti Oromoon tokko ta'uusaafi seera ittiin bulmaaataa bareedaa qabaachuusaa agarsiisuuf fayyadameera. Ummanni Oromoo Maddi Walaabuu bakka Oromoonni itti uumaman jedheeti amana. Akka dhugeeffannoo hawaasichaatti Oromoon Walaabuu ka'ee kallattii hundatti akka babal'ate agarsiisa. Maddi Walaabuu qehee Oromootaa isa hangafa, kan gosa oromoo hundaa waan ta'eef kan seerasaatiin wal adaban, walitti araaramanfi uumamaan kan badhaate, aadaa, seenaafi duudhaa bareedaa kan qabu, kan Oromoon hundi kabajuu akka qabu addeessa. Walaloo dhugeeffannaa Ummata Oromoo ibsu kanaan Maddi Walaabuu jiruufi jireenya uummatichaaf bu'uura kan ta'eefi horsiisee, eebbisee kan uummaticha jiraachisu ta'uu agarsiisa. Kanaafimmoo, iddoo kabajamaa kana ammoo halagaan tuquu akka hinqabneef kutannoon kunuunsuu akka qaban ibsuun, akkuma bakka uumama ummatichaa akka taate har'as ummatasaa tokko gochuu akka qabu, ufiin ofbulchuu akka dandahuu, odaafi hangafa kabajuun jala jiraachuu akka qaban kan ittiin kadhataaniifi lafti kun kabajamuu akka qabu waan ibsuuf dhugeeffannoo

Oromoo isa jalqabaa ta'uu bifa afseenaan kan agarsiisuuf ka itti fayyadamedha. Asoosama kana keessatti afwalaloo kanaan karaa miira namaa harkisuun dandahuun yaada Oromummaarratti ummanni hubachuuu qabu, jechoota filatamoofi himoota gaggaaboo mana rukutuu dandahanitti fayyadamuun ergaa asoosamichaaf galmaan gahuuf ykn tokkummaa oromootaa ibsuuf kan itti fayyadamedha.

4.3. Seenaa Asoosama Imimmaan Haadhaa

“Imimmaan hadha...keetii qo..qo...qoorsuu...f...ba...barbaachan...jalqabe itti fufi!” sagalee addaan ciccitaan yaddannoo sammuusaa keessaa bilbillaan Dhugaasaa Caalii dhiphata. Haati gabaa, obboolonnisaa Bariifi Caaltuun barnoota gannaarra jiru. Haatisaa icciitiishee waan dhoksiteef boqonnaa dhabe. Yuunvarsitii Finfinnee Kiloo 6tti barnoota Seeraa hordofa. Yeroo deemus yaadaan liqinfamee waan deemuuf Jabeenyaan iccitii kana baruuf furmaanni haadhasaa ta'uu itti hime. Dhugaasaan barnootasaa xumuuree, iccitii kana baruuf dirqisiifnaan haatisaa itti himte. Waadaa abbaasaa osoo yaaduummoo kan Bilisee fuldurasaa dhaabbatee halkan dhiphata. Gara barii yeroo shillim jedhu obboloonni isaa abjuun itti mul'atan. Bilisee waliin Laga Mi'aatti qo'atu; walis jaalatu. Rabbiin miidhagsee ishee uumeera. Warrasheemmoo, nama biyya Ameerikaa Roobaaf kennan. Qormaata sad. 2^{ffaa} fudhattee ramaddii eegdi. Biliseetti waadaa abbaasaa himee laga Mi'aattii waadaa waliigalan. Dhugaasaan waadaa abbaasaa barbaacha jalqabuuf Gamteessaa biraa Mandii deeme. Gamteessaa Abdiifi Gaddisaa waliin guddatetti kakuu abbaasaa barbaacha jalqabuuf akka dhaqe himnaan waan beeku itti hime. Haati Bilisee Biliseen Roobaatti heerumuu dinnaan aarte. Gamteessaafi Dhugaasaan mana akaakayyuu isaanii yeroo deemaan rakkoo rirmi geessiseefi furmaatasaa hasa'aa turan. Obbo Tolasaan ni geeraaru. Guddinaan Boniyaa, Sooressaafi Taliileen Finfinnee waan isaan eeganiif deeman. Gamteessaafi Dhugaasaatti hidhattoonni seenanii mana sakatta'uun to'annoo jala oolchan. Dhugaasaan maanguddoota, dargagoofi ijoollee fincila barattootaa qindeessitan jedhamanii mana barumsaattii hidhaman arge gadde.

Oromoon Tuulamaa Gullalleefi Eekkaarra yeroo jiraachaa ture akka hara'aa tokko nyaatee kaan qooqee hinbulu ture. Finfinneen qootee-bulaa buqqiftee dalga guddatti. Ummanni dur Tufaan Miniliik waan falmeeff faarsaa. Gaaffii Oromoon Finfinneerraa qabu waan hindeebineef abbaan dachee jireenya gadadoo jiraata. Sooressaa, Taliileefi

Booniyaa sirba waa'ee boolee ibsu Soorressaan sirbaa mana Guddinaa deemu. Namoonni baay'een ogummaa qabnuufi beekumsa qabnuun gurmoofnee ummata keenyaaf falmuu qabna yeroo jedhu Taliileen sirnichi haala kanaaf mijataa miti jechuun mormaa turte. Hundaafuu, tokkummaan uummata murteessaa ta'uu dubbatan. Ajajaan tokko Dhugaasaafi Gamteessaa waamee akka galan goonaan Dhugaasaan Najjootti sokke. Chaaltuu fudhatees Finfinnee gale. Jigsaan Dhugaasaan hiikamuusaatti aaree Baaccuu waliin mari'atan. Bilisee rakkoo jiru hubachiisee mirga ishee kabachiifachuu akka qabduu itti hime. Raajii Konsaltaatti dhaabata dhuunfaa Birbirsaa Goorootti Dhugaasaan itti hojjetudha. Guyyaa beellamaa hunduu mana Dhugaasaatti walgahanii dhaaba ogummaafi beekumsarratti hundahe dhaabbata *Baraari Oromiyaa: Gumii Hayyootaa ykn Oromia Rescue Intellectual Groups/ORIG/* jechuun moggasuun hundeessan.

Abban Bilisee dhiibbaan dhiigaasaa dabaleera. Laliseen barreessituu Dhugaasaati. Guddinaan Piropozaala dhaabbanni *ORIG* gargaarsa itti argatu sadiifi Dhugaasaan danbii dhaabbatichaa qopheessee fiduurratti walii galan. Gaaffiin mirgaa itti cimeera. Warri Bilisee qophiirra osoo jiranii Biliseen baatee badde. Dhugaasaan Siddiseefi Guddinaa waliin mari'ataa osoo jiranii waa'ee Bilisee dhageenyaan sochii dhaabbatichaa akka duubatti hindeebfinee dhaamee barbaachatti sokke. Dilbataa Siddiseen waltajjicha yeroo eegaltu Dhugaasaan olseenu argitee akka haasahaan banu affeerte. Innis sagantaa banee Pirofeeseer Galaanaafi Dr Uumeen qorataa dhiyeessuun, dhumarratti danbiifi karoora *ORIG* dhiyaatee mirkanaahe. Roobaan Hoteela Gihoon qabatee Jigsaan dhoksusaatti aarera. Dhugaasaan konkolaatasaa qabatee Waajjira *ORIG* seenuuf osoo deemuu Bankii Daldaala Itiyoophiyaa duratti konkolaataan duubaan rukutanii sokkan. Hospitaala Xiqur Ambessaa sene. Dr Lalisaan Dhugaasaadhaaf yaalii godhe. Haati Dhugaasaa, Caaltuufi Siddiseen ni boohu. Biliseen ramaddi ishee bartee Dhugaasaa arguuf joorti. Shamarraan Afaan Oromoo haasan 'Raajii Konsaltaatti' gafattee boonyaan isheen tokko "Ministeera Haqaa deemnee gaafanna" jesttee fuutee demte. Galmeerraa wajjiricha argatanii Leensaa waluuman 'Raajii Konsaltaanti' gahan. Laliseen waa'eesaa itti himnaan kuftee mataan ishee buruqee, ambulaansiin kilinika geessan. Miseensonni *ORIG* gaddaniis qabsoo Dhugaasaan dhiigasaa itti dhangalaasee kun duubatti akka hindeebine irratti waliigalan. Biliseen haadhashee argite abbaan ishee Xiqur Ambessaa ciisuu dhageesse yeroo deemtu abbaa, haadha Dhugaasaafi Caaltuu argite. Roobaafi Jigsaan mana dhugaatii Boolee osoo

dhuganii Roobaan akka Biliseen duraan jaalallee qabdu dhoksee dogoggora keessa isa seensisuutti himee loluun gatee Giyonitti sokke.

Dhugaasaan baatii afur booda ofbare. Dr Lalisaan kanaan booda sodaachisaa akka hintaaneefi hiddi hormatasaa waan tuqameeruuf alaatti yaalamuu akka qabus hime. Miseensonni *ORIG* sochii finiisaarra gahaniiru. Dhugaasaan guyyaa kana hawwii guddaan akka eegaa tureefi dhalchuu akka hindandeenye Biliseetti himnaan addunyaa biyyi sammun itti naafate keessatti miilaa naafachuun rakkoo waan hintaaneef kakuu qabaachuushee ibsiteefii tirsaa yeroo seentu hunduu gammadanii iyyan. Siddiseen walgahiichaaf keessummoota bakka gara garaatii dhufan erga walbarsiistee booda Booniyaan giddutti Dhugaasaa Hospitaala beekkamaa Menisootaatti akka yaalamuuf furmaata argame ibse. Biliseefi haatisaarraa ifti guddaan mula'ata. Dhugaasaan “**kana booda Oromoon marti dhimma ofiisaa ilaalchisee hamamotummaa osoo hintaane kan ooggantummaa taphata**” jedhee ofitti dubbate. Haadhasaatti “guyyaan Abdiifi Gaaddisaan itti galan gaheera” jedhe. Imimmaan haadhaa furdaa abdiifi injifannoo keessaa burqe.

4.3.1. Xiinxala Afoolota Asoosama Imimmaan Haadhaa

Asoosamni *Imimmaan Haadhaa* akkuma asoosamoota biroo sirni bittaa Ummata Oromoo hangam akka miidhaa ture, qotee bulaa Oromoo lafarraa buqqisee, yoo dubbataan hidhaa, ajjeechaan dararaa akka ture ibsuun ummanni garuu callisaa ilaalaa waan turreef afoolota adda addaatti fayyadamuun diddaasaa kan mul'isaa ture ta'uu barreessaan ittin ergaasaa hawaasa bal'aa biraan gahatedha.

4.3.2. Gosoota Afoolota Asoosama Imimmaan Haadhaa Keessatti Argaman

Gosoonni afoolota Asoosama *Imimmaan Haadhaa* keessatti argaman mammaaksa, geerarsafi sirboota adda addaati. Barreessaan gosoota afoolota kanneen asoosamicha keessa galchuun dhiibba uummata keenyarra tureefi har'as jiru ibsuuf yaale, qorataan qabiyyee isaaniifi fayidaa asoosamichaa keessatti qaban akka armaan gadiitti xinxaleera.

4.3.2.1. Mammaaksota Asoosama Imimmaan Haadhaa

Mammaasoma asoosama *Imimmaan Haadhaa* keessatti argaman akka armaan gadiitti xinxalameera.

“Qalbii malee ijji hin argu” (14)

Mammaaksi kun akkuma asoosama *Yaadanii* keessatti xinxalamuuf yaalame xiyyeffannoo agarsiisa. Asoosama kana keessatti yeroo hundumaa Dhugaasaan nama hin argu qofaa haasa’aa deema. Kun ammoo, xiyyeeffannaan isaa kakuu abbaasaati malee waan biraa akka quba hinqabne mul’isa. Kanaafuu, qalbiitu madda xiyyeeffanooti malee, ijaan arguun gahaa akka hintaane agarsiisa. Mammaaksi kun waldiddaa Dhugaasaafi sammuu isaa gidduutti taassifamu kan agarsiisuuf fayyadamee jira. Yaadaan buusee baasaa falmii cimaa keessa galee waan deemuuf waldiddaa qooddataafi sammuusaa gidduu agarsiisuuf mammaka kanatti tajaajilame.

“Utuu kan waraabessa jennu bofti lolokaa dhufe” (38)

Mammaaksi kun ammoo qabiyyeensaa balaaleffannaa kan agarsiisudha. Sababiinsaa Dhugaasaan imimmaan haadhasaa qoorsuuf obolottansaa mirga namummaa kabachiisuuf bosona seenan barbaacha jalqabee xiiqii guddaan osoo socho’aa jiruu kaadhimasaa Bilisee humnaan nama isheen hinjaalannetti heerumsiisuuf ka’uurraan kan mammakamedha. Kan duraa ykn kan ormaa osoo haasa’aa jirruu kan caalu nutti dhufeera jechuunsaa balaaleffannaa ykn jibbbinsa qabaachuu kan addeessudha. Mammaaksichaan balaaleffannaa agarsiisuun isaa ammoo walitti bu’insi Dhugaasaafi warrashii ykn Jiksaa/Baachuu gidduutti akka uumamu waan taassiseef firii asoosamichaa keessaa waldiddaa qooddataafi qooddataa gidduu jiru mul’isuuf mammaakame

“Karaafi garaatu gargar nama baasa” (16)

Qabiyyeen mammaaksa kanaa addaan bahinsa agarsiisa. Namni kan gargar bahuu dandahu waan lamaan ta’ee inni tokko yeroo waljibbaan/ walitti mufatan yoo ta’u kan biroo ammoo, yeroo karaan itti addaan bahaan bira gahan addaan bahuun dirqama ta’uu ibsa. Asoosama kana keessattis Dhugaasaafi Jabeenyaa walumaan barataa turanii qabxiin biyyoolessaa akka addaan isaan base ibsa waan ta’eef qabiyyeensaa addaan bahu kan agarsiisudha. Asoosessaan dubbii haas’aa jiru cimsuuf ykn deeggaruuf fayyadame.

“Bareedde bareedde jennaan mucaan ija babaafte” (61)

Mammaaksi kun ammoo, caalmaa ykn keessa darbuu kan agarsiisudha. Innis bareedde jennaan caaalamaatti miidhaguuf galmalee ofqaqqabuun keessa darbuu kan agarsiisudha. Keessa darbuun kun ammoo, miidhaa geessisuu bira kan gahu ta’uusaa agarsiisa.

Mammaaksichis Ulfaattuutu intallishee Roobatti heeruma dinnan Biliseen loltee itti mammaaktee nama isaan jedhanitti herumsiisuuf kan yaalamedha. Kun firii asoosamichaa keessaa waldiddaan qooddataafi qooddataa gidduu akka jabaatu taassisuuf fayyadame.

“Diilalli isaa dooluu nama haammachiisa” (87)

Inni kun cimina ykn ulfaatina gochaa raawwatamee kan agarsiisudha. Akka barsiifata hawaasaatti namni fayyaan dooluu hin hammatu. Sababiinsaas dhukkubni nama doolessu namatti darba jedhamee waan amanamuuf. Haata’u malee, cimina qorra bu’eerraan kan ka’e qorra baqachuuf walhammachuun dirqama ta’uusaa garsiisa. Kun ammoo, baalaa ykn rakkina dhufetu caalaaf malee, jaalala waliif qabaatanii akka hin taane hubachiisa. Asoosamicha keessatti waliindubbii keessatti cimina qorrichaa ibsuuf mammakaansaan dubbii gabaabsuuf itti fayyadamuusaa agarsiisa.

“Jireenyi carraadha” (113)

Oromoon yeroo mammaaku “akka hiree malee akka hiriyyaa hinbulan” jedha. Kun ammo jireenyi carraa akka ta’e ibsa. Kanaafuu qabiyyeen mammaaksa kanaa Carraa ykn hiree kan agarsiisudha. Hiriyyoottan Dhugaasaa sababii Guddinaan Finfinneetti hojii eegalee mana ijaarrachuusaarratti jireenyi carraa ta’uu dubbatan. Kun ammoo, yoomessa asoosamichaa ibsuuf kan tajaajilamedha. Sababiinsaa Finfinneen walqabatee waan mammaakameef bakka ykn biyya waan agarsiisuuf.

“Fardi ni geessa malee hinlolu” (154)

Qabiyyeen mammaaksichaa walbiraan gahuu ykn kallattii agarsiisuu kan ibsudha. Rakkoo tokko jalaa bahuuf deeggarsi ormaa barbaachisaa ta’us, kan furmaata barbaaddachuu qabu garuu, abbaadhumasaa ta’uu agarsiisa. Firii asoosamichaa keessaas qoddattoonni waldiddaa qoddattoota gidduu jiru agarsiisuuf fayyadameera. Falmachuunfi qabsaahuun uummata Oromoorraa akka eeggamu agarsiisuun gurmaahanii galuun qofti fala waan hintaane kutannoon akka qabsaahan ibsuuf mammakame.

“Akka baraatti malee akka ofiitti hinbulan”

“Godaansi biyyaa wajjinii duula mitiiree” (175 fi 183)

Mammaaksonni kunniin ammoo, qabiyyeensaani fakkaachuu kan agarsiisanidha. Mammaaksi jalqabaa akka yaada ofii ykn hawwii ofii osoo hintaane yeroo fakkaatanii buluun dirqama ta'uu agarsiisa. Inni lammataa ammoo, rakkinni namoota hunda qaqqabe keessaa hafuurraa walumaan hirmaachuun gaarummaa akka qabutti waan dunbbatuuf qabiyyeensa fakkaachuu kan agarsiisanidha. Asoosamichaa keesattis kunis waldiddaa mul'isuuf mammaakame. Inni jalqabaa kadhata Biliseerratti gaafuma jalqaba dhaqan osoo walqoratanii kennuun hinmirkanaahiin kennaa cidhaa kennan waan ta'eef aadaa duraan ture fallessuusaa agarsiifnaan mammaakamuunsaa waldiddaa qooddattootaafi aadaa hawaasa gidduu yoo ibsu, inni lammataa Barii obboleessa Dhugaasaa barattoonni mormii dhaggessifnaan loltoonni mana barumsaatii arii'aa duuba waan fiiganiif haati dhugaasaa mormii barattootaa keessaa hafuu waan hinqabneef mammaakte. Kanaafuu, asoosessaan eenyummaa qooddataa ykn Barii ijaaruun waldiddaa agarsiisuuf itti fayyadamee jira.

“Abjuu sodaatanii hirriba malee hinbulan” (209)

Qabiyyeen mammaakasa kanaa sodaa kan agarsiisudha. Hanguma fedhellee abjuu hin abjoodhu jedhanii sodaatanii ta'aa buluun akka hindandahamne ibsa. Kunis eenyummaa qooddattootaa ijaaruun waldiddaa garee qooddattoota gidduu agarsiisa. Mootummaa biyya bulchaa jiru sodaannee falmii jalqabuuf gurmoofnerraa duubatti hindeebinu yaada jedhu agarsiisuuf fayyadame.

“Aduun ilmaan ishee wajjin baate”

“Obsaan aannan goromsaa dhuga” (218 fi 138)

Mammaaksi jalqabaa abdii kan agarsiisudha. Sababiinsaa aduun osoo duumessi qarashee tokkollee hindhoksiin olaaltummaa duumessarratti argachuushii waan agarsiisuuf mammaakame. Akka yaada asoosama kanaatti qabsoon finiine Oromoonni ilmaan isaanii waliin Oromiyaatti deebi'uusaanii waan agarsiisuuf abdii ta'uu mul'isa. Inni lammaffaa immoo, obsa qabaachuun kan agarsiisudha. Obsaanii eeguun ammoo, fayidaa guddaa qabaachuu waan agarsiisuuf qabiyyeensa obsa ta'a. Kan mammaakaman olaantummaa sirnicharratti akka argachuu dandan yaaduun kan fayyadamedha. Kumn ammoo, waldiddaan gareen qooddattootaafi sirnicha gidduu jiru daran akka finiineefi ergaa barreessaa asoosamichaa milkaneessuuf kan mammakamanidha. Sabiinsaa Oromoon

hundinuu, tokko osoo hin hafiin bilisoomanii Oromiyaatti deebi'uu kanjedhu ergaa asoosamichaa waan agarsiisuuf. Kana malees, isa lammataa keessatti obsanii yoo falmatan bilisummaan waan jiruuf abdii kutachuun barbaachisaa akka hintaane ibsee dubbii gabaabsuuf fayyadame.

Walumaagalatti, qabiyyeen mammaaksota Asoosama *Imimmaa Haadhaa* keessatti argamani abdii, obsa, fakkaachuu, sodaa, xiyyeeffannoo, balaaleffannaa, addaan bahuu, walibiraan gahuu, carraa agarsiisuun bu'aa bahii uummata keenyaa kan calaqqisiisanidha. Asoosama kana keessatti mammaaksonni kunniin enyummaa qooddattootaa ijaaruu, waldiddaa qooddataafi qooddataa gidduu, qooddataafi sammusaa gidduu; akkasumas, ergaa asoosamichaa dabarsuuf kan fayyadamanidha. Kana malees, qabiyyeen mammaaksa carraa agarsiisuu, yomessa ibsuuf kan tajaajilame yoo ta'u, waliin dubbii keessatti, dubbii xumuuruufi yaadaan deeggaruufi gabaabsuufis asoosessaan itti tajaajilamuusaa mul'isa.

4.3.1.2. Geersa Asoosama *Imimmaan Haadhaa*

Asoosama kana keessatti afwalaloo geersaa adda addaa fayyadamuun barreessaan dhaamsa dubbistootaaf dabrfachuu dandaheera. Haaluma akanaan, geraarsoonni armaan gadii hawaasa Oromoo birattii iddoo bal'aatti geeraramuunsaafi asoosessaan “Aadaa, bulchiinsafi siyaasa jabana durii isaan irraa dhaga'uun waantota isa gammachiisan keessaa isa tokko” jechee geersa Obbo Tolosaa jalqabuunsaa geersa kun afoola ta'uusaa kan hubachiisu qorataan akka armaan gadiitti qabiyyee fi fayidaa asoosamichaa keessatti qaban xinxaleera.

Dhuma hin ooltu surreen koo,
Ani hin butu hiddiirraa,
Maqaa jirbii hinballeessuu,
Dullumni ammaas hinturtuu,
Duuti ammaas hinbubbultuu,
Ani hin seesu diinarraa,
Gurra abbaa koo hin balleessuu! (67)

Geersa kun gootummaa kan agarsiisudha. Afwalaloosaa keessatti yeroosaa eegee dullumniifi duuti waan hinoollee diina sodaatee lolarraa hafuun maqaa abbaa ofii balleessuu waan ta'eef qabsoo taassifamuu keessaa hafuun barbaachisaa akka hin taane qeeqa. Kana raawwachuun ammoo, gootummaa waan ta'eef, asoosessaan eenyummaa

qooddataa ijaaruun waldiddaa asoosamichaa keessatti qooddattoonni taassisan akka finiinu agarsiisuuf kan itti fayyadamedha.

Simbirroo barii himtuu
Weennii bada korrisuu
Yommuuttiin manaa ba'ee
Simbirroo ta'een ba'ee
Hundi firaa najibbee
Yeroon ajjeesee galee
Misirroo ta'een kolfe
Hunduu nadhudhungatee! (69)

Geerarsi kun geerarsa ajjeesaati. Qabiyyeen walaloosaa yeroo ajjeesuuf manaa bahe barii lafaa yeroo simbirri waccituufi weenniin kurristu, firaatti nagaa osoo hin dhaamiin ykn hinmari'atiin waan baheef akka firoonni isaa itti mufatan ibsuun ajjeesee yeroo deebi'ummoo akkuma misirroo hunduu gammachuun akka isa simate agarsiisa. Kanaafuu walaloo gerarsa kanaa keessatti yeroo akkamii deemee fi haala akkamii akka deeme ykn marii malee deemee ajjeessusaa waan ibsuuf yoomessa asoosamichaa agarsiisuuf kan itti fayyadamedha.

Dhaqa kittaakoo raasee
Baq cinaankoo raasee
Gale immimmaankoo yaasee! (69)

Geerrarsi armaan olii kun ammoo, geerarsa nama ajjeesuu dhaqee dhabee galeeti. Geraaran kun ajjeesuuf akkuma warra kaanii akka dhaqee achittimmoo, akka baqatee boohaa gale dubbata. Akka Oromootti namni ajjeesuu dhaqee dhabee gale gaddaa guddaan milkaahuu dhabuusaa geerarsa adda addaan ibsata. Asoosamicha keessatti qaanii ykn salphina agarsiisuuf fayyadamee jira.

Ooli ooli naan jettii
Eessa abbakoon oolaa
Damma qalqala lixee
Dubbii mandara lixee
Shiinii qabattee teessee
Bakka bunaa naan teessee! (70)

Geerarsi armaan olii kun kan namni ajjeesuu hindeemne hamatamuusaa dhagahee geerarudha. Dur Oromoonni galaa naqatanii fagaatanii deemuun Baloofi Baqqoo deemanii bineessota adda addaa ajjeesanii faachaa ykn gaanfa qabatanii galuun geeraru.

Akka walaloo geerarsaa armaan olitti ammoo namni geeraru kun ofiisaa deemee ajjeesuu sodaatee akka haati manaasaa isa dhorkitee boodammoo akka baqqoon deemee hin ajjeesiin bunarratti odeessitee isa saalphifteetti kan geeramedha. Geerasi kun bakka bunaatti hamatamuusaa ibsuun isaa yoomessasaa addeessuu barbaadeeti fayyadame.

Bakkaniisi hin xirootii
Qottoon dirqiif falaxxii
Makkannoon hin xirooftii
Niitiin dirqiif haammatti ! (70)

Geearsi kun geersa cigooti. Dargaggeessa Baqqoon deemee hin ajjeesne niitiinsaa cigoon yeroo arrabsitu kan agarsiisudha. Qottoon bakkanniisa kan muruu osoo itti xiraahuu ta'uusaafi haati manaa abbaa manaa ajjeessee hindibanne rakkatteet malee hammachuuf akka itti ajaahu cigoon kanaan bira qabdee kan ittiin arrabsitu ta'uusaa agarsiisa. Geerasaa kanaan asoosessaan qooddataa cigoon arbsee akka inni kutatee deemee ajjeesuu gochuuf kangeerame waan ta'eef eenyummaa qooddataa ijaaruuf kan itti fayyadame ta'uu hubsachiisa.

Citaa yaa goggogdittii
Yagoggodottii kooraa
Egaa hin baate gurrakootii
Lootii yalommoxxittii
Yalommoxxittii kooraa
Egaa hin yaabde gurrakoo! (71)
Qubeelaa gaafa daadhii, ishee ittiin qabtanii
Lootii gaafa qilleensaa, ishee ittiin taphatanii ! (71)

Geearsi kun kan ajjeesaaa ta'ee erga manatti galee, sirni ayyaanni ajjeesaa qophaaheeffirratti kan qondaaltichi geerarudha. Qabiyyeen isaas namni hin ajjeesiin migira gogaa gurratti waan godhatuuf geeraraan kun ammoo, migirittii gurrasaatii baasee lootii akka keewwate gammachuun ibsa. Ajjeesaan yeroo ajjeesee galu kan Gafarsaa ajjeeseef lootiitu gurraatti yoo kaawwatu kana Arba ajjeesemmoo qandii gurratti kaawwata. Kanaaf, gaafa sirna ayyaana ajjeesaa akkuma gosa bineensa ajjeesetti geerarama. Akkasumas, kan inni gurratti godhatus haaluma gosa bineessa ajjeeseen daangeffama. Asoosamicha keessatti sirnaa ayyaanaa ajjeesa akka qophaa'u gochuun yoomessa namtolchee keessatti dhugaa fakkeessuuf kan fayyadame ta'uu ibsa.

Yaa gurbaa?....
Dhuguma ajjeeftee?....
Goggogaadhaamoo jiidhaa?...
Lafaa fuutee?... (72)

Walaloon armaan olii kun ammoo jalaa cooka ta'ee kan warri qondaalaa duraan ajjeesanii jiran ajjeesaan sun dhuguma dhaqee ajjeesusaafi kan du'ee ture akka argate ittiin mirkaneeffatanidha. Gama biroon ammoo, gurguddoonni ykn dargaggoonni fulduratti baqqoo bu'anii ajjeesuuf qophiirra jiran akka armaan gadiitti geeraruun qondaaltota duraanii osoo hin tuqiin karaasaanii qabatani deemuuf qophiirra jiraachuusaanii geerarsaan akka armaan gadiitti agarsiisu.

Lafa gabaa Jimaata maaltu qalandii buusee?

Gurguddoon hin geerartuu maaltu qalaadii buusee? (72)

Walumaagalatti, geararsoonni armaan olii kunniin gootummaa Ummanni Oromoo duraan qabu maal akka fakkaatu, akkamitti akka geeraramu, duraafi duuba ajjeesaan itti geeraru beeksisuun yaa'i asoosamichaa guddisuufi gama jejuunis ta'e cigoon tuqun eenyumma qoddattaa akka ijaaramu gochuuf kan fayyadamanidha. Akkasumas, yoomessa namtolchee uumee dhugaa fakkeessee agarsiisuuf gargaarameera. Qooddataa muummee asoosamichaa kan ta'e Dhugaasaan geerasa akaakayyuusaa kanarraa waan hedduu baratee imimmaan haadhasaa qoorsuuf barbaacha jalqabe ykn kayyoosaa milkeessuu akka dandahu kan ittiin barsiisame ykn ijaaramedha. Kun ammoo, waldiddaan qooddattoota asoosamichaa cimsuuf fayidaa qabaachuu ibsa.

4.3.1.3. Sirboota Asoosama *Imimmaan Haadhaa*

Asoosama kana keessatti siboota gaggabaaboo qabiyyee adda addaa qaban barreessaan itti fayadameera. Qorataanis sirboota kana haala itti aanee jiruun xinxaluu dandaheera.

Hin teenyeen hin teessekaa
Fagoon hin dhiyaattekaa
Ayyookoo garaakee sabbataan hidhuu ! (57)
Wayyaa simbirroo
Laga goodarree
Maa boossa hiriyye
Mararoo qarree
Qabaa hin oolaniyye
Hantuunni dhalee
Dilbiitti galee
Walargaan koofi kee
Bultiittii galee! (185)

Walaloowwan weedduu armaan olii kunniin mararoo dubaartiiti. Dur akka aadaa Oromootti shamarra yeroo hirumuuf ka'an boohaani walboossisuun mararoon ergaa adda addaa dabarsu. Asoosama kana keessatti lamaanuu Marartuu hojjettuu Biliseefaatu mimmixa laanqaxaa weeddisti. Qabiyyeen keeyyata jalqabaa keessatti guyyaan heeromaa dhiyaattetti waan ta'eef haadha intala heerumtuu akka garaa murattee jajjabaattu ergaa waan dabarsuuf dhaamsa ta'a. Garuu, amala itti ta'eeti hojii siiksachuuf kan fayyadamtedha malee yoomessa isaa waliin hindeemu. Hata'u malee, yaa'asaa dheeressuuf aseessaan fayyadame. Keeyyata lammataa keessatti, mimmixashii laanqaxaa Magartuun taajjabiin guyyaan cidha Bilisee gahus dubarri mararoo sirbitu dhabamna qofaa weeddisti. Ergaan isaas gabaabbina yeroo ibsuu yoo ta'u, asoosessaan sirbi mararoo kun sababa aadaan manca'eef hafuusaa mil'uu (flashback) agarsiisuuf kan itti fayyadame. Kun immoo, ergaawwan asoosamichi dabarsuuf ka'e keessaa isa tokko ta'uunsaa fayidaa qabaachuusaa agaarsiisa. Asoosessaan "Osoo aadaan Oromoo hinmanca'iin addooyyeen akkasitti hiriyyee ishee heeruumuuf kaateef weeddifti. Kun haar'a hin jiru." jechuunsaa mararoon armaan olii afoola ta'uusaa mirkaneessa.

Manni abbaa gadaa
Mee kami karaanii
Je'anii hin gafatanii
Nibeeke garaanii! (87)

Gadaan sirna Oromoonni ittiin walbulchaa turan bulchiinsa dimookiraatawaadha. Sirnichaan wal adabaa, wal kabajaa, wal eebbisaa, wal sirreessaa kan ture bulchiinsa beekamaadha. Weedduun kunis kan agarsiisu mana abbaa gadaa ykn bulchaa sirnnichaa hawaaasa hunda biratti beekamaa waan ta'eef kallattumaan deemanii warraaksa jalqabanitti seenuun dura eebba Abbaa Gadaarraa fudhatanii deemuuf jedhee kan Boniyaan Guddinaaf weeddisedha. Sirnicha keessatti aadaafi seenaan ummatichaa waan calaqqisuuf ummatichaaf haaraawa itti akka hintaanefi dursa eebba fudhatanii qabsootti bahuun barbaachisaa ta'uusaa ibsuun ergaa asoosamichaaf fayyadameera.

Hadaan daraareehoo
Hin oolu hin ooliin
Yaa magaalleephoo
Yoo jiraannehoo! (98)
Iyyookoo ...Iyyookoo...
Kan mormi lookoo
Ani qawwee argachoo

.....logomachoo
Ani shaggee argachoo
Sossobachoo...
Keelloo daraatee, mana gubbaatti
Qeerroon maraattee, warra durbaatti(98)

Weeduun kun kan dargaggoonni yeroo birraa bari’u sirbanidha. Oromoonni dur yeroo Sina Gadaan bulaniifi aadaasaanii qabataanii jiraataa turan Birraan bari’ee ayyaanni Birraa torbanitti galu galgala galagala jalabultii weeddisu. Qabiyyeea weedduu jaalalaa dardaaronni Birraan bari’eeratii iddoo ayyaanaatti walarguu waan qabaniif jaalalleesaanii waliin bellamachuu kan agarsiisudha. Keeyyanni lammaffammoo, sossobbatee akka intala bareedduu argateefi birraan bariinaan qeerroon ykn dargaggoon hinfuudhiin kaadhima barbaaddachuuf warra dubaraatti marmaaru kan agarsiisudha. Firiwwan asoosamaa keessaa, Ayyaana Birraa, yeroo Birraa bari’ee keelloon daraartu waan agarsiisuuf yoomessa asoosamichaa ibsuuf fayyadame, Akkasumas, dur uummanni aadaasaa qabatee jiraachuu agarsiisuun, amma immoo, sirnichi aadaa Oromoo mancaasuusa ibsuun waldorgomsiisee duubdeebii calaqqisiisuuf fayyadameera. Weedduu kana ammoo, asoosessaan yeroo jalaqabu, “...akka aadaa tureetti weedduu Birraa weeddifamu weeddisu, Diibbee isaanii yeroo rukutan lafa raasu...” jechuunsaa weedduun armaan olii afoola ta’uusaa mirkaneessa.

Cufaakoo cufaakoo
Cufaa jalan bulaa
Yaa leenca Gullallee
Dursumaan abdannee
Tufaakoo Tufaakoo
Tufa ya ilma Munaa! (107)

Weeddun kun weedduu goota faarsuuf weeddifamee asoosessaan yeroo fayyadamu “...jechuun ture uummanni Shaggar barasi kan gadda isaa ibsate” jechuun dubbate afoola ta’usaa kan agarsiisudha. Dur Finfinnee ykn Gullalleen kan bulchaa ture Oromoo nama Tufaa Munaa jedhamu akka ture himama. Tufaa Munaa Gullallee hoogganee, waraana Minilika kan meeshaa Awurooppaa hidhate waliin walfalmee uummatasaaf goota wareegamedha. Kanaaf, Uummanni Gullalle weedduu kanaan isa faarsee gootummaasaa ibsaa, wareeggamuusaa booda Bulchiinsa Minilik akka isaaf hinmijanne ibsuun weedduu kanaan mil’uun kan agarsiisedha. Asoosessaanis weedduu faaruu kanatti fayyadamee mirga abbaa biyyummaa Oromoon Finfinneerratii qabu deebisuuf hayyoota gurmeesuun

warraaksa eegaluu mul'ise jira .Gama biroon faaruun gootaa kun Ummanni Oromoo Finfinnee diddaa bulchiinsa Minilikirratti qaban kan ittiin agarsiisanii waldiddaa hawaasaa ibsuuf yeroo fayyadamu, Dur Gullalleen Tufaan bulaa turuunsaa ammoo, asoosamicha keessatti biyya ykn bakkafi yeroo (Sirna Minilik) waan mul'isuuf firii asoosamichaa keessatti yoomessa agarsiisuuf barreeaan itti tajaajilame.

Booleen dur qamadii magarsaa
Amma xiyyarratu irra marsaa
Irre marsee irra marsee
Loon abbaa qabu dhume! (110)
Boolee yaa bishaan boolee
Xiyyaarri har'a dirree oolee
Boru Jimmaan gad dabraa
Barri hamaan kun ni darbaa
Gadi taa'ii dhayi sirbaa! (111)

Qabiyyeen weedduun armaan olii diddaa ykn roorroo kan agarsiisufi faaruu biyyaatidha. Inni barreessaan “walaloo waa’ee Boolee maanguddoo tokkorraa dhagahe...” jedhee weedduu jalqabuunsaa afoola ta’uu ibsa. Dur hurufaa Boolee fardaafi loontu dheedaa oola. Kana malees Oromoon qotatee qamadii irraa galfatee nyaataa ture. Erga Minilik Gullallee buqqisee Booleerratti buufanni xiyyaaraa waan dhaabateef loon waan dheedan dhabanii dhumnaan kana Oromoonni weeddisanii diddaasaa ibsatan. Kana malees, weedduu kanaan Ummanni Finfinnee xiyyaarri har’a Qotee bulaarraa lafa ykn Boolee fudhatee kun bur gara Jimmattii waan deemuuf barri kun nidarbee abbaan biyyummaa akka deebi’u raagu (foreshadowing) ibsuuf geerame. Walumaagalatti, firii asoosamichaa keessatti asoosessaan waldiddaa hawaasaa, yoomessa asoosamichaafi ergaa asoosamichaa raaguun cimsuufi amansiisaa taassisuuf sirboota kanatti fayyadamee jira.

Lalkeedaashii qaal aleny!
Lalkeedaashi qaal aleny!
Yaal anchi man aleny! (109)

Weedduun kun weedduu jalalaa kan agarsiisudha. Finfinnee eenyaammashii gattee sirba Afaan Amaaraatin siganuuf waadaan qaba, simalee malan qaba jechaa sirbuu agarsiisa. Kun ammoo Finfinnee afaan, aaadaafi seenaashii dagachiisanii afaaniifi aadaa ormaa irratti waan dagaagsaniif waarri irratti galan sirba jalalaa kanaan sirbisiisaa tura.

Barreesaanis, gocha kana balaaleffachuun dargaggoonni Oromoo dhaabbicha jalatti gurmaan akka morman godhee waan itii gargaarameef waldiddaan hawaasaa asoosamichaa keessatti akka guddatuuf itti fayyadameera.

Tokkummaa tokkummaa
Yaa ilmaan Oromoo tokkummaa! (112)
Isin yaamti harmeen
Isin yaamti harmeen
Yaa ilmaan koo nadhaqqabaa
Isiiniin jetti harmeen! (255)

Weedduun armaan olii walta'insaa kan agarsiisudha. Bilisummaa Uummata Oromoof furmaanni guddaan tokkummaa ykn walta'insa qabaachuu akka ta'e walaloon weedduu kanaa ni agarsiisa. Gama biroon, Oromiyaan ilmaan ishee Oromoota bakka adda addaatti facha'anii jiran waamaa akka jirtu agarsiisa. Kanaafuu, qooddattoonni asoosamicha keessaatti itti fayyadaman weedduu kanaan walta'insi uummataa guddinaafi bilisummaa biyya tokkoof murteessaa ta'uu weedduu kanaan kan ibsuun ergaa (dhaamsa) asoosamichaa keessaas isa bu'uuraa agarsiisuuf asoosessaan itti fayyadameera.

Walumaagalatti, afooloonni asoosoma *Imimmaan Haadaha* keessatti argaman mammaaksa, weedduuwwaniifi geerarsa yoo ta'an isaanis dhaamsa asoosamichaa Oromoonni bilisummaa akka hinqabneefi bilisoomuuf furmaannisaammoo gamtoomanii falmuu akka qaban agarsiisuuf firiwwan asoosamootaa keessaa: eenyummaa qooddataotaa ijaaruu, yoomessa agarsiisuu, waldiddaa qooddataafi dhuunfaasaa, qooddataa akkasumas qooddataa hawaasaa bifa mil'uufi raaguun, waliin dubbii keessatti dubbii gabaabsuu, xumuuruufi deeggaruu ibsaa dhaamsa asoosamichaa isaa ijoo agarsiisuu akka dandahan gochuuf kan asoosessaan afoolatti fayyadame ta'uusaa hubachiisu.

4.4. Seenaa Asoosama Jala-bultii

Walitti dhufeenyi Duumessoofi Soolanee jabaateera. Qana'aan bulchinsa Haayile Siillaasee abaara. Dajaazmaaach Balaay Zallaqaa mootii deeggaru dinnaan ajjeefamuu yaadate. Abbaansaas lafasaa kennuu didee wareeggame. Lafa argachuuf waraana Bitawaddid Mokonnaaniin durfamu waliin Maayicewutti duuleera. Waraana kanarratti Oromoonni Wolloo maalif Xaaliyaanii cinaa akka hiriiran Qana'aan Bashiir Alii gaafate

bare. Loltoonni Warqituu Maqdallaatti Teewdiroos miliquuf jennaan waan ajjeesuusaaniif Naappiir ofiin of ajjeese jedhee akka gabaases bare. Warqituun karaa ilmashee Abbaa Waaxuutiin deebistee Maqdallaa qabatee waliigaltee Booruu Meedaatiin Wolloo qooddachuusaanii dhagahe. Abbishee Garbaa Qadiidaa Wandabeefi Soorii Galaatiin gowwoomsamee kan ajjeesanis jala-bultii morminaan. Xaaliyaaniin booda Saqalaatti Sinbiree fuudhe. Suphee gabaa Horrootti gurguraanii jiraatu. Mootichi akka Qanyazmaach Filee Madaraafaa xaaliyaanii falmuu, akka Fiitawuraarii Dhugumaa diina biyya baasuu dadhabuusaa yaadee geerara.

Fiitawuraarii Kitilaa baalabbaata ajaja mootichaa hojiirra oolchudha. Hunda waan gabbarisiisuuf name nuffeera. Hirkisaan warri Siyyuma arrabsan. Firoomsaan obboleessa Fiitawuraarii Kitilaa waan raageef amantii kiristaanaa balleessa jedhanii iddoo Tulluu Bulluqitti Bataskaana akka dhaaban argee taa'a. Sinbireef Gorrobbee ayyaa hormaata dubartiirratti osoo waaqa kadhataniif qeessonna seenanii guyyaa Gabri'eeliin ateetee, faarsaa ooluusani Fiitawuraarii Kitilaatti akka gabaasan himan. Soolaneen intala Fiitawuraarii Kitilaa Turaa waliin waljaalatu. Kitilaan Sinbiree dirqisiisee waliin ciisuu waan jaalatuuf Turaa itti hamaatuutii achumatti gargaaree booda Qana'aarra fudhachuu murteesse. Soolanee Gabri'eelii geessanii cuuphisuun maqaashee Walatte Maariyamitti yeroo jijjiiran, Qana'aan immoo, mana qaalluutti eenyamaasaan osoo hinjijjiiriin maqaa moggaasuu filatee mana qaalluu geessee Duumessoo hammachiisee gale.

Fiitawuraarii Kitilaan Soolanee barumsaa aadaa Gabiree Goorgis akka barsiisu godhe. Soolaneen dinnaan Duumessoon waliin akka baratan ta'e. Sanbateen Soolaneefi Duumessoon akka wal argan gooti. Solanee kadhaaf Daaddoofi Jardagaarraa dhufnan firootan waamanii mari'an. Qana'aan erga Abbisheen mo'amee gabbarri akka itti dhufeeffii yeroo Sirna Gadaan bulan walii yaaduufi walqixxummaa sabaa akka ture Dumessotti hime. Qana'aan geeraree onnee dhiirummaa namatti naqee fincilan. Fiitawuraarii Kitilaan dhagahee Qana'aafi warra kaan hidhe. Namoonni hafan jala-bultii mormuuf maqaa Manyar moggaafatanii bosona galan. Guboo Filee, Galgaloo Liibaniifi Jaafar Usmaan barattoota 'Fefidal Serawit' barsiisuuf dhufan akka fincila kaasan dhagahame. Ijoolleen dhokatanii Finfinneetti deebi'anis Kitilaan xalayaan H/Sillaaseen akka to'atu gaafate. Kallattii hundaan jala-bultii jibbee fincila kaassisaa kan jiru

barattoota Yuunvarsitiitii Finfinneerraa deeman ta'uun baramnaan mootichi deebisiisee Guboon hidhame. Innis Itiyoophiyaa Tizzaazuu waliin baratus dhisee Soolanee akka kadhatamtuuf xalayaa erge.

Qana'aan wagga lama booda galee, Kitilaa ajjeesee tuuta Manyaritti makamuuf yaaduus Abbaan Firoofaa araaran fixan. Birraa Qana'aan maatii waliin golfaan ciibsite. Duumessoofi Sinbireen fayyanis inni niboqote. Sinbiree supheen irratti jigee duute. Duumessoon Kitilaa biratti gale. Fiitawuraarii Kitilaan ajjeesaadha. Garuu, intalasaa Baranbaraas Galataa nama ajjeesaa hintaaneef kennuu garaa hanqatus, Galataanis ajjeesee fuudhuu barbaadee Baloo deeman. Innis leenca ajjeesee milkaahe. Guyyaa dhumaa Gulummaa Gafarsa rukunnaan Galataatti fiigee diree ajjeese. Kitilaan yeroo galu Ulfaattuun Dumessoo akka ariite dhagahe. Ulfattuu Finfinneetti yaalsisee yeroo deebi'u tuutni Manyar namoota saamaa turuu dhagahe. Warri Galataas Soolanee Hedataa obboleessa Galataaf gaafatan. Haatiifi wasillishee akka Gubootti heerumtu barbaadu.

Mootichi osoo ummanni Wolloo beelaan dhumatuu doolaara 30,000 baasee sareesaaf siidaa dhaabee hoggantoota alaa yaamee guyyaa dhalootasaa nyaachise. Jala-bultii mormuun jabaateera. Guboon abba halangaa ta'ee Itiyoophiyaa Tizaazuu waliin hojjeta. Guboon dhaaba MEISO, Itiyoophiyaa EPRP deggarti waan ta'eef doorsifti. Laga Harree Hooteela Hiyyootitti sagantaa irbaataa qopheessanii badhaasanis osoo hingammadiin halkan konkolaataa biiroosaan balabalatti bu'ee yeroo galuuf jedhu basaastonni mootummaa lama dhaabbachiisuun kooltii itti qabanii yeroo walfudhatanii kufan Shantameen mallatoo dhageessee karra bantee iyyinaan olaan yaanaan Guboo se'ee rasaasaan hiriyyaasaa ajjeesuun miliqe. Guboo qabanii du'a itti murteessuun Finfinneetti ajjeesanii. Hidatan sabbat marii dhage.

Qophiin jala-bultii cidhaaf sirbamu Abbaan Firoo soba raage jedhamee hidhame. Hedataafi hamamonni mana Kitilaa gahaniiru. Sagalee ulullee Soolaneefi Sanbatee ala ormi hin beekne afuufama. Bariis jala dhokattee karaa boroo hulluqqee baate. Ulfaattuun Soolanee dhabnaan Sanbatee huute. Kitilaan Solaneefi Duumessoon waadaa qabaachuu hiimnaan Kitilaan obbolaa ta'uu himee hordofaan. Ulfaattuun gaggabdoon kufte. Bosona Caatoo keessa osoo barbaadaa jiranii Ulfaattuun du'uu dhagahame deebi'anii awwalan. Hiriyyaa Duumessootti reebichi baay'annaan itti geessus Soolaneen sagalee abbashii

dhageessee karaa qerransaarra osoo deemanii kitilaan Duumessoo argee matarra qabee dhokaasnaan tuutni manyar dhokaasa banan. Kitilaa harka, Hedataa miila cabsan. Solaneefi Duumessoommoo simatan. Guyyaa lamaan booda Darguun biyya qabate. Kitilaan akkuma Xaaliyaanii se'ee Dajjaazmaach Darajjee Mokonnnon waliin gammojjii Agulitti galaan. Humni mootumma Immiruu Ibsaan durfamu Duula Bookee itti duule. Garuu waldhabbi garee Dajjaazmaach Darajjee gidduutti ta'een walfixan. Fiitawuraarii Kitilaan yeroo dhumaaf mo'ame. Abjuu Qana'aa hanga tokko hiikame. Murannoo Abbaa Firoo, Soolanee, Duumessoofi Goboofaa hiree ofii murteeffachuuf jala-bultii mormuurratti fakkeenya gaarii waan ta'eef dhaloota biratti baraa baraan yaadatamaa jirata.

4.4.1. Xiinxala Afoolota Asoosama *Jala-bultii* Keessatti Argaman

Barreessan asoosama *Jala-bultii* Ummanni Oromoo Sirna Abbaa Lafaan dararamaa akka turee, sirnicha ofirraa fonqolchuufis aarsaa lubbuu baasee falmachuun jala-bultiin akka irratti hindheerannee afoolota adda addaatti fayyadamuun ergaasaa dubbistoota biraan kan gahedha

4.4.2. Gosoota Afoolaa Asoosama *Jala-bultii* Keessatti Argaman

Gosoonni afoolaa asoosama *jala-bultii* keessatti argaman mammaaksota, geerarsa adda addaa, sirboota gara garaa, faaruwwan, kadhaa waaqaafi tapha ijoolleeti. Qorataanis gosoota afoolaa kanneen gosa gosaan walitti funaanuu qabiyyee isaaniifi fayidaa asoosamicha keessatti qaban akka itti aanee jirutti xinxaleera.

4.4.2.1. Mammaaksota Asoosama *Jala-bultii*

Barreessaan Asoosama *Jala-bultii* mammaaksota armaan gadiitti fayyadamuun jala-bultii murmuun barreesseera. Qoraataanis akka armaan gadiitti xiinxaluuf yaaleera.

“Waan gabaan namaaf gootu haati ofii namaaf hin gootu”

“Maqaan baduurra mataan baduu wayya” (8 fi 21)

Qabiyyeen mammaaksota kanneenii dorgommii agarsiisu. Kan jalqabaa gabaa Horrootii asoosessaan waan barbaadan yeroo barbaadaniitti waan argachuu dandahaniif xooxessee gabaa haadha waliin waldorgomsiisee dhiyeesse. Isa lammaffaa keessatti ammoo, warri galtootaa ykn habashoonni lafa isaanitti galanii ogummaa qabanii isa arrabsan galafatee

ykn ajjeessee deemuun maqaa abbaasaa eeggachuu dhiisee taa'ee ilaaluurra du'ee baduun akka wayyu Hirkisaan mammaake. Kanaafuu qabiyyeen isaanii waantota lamaa wal dorgomsiisuun kan ibsu ta'uunsaa yoo agarsiisu, mammaaksi jalqabaa dubbii mi'eessuuf xoxeffamee kan mammaakame. Inni lammataa garuu waldhabbii Hirkisaafi warra Siyyumfaa gidduu jiruuf ibsuuf waan fayyadameef waldiddaa qooddataafi goodataa gidduu asoosamichaa agarsiisuuf kan taajilamanidha

“Yoo ija sodaatte gabaa Horroo dhaqi”

“Dhalli dabeessa nama gooti” (8 fi 93)

Mammaaksi kun ammoo sodaa agarsiisu. Gabaan Horroo baay'ee guddaa waan ta'eef achi keessa ooluun akka ija jabina namaaf kennuu agarsiisa. Kun ammoo, gabaan Horroo yoomessa ta'ee bakka agarsiisuuf kan asoosessaan itti fayyadamedha. Inni lammafaan osoo roorroo lolanii ofirraa ari'uu dandahanii dhala ofiif jecha sodataa ta'anii taa'u mul'isa. Inni kun ammoo, waldiddaa qoddattota lamaan gidduu agarsiisuuf mammakame. Dhala isaaf jedheet malee, Fiitawuraarii Kitilaa ajjeessee bosona galuu barbaaduun Qana'aa yaadee asoosamichaa keessaatti waldiddaa sammuu waliin agarsiisuuf waan fayyadameef firii asoosamaa keessaa isa tokko jechuun nidandahama.

“Herumanii qayya hinsaalfatan”

“Anatti hin hafiin sitti haa hafu” (80 fi 39)

Mammaksi jalqabaa gabbii ykn kutannoo dhabuu gaarii akka hintaane agarsiisa. Qana'aan jala bultii mormee geeraraa ooluusatti osoo hingaabbiin mana hidhaa seene. Inni lammafaammoo, komii kan agarsiisudha. Sinbiree Gorobbeerratti facaafattee mucaa argachuuf Ateetee kadhattee waan gochuu maltu hunda waan gooteef Ateeteetti booree akka ta'uuf komiin mammaakte. Kanaafuu, qabiyyeen mammaaksota kanaa gaabbiifi komii agarsiisu. Qana'aan sirna Abbaa Lafaa mormuun geeraraa oolee hidhamuusatti waan hingaabbineef eenyummaa qooddataa ijaaruun waldiddaa qoddatoota gidduu agarsiisuuf mammaake. Mammaaksi lammaffaa garuu, Sirna kadhaa Ateete ta'ee sababa dhala tokkoon hafteef komiin kan mammakame waan ta'eef waldhabbii namaafi uumaa gidduu jiru agarsiisuuf fayyadame.

“Kan ilkaan dhalchu kormi yaabee hindhalchu”

“Garummaan /hamaan abbaa ilmoo hinhanqatu” (21 fi 142)

Qabiyyeen mammaaksota armaan olii cubbuu sodaachuu kan agarsiisudha. Oromoon waan uumamaan namatti dhufe tokko itti hinkolfu ykn hin akkeessu. Yoo tasa kolfes marga kutee, sibiila ciniinee na oolchi jechuun kadhata. Sabiinsaas yoo itti kolfan ykn akkeessan bulee isaanitti dhufuu dandaha jedhanii waan amananii cubbuu eeggatu. Mammaaksa jalqabaarratti Sinbireetu giingahuu Hirkisaatti kolfitee booda marga ciniintee sodaashii mammaksaa kanaan ibsite. Isa lammataa keessattis cubbuu abbaan dalage turee ijoollee hinhanqatuutii ofeeggannoon barbaachisuu ibsa. Mamaaksichaanis Abbaan Hedataa lafa namarraa fudhatanii gabbartota waan ari'aniif guyyaa ga'ilasaa gabbartoonni kaadhima jalaa fudhatanii guyyaa eegee rakkinichi isa muudachuusaaf mammaakame. Kanaafuu, inni jalqabaa ulfaatina dubbii agarsiisuuf yoo mammaakamu inni lammaffaa walduddhabii ibsuun waan mammaakameef waldiddaa qooddataafi qooddataa gidduu agarsiisuuf kan itti tajaajilamedha.

“Yaasaaddekuuti Wushaa nakkeseny!”

“Erga galee naaf gale”

“Kan golfaa keessaa baasan golfaa namatti taati” (85, 113 fi 134)

Qabiyyeen mammaaksota kanneenii gaabbii, yeroofi galata dhabuu agarsiisu. Mootichi Haayilesillaasee barattoonni Yuunvarsiitii Finfinnee jala-bultii finciiluurraan kan ka'e aaree barsiisuusaaf gabbeeti mammaake. Inni lammaaf erga yeroon darbee yaadni Fiit. Kitilaa akka isheedhaaf gale mammaaksa kanaan ibsite Ulfaattuutu. Mammaaksa dhumaan Fit. Kitilaan Amantaa Ortodoksiif aarsaa hedduu kanfalullee cidhaaf jala-bultii sirbiniin qeesonni dhurkuuf yaallan olmaa duraan ooleef galata dhabuu agarsiisuuf Kitilaan mamakame. Gama biroon, mammaaksi jalqabaa asoosessaan waldiddaa asoosamichaa kan ta'e mormii bulchiinsa Haayile Sillaaseerratti taassifamaa jiruuf agarsiisuuf yoo fayyadamu, inni lammaffaa dubbii gabaabsuuf mammaakame akkasumas inni dhuma fayyadameef firii asoosamichaa keessaa waldiddaa hawaasaa keessa kan amantaa mormuu agarsiisuuf kan fayyadamanidha.

“Qalbiin saree gara lafee” (101)

Mammaaksi kun kallattii kan agarsiisudha. Sababiinsaas Fiit. Kitilaan namoota gombifamanii ulfina isaaf kennan laala jira malee Soolaneeffii Duumessoon gabaa keessa fuldurasaa jiraachuu waan hinagarreef asoosessaan itti mammaakee. Kanaafuu

xiyyeeffannoo kallattii itti yaadaan malee itti ilaalan akka hin taane ibsa. Asoosamicha keessatti dubbii mi'eessuufi gabaabsuuf mammaakame.

“Harreen yoo harkifatte waraabessaaf gara tolu”

“Akka argan nama beeku”

“Kan jibbantu nama dhaala”

“Gullichaa billewawexi wex ayaaxaaffixim” (107, 22, 109/140 fi 120)

Mammaaksi jalqabaa lamaan qabiyyeensaani wallaalummaa kan agarsiisan yoo ta'an, Ulfaattuun haati Soolanee fedhii Gabiree wallaaluurraan kan ka'e akka Soolaneef kadhatuu gafannaan inni waan fuudhuu barbaadeef shira Duumessoorratti dalage. Waldiddaa qooddataafi qooddataa gidduu ibsuuf fayyadame. Inni lammaffammoo, eenyummaafi cimina namaa osoo hinbeekiin salphumatti nama tuquun ykn madaaluu yoo agarsiisuu asooamicha keessatti, waldiddaa galtoota waliin jiru agarsiisuuf fayyadame. Inni sadaffaafi inni dhumaa immoo, qabiyyeen isaanii jibba kan agarsiisanidha. KAN fayyadamaniifis, inni sadaffaa yaadaan haadhashee mormuun Soolaneen waan maamaakteefi waldiddaa qooddataafi qooddataa gidduu agarsiif maammakame. Inni dhumaammoo, furmaata dhabuu kan agarsiisu yoo ta'u sirnicha jibban malee muummicha Ministeeraa jijjiiruu mootichaa miti akka hintaane agarsiisuuf mammaakame.

“Allattiin foon ishee barbaadan gogorriidha” (126)

Mamaksi kun qabiyyeensa sobanii fakkeessuu kan agarsiisudha. Asoosamicha keessatti Guboon akka basaasaa Hayilee Sillaasee hin ajjeesne osoodhuma beekanii sobaan ajjeessisan. Kun ammoo, durumaa isa barbaadaa akka jiran ibsuuf mammaakame. Kanaafuu, Guboon du'uun ammoo waldiddaan hawwaasaa asoosamichaa akka jabaatu taassisuun dhibbaan sirnichaa hammaataa ta'uu agarsiisuuf fayyadame.

Walumaagalatti qabiyyeen mammaksota asoosama kana keessatti argamanii gaabbii, walalummaa, kallattii, cubbuu, yeroo ykn dadhabbiifi fakkeessuu kan agarsiisuun jalabultii itti morman ta'uu agarsiisa. Sababiin asoosessaan itti fayyadameef garuu waldiidaa asoosamichaa cimsuuf, ulfaatita gochaawwanii agarsiisuufi dubbii mi'eessuufi sirnaa hawaasni duraan qabu hambaa taassisuuf akka ta'e agarsiisa.

4.4.2.2. Xiinxala Geerarsa Asoosama *Jala-bultii*

Asoosama kana keessa gerarsoonni adda addaa bal'inaan kan keessatti mul'atan yoo ta'u, qabiyyeensaaniis jala-bultii Sirna Abbaa Lafaa kallattiifi alkallattiin mormuurratti qooda kanqabanidha. Qabiyyee isaaniifi fayidaa asoosamichaa keessatti qaban akka armaan gadiitti xinxalamaniiru.

4.4.2.2.1. Geerarsa Faaruu Gootaa

Geerarsi faaruu kan namoota hawaasa keessatti seenaa jabduu hojjetan ittiin faarfamanii hawaasa keessatti yaadataman kan agarsiisudha. Innis faaruu biroorraa kan adda isa baasu yeedaloo geerarsaatiin geeramee hurrubamuusanidha. Geerasoota kanneen asoosessaan "...geeraranii waljajjabeessu. Tokko yoo dhukkubsate tokko qullubbii adii ykn qumbii alaanfachiisee waldhaanee dhaqanii galu." jechuun kan jalqabe akkaataa waliin jireenya aadaa hawaasaa waan agarsiisuuf afoola ta'uu yoo ibsu, faaruu kanneen qorataan haala itti aanee jiruun xinxaleera.

...nan joore nan jaawware
Bara baraan marmaare
Akka ilma abbaan abaare
Kanumaanan hafaaree?
Maaf ilaaltu maddikoo?
Ishee qunchee na taate
Maaf ilaaltu miilakoo?
Ishee calii nataatee
Maaf ilaaltu cinaachakoo?
Ishee kiraara taate
Gudariin bu'een oolee kakakii du'een oolee
Jare buuta naan jedhuu yoon Jare bu'e malii?
Okkotee hincabsiin malee
Ala bulta naan jedhuu yoon ala bule maali?
Niitikoo hin ganiin malee..
Qana'aa! Qana'aa! Gurbaa gaafa Maayicewu,
Gurbaa gaafa Limmuu!
Gurbaa gaafa Daggoo migir!
Shanan shee lafaan dhahee
Firakoon garaa gahe
Gurbaa...! Eenyufaatu as jiraree
Eenyufattan himaree! (9)

Geerarsi kun gootummaa kan agarsiisu ta'ee gochaawwan duraan rawwateefi amma keessa jiru waldorgomsiiisuun Qana'aan geerare. Yoomessisaarraa hubachuun akka dandahamutti karaa siksachuuf jedheeti geerarsatti fayyadame malee iddoo itti geeraramu hinturre. Qabiyyeensa garuu, boqotee akka hinbeekne, namoonni qaamaa ilaalanii madaaluusaanii komachuufi Jare deemee okkotee gurguree jirataa jirachuusaafi Maayicewutti duulusaa, Limmuufi Diggoo migiritti diina ykn nafxanyoota lolee namoota shan ajjeesusaa ibsee iddoon amma jiru geerasaaf mijataa waan hintaaneef nama waliin geeraru dhabuusaa ibsa. Gama biroon ammo, firii asoosamichaa keessaas bakka adda adda: Jare, Daggo, Maayicewutti duuluunsaa yoomessa asoosamichaa ibsuuf tajaajilame.

Ani Filee Mandaraa gurbaa Coomman qarqaraa

Yoo Horro dhufuu baate

Yoo Jimmi dhufuu baate

Yoo isheen dhumuu baatte

Hammisaanii daggalaa meeqa cireen danda'aa? (11)

Qabiyyeen geerarsi armaan olii kun ofjejuu kan agarsiisudha. Qany. Filee Madaraa goota Xaaliyaanii wagga shan mormetu geerarsa kanaan ofjeja. Qabiyyensaas iddoon dhalootasaa Coomman ta'uu, lola kanarratti Horroofi Jimmi akka isa hingargaarreefi Xaaliyaanota baay'ee ajjeesuusaa geerarsaan kan ibsudha. Yoomessa geerarsichaa kan agarsiisuuf kan akka Coomman, Horroofi Jimmi fayyadameera. Kana malees, waldiddaa asuusamichaa agarsiisuuf fayyadameera. Sababiinsaa mooticha Haayile Sillaaseen biyyaa Ingiliziitti Xalayaanii baqachuusaa uummatichi waan hinfudhanneef mormuun akka gootota fincila biyyaaf duulanii ta'uu dhabuusaa qeequuf fayyadameera. Kun ammoo, firii asoosamichaa keessatti qooddataan gaheesaa akka bahuu dandahuu waan jabeessuuf ergaa asoosessaaf bu'uura buuseera. Qanyaazimaach Filee Mandaaraa akka armaan oliitti geeraree gootummaasaa akka ibsate asoosessaan ibsuun isaa geerarsichi kan hawaasaa ta'uu ibsa. Kun ammoo afooladha.

Dhugumaa abbaa Ayalii

Goota hamma odeesanii

Dhugumaa Jaldeessoo

Odoshatti yaabe

Kombolchaatti baasee

Jimmaa gadi keeti

Jirma gadi reebi...(11)

Ilmoon mooyyee bunaa karaa lachuu tuma
Waaqoyyaafi Raffisaa isin lachuu bulaa
Akka dhaanquu bunaa...(12)

Geersa faaruu kana ammoo asoosamicha keessatti kan geerare Qana'aadha. Innis Fiit. Dhugumaa Jaldeessoo nafxanyoota sirna mootichaa Haayile Sillaasee deeggaranii fardasaa Ayaliin itti duulee biyyaa baasuusaa ibsa. Yeroo Qadiidaa Wandabeefi Soorii Galaa Abbishee dabarsanii harka diinatti kennan goota didee nafxanyaa ari'e akka ta'e qabiyyeensa ni addeessa. Kana malees horteen Abbishee mooticha mormanii nafxanyootarratti waaraana bananis mootichi Baandaa haa jedhu malee uummatichi Waaqoyyaafi Raffisaan akka umurii dheeratan geerasuma kanaan kan ibsanidha. Kun ammoo, eenyummaa qooddataa ijaaruu waldiddaa hawaasaa asoosamichaa agarsiisuuf kan itti fayyadamanidha.

4.4.2.2.2. Geersa Diddaa

Oromoonni dur sirnischaa mormaachuuf geersaan diddaasaanii agarsiisaa turaniiru. Geerarsoota asoosama *Jalabultii* keessatti diddaa agarsiisan akka armaann gadiitti xinxalameera.

...ilmaan haadha walattee
Shawaadhaa gad harattee
Bishaan mataatti nu naqxee
Adii sa'aa nu lagde
Baddeessaakoo murattee
Naqaa dallaa godhatte
Ayyaantuukoo fudhattee
Garbittii ofii godhatte
Nafxoo mana tarree
Waan nagoote hin agarree?
Ilma abbaan 'dahina deru'
Daaraa mataa keetti haaharu! (12)

Geersi armaan olii kun gochaa nafxanyoonni ykn habashoonni isaanitti galanii irratti raawwatan kan agarsiisu geerasa diddaati. Qabiyyeensaas Oromoota Rabbi tokkichaani bulu cuuphanii amantii jijjiirsisuu isaanii, Oromoo horii jaalatu aannaniifi dhadhaa akka sooman taassisuu isaaniifi Abbaa Raagaa (ayyaantuu) iddoo akka dhoowwatani afaaniin waliigaluu diduusaaniirraan kana ka'e miidhamuusanii ibsuun, waldiddaan qoddattootaafi hawaasa gidduu agarsiisuuf kan itti tajaajilamanidha. Gama biroon barreessaan,

“Qana’aan seenaa waggaa meeqaa duubatti deebi’ee daawwaree geerarsa xiiqii geerare”
jechuunsaa geerasi kun afoola akka ta’e agarsiisufidha.

Jedhi naan jettaniiree
Jennaan waa hinjettaniiree?
Anoo inuman kurkura
Akka minee gurguraa
Ergan dhaladhee hin teenyee
Eddoo garaakoo hin geenyee
Jirra maalitti jirra
Ollaa Abbaa Lafaa jirraa
Masaanuu Xaddee rimaa
Kan qonne isaaf hirra
Buqqeefi dinnichaan jirra
Rakkannaan fuune malee
Boosattiin niitii miti
Rakkannaan bulle malee
Barri kun bara miti
Bara hantuuta nyaatani
Bara abjuu maraatani
Turi amma Bayyaan dhala
Bayyan dhaluu gaheera
Turi amma bayyananna
Bayyanachuu geenyeerra...! (78)

Geersi armaan olii kunis nafxanyoonni Ummata Oromoo gargar baasanii Sirna Abbaa Lafaa diriirsuun qabeenya saamaa akka turanii miidhaa guddaa irraan akka gahan ibsa. Kana malees, bara kana keessa sirnichaa jala bulaa jiraachuunsanii jaalatannii akka hintaaneefi barri sirnichi irraa kufee bilisummaan jiraatan dhufuu akka gaheeruu geerarsa diddaa kanaan kan ibsatanidha. Barreessaan waldiddaa asoosamichaa agarsiisuu, yoomessa isaa agarsiisuufi dhaamsa isaa raagu (forshadowing) sirna abba lafaa tuquun kan fayyadamedha. Geerarsoonni kunniin hawaasa Oromoo biratti bifa bal’ina qabuun geeraramaa turuunsaa immoo, geerarsi kunniin afoola isaan taassisa.

4.4.2.2.3. Geerarsa Ajjeesaa

Oromoonni diinaafi bineensa jabaa ajjeese geerara. Hawaasa keessatti dhiirri ajjeesee hin dibanne iddoo hinqabu. Kanaaf, diina biyyatti dhufetti duulee biyyarraa deebisa. Baloo deemee ajjeesee faachafi ganfa fudhatee galuun dibatee geerara. Asoosama kana keessattis asoosessan akkaataa ummanni Oromoo dur Baloo deemee ajjeesee gareeru

dubbachuun geerarsa qabiyyee adda addaatti seenuunsaa geerarsicha afoola yoo taassisu, qorataan geerarsa ajjeesaa jiran haala itti aanuun qaaccessseera.

Sangaa barbaacha ba'ee
Daalee lafaan dha'ee...
Abbaa Galataa yaa Sanyii
Mucaan kee ni gaalamoote
Kan leenca harkaan abootte
Leenca hanfarroo fixeensaa
Yaa mooticha bineensaa
Eenyu hamma kee gaharee
Leenca akka kootii malee
Angar boora'e malee
Goota roora'e malee...! (105)

Geerarsa kana ajjeesaa leencaatu geerara. Geerarsis akkuma gosa bineessa ajjeesaniin geerarama. Galataanis gafarsa barbaada bahee leenca ajjeesuusaa geerarsichaan ibsata. Garuu, abbaasaa jejaa yeroo geeraru akkamitti akka ajjeesee, kan inni ajjeeses mootii bineensaa kan ta'ee leenca ta'uusaafi kan kana ajjeesemmoo goota roora'e akka ta'e qabiyyansaa ni addaeessa. Kun ammoo firii asoosamaa keessaa eenyummaa qooddataa ijaaruuf itti fayyadamuu agarsiisa.

Arba yaa guddichakoo
Guddicha irree jirmaa
Yeroon mukicha mure
Hundeen lafatti dhiise
Arba dhaheen duchiise
Lubbuu Waaqaafan dhiise...! (105-106)

Geerarsa kun geerarsa ajjeesaa arbatiin kan geeraramudha. Qabiyyeesaa keessatti arbi guddaa akka ta'e, baqachuuf muka yaabbatanillee dhiibee kuffisee nama miidhuu waan dandahuuf lubbuusaatti murteessee akka ajjeese geeraan ibseera. Asoosamicha keessatti Fiitawuraarii Kitilaa itti deddeebi'ee ajjeesaa turee dhumarrattimmoo arba ajjeesuusaan kan geeraredha. Kunis eenyummaa qooddataa ijaaruuf geerarsa fayyadamedha.

4.4.2.2.4. Geerarsa Nama Dhabee Galee

Nmani ajjeesuu dhaqee dhabes ni geerara. Geersa isaatiinis haala keessa tureefi akkataa kamiin akka deemeefi achitti barbaacha bineensaatti dadhabee harka duwwaa galuusaatimmoo daachee bakka bineensonni itti argamullee maalif isaa nahuu akka

dideefi dacheen bineensa hundumaa waan qabuuf akka isa yaaddatu geerarsaan akka armaan gadiitti ibsa.

Si hin mararuu yaa Dachee
Angaar guddaa cehuunkoo
Harka qullaa deebuun koo
Dachee koo yaa Dachituu
Giiftii Arba gaaditu
Haadha Arbaafi Gafarsaa
Situ namaaf dabarsa...! (104)

Barreessaan asoosamichaa waldiddaa namaafi uumama gidduu jiru agarsiisuuf kan itti fayyadame yoo ta'uu, geerarsa nama dhabee galeen bifa kadhaan geeraruusaa ibsa.

4.4.1.2.5. Geerarsa Komii

Geerarsaan ajjeesuusaa qofaa geerara osoo hin taane, gosa bineensa ajjeeseettis yeroo namoonni ceephahan ajjeesan dhagahee nigeerara. Akka asoosamicha keessatti ibsametti mirgi irraa jalaan yoo ibsamu Gichillaa, Yeeyyii, Leencaa, Arba, Gafarsaafi Qeerransatu dhumarratti argama. Kanaaf, cabsittuun ajjeesaa gosa bineensa ajjeeseen teessee hamachuun waanuma hawaasa keessatti barame.

Arbi koo nadheen jette!
Gafarsakoon sa'a jette!
Leencakoon maal jette?
Horrota dhaladhe
Biyya dhadhaafi dammaatti
Baloottan dhukaasa bare
Biyyaa dhuunfaa gootaatti! (103)

Qabiyyeen geerarsa kanaa kan komii agarsiisudha. Ajjeesaan arba nama nadheen ajjeesettiifi gafarsa akka waan sa'a ajjeesetti fudhatamee komatamuusaa, amma garuu leenca waan ajjeeseef maal akka jedhamu beekuu barbaadee kan geeraredha. Kana malees ajjeesaan leencaa kun Horroo biyyaa aannaniifi dammaatti dhalachuufi Balottii deddeebi'ee ajjeesaa turuusaa hubachiisa waan waan ta'eef yoomessa asoosamichaa agarsiisuuf itti fayyadamuusa ibsa.

Duula jechaan miilana
Kan Caabir keessaa siilama
Aduu guyyaa Jimaataa
Hunduu dirra baata...! (145)

Geerasi kun ammoo, kan moo'insaan galuu ykn milkaahanii galuu agarsiisuuf geeraramudha. Asoosamicha keessatti guyyaa Jimaataa guyyaa Mootichi kufunsaa labsameefi cidha Soolaneefi Duumessoo waliin walirra bu'ee gammachuu dacha tassisee hunduu gammadee foon akka nyaatan ibsuun geeraruunsaa firii asoosamaa keessaa yoomessa agarsiisu kan itti tajaajilamedha.

Akka waliigalatti geerarsoonni armaan olitti ibsaman kunniin firiiwwaan asoosamaa keessaa eenyummaa qooddattootaa ijaaruu, waldiddaan asoosamichaa daran akka finiinu taassiiisuu, yoomessa agarsiisuuf bakkeewwan ykn biyyaan walqabatee jiru. Shawaadhaa gadi haratte, Kan Caabir keessaa, Horroottan dhaladhe, Baloottan dhokaasa baree kan jedhamanii geerarsicha keessatti tuqaman yoomessa asoosamichaa ibsuuf fayyadamaniiru. Akkasumas, jala-bultii mormuuf kutannoo akka qabaatan waan godheef ergaa asoosamichaa hawaasa biraan akka gahu raga seenaa ykn raga duuba uummatichaa qooddataatti fayyadamee kaasuun firii asoosamichaa keessa galmagahinsa ergaa (themes) bu'uura buusuuf kan tajaajilaman ta'uun hubatameera.

4.4.2.3. Xiinxala Sirboota Asoosama *Jala-bultii*

Asoosama kana keesaatti asoosessaan sirboota adda addaatti fayyadamuun ergasaa dabarfachuu dandaheera. Qorataanis sirboota asoosamicha keessatti argaman kutaa kutaan akka armaan gadiitti xinxaluuf yaaleera.

4.4.2.3.1. Xiinxala Sirba Jaalalaa Asoosama *Jala-bultii*

Sirbi jaalalaa kan namoonni waljaalatan walaloofi yeedaloo itti godhanii waliif sirbuun walfaarsaniifi wal komatanidha. Sirboonni jaalala agarsiisan asoosama kana keessatti kanneen armaan gadiiti..

Yaa Sinbiree karruu balbalaa
Maalif rafte galgalaa
Sinbiree yaa danguleekoo
Sinjaaladha akka lubbuukoo
Waraabessi gogaa hin dhiisu
Yoon har'a sidhiise nan dhiisu... (16)

Walaloon sirba jaalalaa kun kan Qana'aan haadha manaasaaf sirbidhe. Qabiyyeensaas Sibireen miidhagina akka qabduuf ilkaanshee saaqaa akka ta'e, galgalammoo dafttee rafuushiirran kan ka'e komatee har'a garuu akka ishee hindhiisne beellamachuu kan

agarsiisudha. Gamaa biraatiin waa'ee jaalalaa kaasuun yaa'i asoosamichaa akka guddatuufi yeroo kan agarsiisun (galgala, har'a) kan jedhaman yoomessasaa ibsuuf asoosessaan fayyadamee jira

...kalaalee birraa ya kalaalee birraa
Fiigee dhufufoo abbaatu jira
Didee lakkisuuf garaan sibira
Areedii koottuu karaa waaqirraa...! (63)
Manni akaakayyuun ijaare
Inni guddaan sibiilaa
Ana hiriyyaakee siiwayyaa Soolee
Inni guddaan simiidha
Daalachoo binneet qalla gogaa kan waraabessaa
Jaalaloo qixxee wayya maa kophaa na yaadessa!
Waraabeessi duubanaa
Gurraacha duwwaa dhala
Yaa maraachituu intalaa
Ka'een si duukaa gala...Duumessoo (118-119)

Walaloon sirba jaalalaa kun kan gurbaan jaalatu intala jaalateef sirbu yoo ta'u, ummata biratti iddoo hedduutti kan jaalalaaf sirbamu ta'uunsaa ammoo, afoola ta'uusaa kan agarsiisudha. Ergaansaas ishee bira dhaquuf abbaa sodaachuu ibsee, jaalalli hiriyyaa waliin akka bareedu, walgituu akka qabuufi waliin galuu barbaaduusa kan ibsudha. Gama biroon, intallis gama isheen jalala isaaf jettee jibbbamaa jiraachuusheefi yoomiyyuu isarraa akka adda hinbaane sirba arman gadiin kan addeessituudha. Gurbaan jaalatu ishumaaf jedheet rakkachaa jira malee inni qobaa jiraachuu amaleeffachuusa ibsee kan ittiin qeequudha. Waliddaa qooddataafi qooddataa gidduu jiraachuu mul'isuufi yaa'a aosoosamichaa dheeressuuf fayyadameera.

Yaa hanqaaquu culullee Bofiti cufaarraa sirbaa
Sin hankaaku du'ullee ormi sumaaf najibbaa...Soolanee
Guduru gogaa mare
Lafa taabota Saree
Ani duruu qofaa bare
Situ dhaamot malee. Dumessoo (119)

Walumaagalatti sirba jaalalaa kanaan jaalallewwan kan ittii walfaarsanii beellama, jaalala, miidhaafi waadaa ittiin waliigalan ta'uusaa asoosamicha keessatti sirba Qana'aan Sinbireef sirbee; akkasumas, Duumessoofi Soolanii itti walii sirbanirraa kan bubatamudha. Gama birootiin asoosessaan asoosamicha keessatti sirboota jaalalaa

kanneen kan fayyadameef yaa'i asoosamichaa akka guddatu gochuuf. Akkasumas ijoolleen lamaan akka wal wajjiin hinjiraannee danqaraan baay'achuu kan ibsuu waldiddaa asoosamichaa agarsiissuuf itti fayyadameera. Kun immoo, asoosamicha keessattis walitti bu'insi isaaniifi maatii Soolanee gidduutti ta'e guddatee yeroo walfudhatanii bosona Caatoo galuun finciltoota tuuta Manyaritti dabalaman waan mul'atuuf firii asoosamichaa keessaa walitti bu'insi akka guddatu kan taassisuuf yoo fayyadaman ergaa asoosamichaa raagu (forshadowing) ibsuuf gargaarameera.

4.4.2.3.2. Sirba Arrabsoo Cidhaa

Akka aadaa Oromooti yeroo cidhaa arrabsoo, faaruu, Geerarsaafi mararoo adda addaatiin sirbama. Asoosama kana keessattis arrabsoo gama lamaanuun arrabsaman akka itti aanee jirutti kan xinxalame yoo ta'u, aadaa sirba cidhaarratti akka barbaadan walarrabsuun akka dandahamu asoosessaan ibsuunsaa sirboonni kunniin afoola ta'uusaanii kan mirkaneessanidha.

Harree yaabbattuu joortuu saree ganda keessaa
 Nyaattuu akka albaadhessaa/arraageessaa
 Kajeeltuu saree roobaa
 Sigabaa uruurtuu gandaa
 Hattuu karra namaa saaqxuu
 Deegduu karra hirkistuu... (132)
 Wayyoo Hidataa garaa guddatta
 Dinnichaaf tolta
 Kaniin baddaa jibbuu kusaayee biqilchaa
 Kaniin suubboo jibbuu qufa'ee liqimsa...! (136)

Walaloon sirbaa kanaa kan arrabsu dubaroota mana warra intalaatu gurbaa fuudhu arrabsa. Qabiyyeen sirbichaas gurbaan fuudhu akka nyaata jaalatu, kajeeltuu, hiyyeessa dubartii jaalatu, hattuu ta'uusaafi suubboo kan qeerroo hintaane ta'uusaa addeessa. Cidhaarratti hanga fedhellee wal arrabsan haaloo qabatani dallanuun waan hinjirreef arrabsanii arrabsamanii cidha baasuun walitti firuumu. Asoosama kana keessattis guyyaa cidhaa kan dubartoonni warra Fiit. Kitilaa ykn intalaa Hedataa arrabsan kan agarsiisudha. Arbsoon kun ammoo, yoomessa namtolcheetti fayyadamuun fakkeessee yaa'a asoosamichaa akka guddatu taassisuuf kan gargaaramedha. Akka walitti bu'insa xixiqqaa asoosamichaattis waan fayyadameef firii asoosamichaa ibsuuf gargaarameera.

Hamaamonni Shaashii lixxe
 Obbookoo isa Waaqiin qixxee
 Hintaloo lafti siin cite... (135)
 Waahiluukoo wal ilaalla har'umooyyu
 Waahiluukoo wal ilaalla har'umooyyu
 Sayyuun koo dhuftee... wal ilaalla har'umooyyu
 Karaa kam dhuftee... wal ilaalla har'umooyyu
 Karaa harbichaa... wal ilaalla har'umooyyu
 Maal fiddee dhuftee... wal ilaalla har'umooyyu
 Hambaa garbichaa ... wal ilaalla har'umooyyu
 Waahiluukoo wal ilaalla har'umooyyu...(133)

Sirba kana ammoo, warra intalaatu sirba. Sararri jalaqabaa sadan yeroo gurbaan fuudhu mana bahu dubartoonni isa faarsaa intalammo arrabsan agarsiisa. Walaloon sirboota hafanii garuu, obboleettiin gurbaa fuudhuu yeroo hamamonni intala fiddee dhufte kallattii isheen dhufteefi durbummaashee ykn kabajashee garbichaaf kennitee akka dhufte arrabsoo ibsutudha. Guyyaa cidhaa arrabsoorratti saalfachuun waan hinjirreef akkuma barbaadanitti walarrabsuun kan baratamedha. Hata'u malee, arbssoon armaan olii lamaanuu gareedhuma yaadaan waldeeggaran lamaan gidduutti akka walitti bu'insaa xiqqaatti tajaajile malee, walitti bu'insa guddicha asoosamichaa kan garee gita bittootaaafi finciltoota gidduutti taassisan hinagarsiisu. Asoosama kan keessatti sirboonni cidhaa kunniin yaa'a asoosamichaa guddisuuf, akkasumas yoomessa namtolchee keessatti fakkeessuuf akka fayyadaman agarsiisanidha

4.4.2.3.3. Mararoo Cidhaa Asoosama Jala-bultii

Mararoon cidhaa akkuma asoosamoota duraan qaacceffamanirraa hubatamutti kan intalli heerumtuufi hiriyyoottan ishee boohanii boosiisaa dhaamsa waliif dabarsanidha. Mararoowwan kunniin bakka hundatti kan weeddifaman ta'uunsaanii afoola isaan taassisa. Asoosama kana keessatti haala itti aanee jiruun xinxalmeera.

Utuun Guduru ta'ee
 ani hingurguru harree
 Ittin daldaala malee
 Utuun dubaree ta'ee
 Ani hingatu qarree
 Ittin basha'a malee! (131)

Mararoo kana hiriyyoottan intala heerumtuutu sirba. Qarreen akka aadaa Oromootti dubartiif kabaja guddaa qaba. Qabiyyee mararoo kanaa dubarri heerumuurra qarreeshiin bashannanaa jiraachuun akka qabdu ergaa dabarsa. Kunammoo, yaadaan heeruma

mormuuf mararoo sirbamedha. Kanaafuu, walitti bu'insa hawaasaa agarsiisa. Gama biroon bakka kan agarsiisu Guduruunfaa yoomessa ibsuuf itti fayyadameera.

Citaan haama yaa kaloo
Hin afiin ajjeerradhu
Seenaan dhaama yaa ayyoo
Hin rafiin dhaggeeffadhu
Yoo rafteef qalbeeffadhu...
Simbirroo ya lamuu Daaddee Dalasaa Hoomii
Hiriyyee waldhabuun geessee wal argaan yoomii?
Wal argaansaa guyyaa Waaqi!
Hiriyyeekoo nagaan taa'i...
Lafti har'aa maaf barii saamaa
Yoo barite seenaan dhaama
Hiriyyeekoo dhaggeeffadhu qalbeeffadhu
Aayyoo ya ayyolee
Iddoo ciisaakoo gumbii dhaabbadhu
Nyaata irbaatakoo dilbii kaayyadhu...! (137)

Mararoo kana kan sirbu intala heerumtudha. Isheenis boohaa kan sirbitu yoo ta'u qabiyyeensaas haadhashiifi hiriyyoottan isheetti nagaa dhaammachuu, guyyaa waaqayyo walarguuf bellamachuun ergaasaati. Kana malees, haadhashii akka waan isheen midhaniif jibbitee gootee nyaata ishiin nyaattu qusattee dilbiisaa akka kaawwattu komii qabdu kan ittiin dabarfattudha. Kanaafuu, qabiyyaansaa nagaa dhaamachuufi komii kan agarsiisu ta'uusaati. Firii asoosamichaa keessatti sararii afwalaloo dhumaa lamaan walitti bi'insa agarsiisuf fayyadameera. Sababiinsaa Soolaneen heeruma diddeetti. Mararoo kanaanis kan haati ishii fedhiishii malee humnaan heerumsiistu midhaaniif akka ishee jibbite addeessuun weeddisti.

Walumaagalatti, sirboonni asoosama kana keessa jiran yaa'a aosoosamichaa guddisuu, yoomessa agarsiisuuf yoomessa namtolchee cidhaan walqabatee jiru fakkeessee uumuufi asoosamichi jiruufi jireenya hawaasaan walqabatee waldidda asooamichaa agarsiisuuf tajaajilameera.

4.4.2.4. Faaruwwan Asoosama *Jala-bultii*

Faaruu gosa adda addaatu jira. Asoosama kana keessatti faaruu ateeteetu mul'ata. Kun ammo, guyyaa ayyaan gorobbee jedhamee beekkama. Ayyaanni kun yeroo arfaasaa kan geggeeffamu yoo ta'u guyyoota shaniif taa'anii kan Dubartoonni Oromoon mallattoo hormaataafi jiidhinsaa kan agarsiisu biqila, coqorsa, ulumaayii, elellaa ykn ukee qabatanii

hormaataaf Ateetee kadhatanidha. Kanaaf, faaruun ayyaana kun afoola ta'uusaa kan mirkaneessuu yoo ta'u, faaruuwwan isaanii qabiyyaa adda addaa kan agrsiisu akka armaan gadiitti xinxalameera.

Ishoo... Ishoo...Ishoo...
Ishoo Maaramii wayyaahoo
Yaa Maaramii gurraattiikoo
Situ dhaaba qinaaxxiikoo
Situ naa late maatiikoo 2x
Yaa Ateetee maal uffattee sirbita?
Jifaara malee, jifaara qomee
Jaanoo guddaa qabda
Harka duwwaa miti
Kan rakkadhe naaf guutta
Akka namaa miti.
Hoolaa gaarii qabda
Caacuu harkaa qabda
Yaa Ateetee maal dhabda
Kutaa of harkaa qabda
Ati hundumaa hindadhabdu
Kan dhiiga mucaa gootu
Yaa Ateetee naa naatu
Mijuu keen facaafadha
Iddoon kufee siwwaammadhaa
Hirkoon si godhadha
Ati hundumaa qabda
Yaa Ateetee maaldhabdaa!...(34-35)

Faaruun kun kan Ateetee ayyaana gorobbeerratti ittiin faarmatudha. Ateetee bifaan gurraatti, dhiiga mucaa gootee maatii akka mana guuttu, uffanni ittiin ayyaneffamtu jifaara qomee akka jedhamu, garaa jabaachuu akka hindandeenyeefi hundumaa waan harkaa qabduuf yeroo barbaaddetti akka nama yaaddattu kan agarsiisudha. Kanaaf, ayyaana hormaataa jedhamtee dubartootaan faarfata. Asoosama kana keessatti seenaan asoosamichaa akka fulduratti dheerachuu dandahuufi asoosamichi jiruufi jireenya ykn aadaa hawaasichaan akka walqabatuuf fayyadame.

Morma jabaadhu
Laphee godhadhu
Lubbuu dheeradhu
Bultii qabadhu
Fayyaa argadhu
Heerumii mana qabadhu...! (35)

Afwalaloon kun ammoo ayyaana kanarratti kan haati gorrobbee dubartoota kan eebbistudha. Ayyana kanarratti dhadhaa baksaa coqorsaan tuqxee morma isaaniitti facaasuun kan eebbifamandha. Qabiyyeensaas mormaafi laphee akka jabaattu, akka heerumtee hortuufi umurii akka dhiirattu kan agarsiisu eebbadha.

Yaa Simbirroo karaa Maaramii
Yaa Ateetee karaa naa bani
Sagadni kee бага har'a hin ooliini
Yaa Ateetee nafaana galii
Kalleessarraan dheengadda
Taa'een suma eeggadha.
Naggaadeen ilmoo feeti
Nan gatiin ilmoo keeti
Keessummaan dhaba keeti.
Sabbata Abboon dubbisa
Ateetee Ayyoon dubbisa
Gad jedheen midhaan buqqisa
Oljedheen Waaqaan dubbisa
Baddaan qullubbii hinqabu
Muree lafa dhaabbata
Kan kee dhukkubbii hinqabu
Turtee nama yaadatta. (36)

Faaruu ateetee kanaan ammoo, kan dubartoonni dhala barbaadan faarsuun ittiin kadhatanidha. Qabiyyeen faaruusaas sagada ateetee ilmoo waan barbaadduuf Ateetenis akka ishee yaaddattu kan agarsiisu faaruu Ateeteeti.

Ilmoon hoolaa haadha hootee
Yaa Ateetee koo na uumtee
Maaliif qophaa na goote?
Gorduuba ilaaleen boo'a
Muka malee hin jiru
Kaaniif ilmoo laatee
Midijjaa guutuu gootee
Anaan garaa qullaa gootee. (36)

Afwalaloon faaruu armaan olii immoo kan dubartii dhabduu ykn maseenni bifa faaruutii Ateetee komattan kan agarsiisudha. Qabiyyeensa komii ta'ee, Ateeten ishee uumtee sababa maaliif dhabduu ykn maseena akka ishee goote komacha waldiddaa namaafi uumaa gidduu ibsuuf itti fayyadamee jira.

Walimaa galatti, faaruwwan ateetee kunniin Ummanni Oromoo kessattu dubartoonni ayyaana Ateetee akka ayyaana guddaatti ilaaluun kan kadhatanii ittiin dhala argatan agarsiisudhaan asoosamichaa keessaa walitti bu'insa namaafi uumaa gidduu jiruuf hiika

kadhachuu agarsiisuufi yaa'i asoosamichaa akka guddatu taasiisuuf kan itti fayyadamanidha.

4.4.2.5. Afwalaloo Kadhaa Waaqaa Asoosama *Jala-bultii*

Dur Oromoon yeroo sirna Gadaan bulaa ture Rabbi tokkicha amana. Isammoo tulluurratti, bishaan biratti yoo arfaasaan roobuu didee caamsaan dheeratu, yeroo dheekkamsi biyyatti dhufu, yeroo duudhaan jallatu akkaataa itti Rabbiin kadhatee irraa argatu qaba. Afwalaooowwan kadhaa asoosama kana keessa qorataan haala armaan gadiin xinxaleera.

...Qaajabaa! Rabbi sijabaa!
Jabaa nu taassisi
Hamaa nurraa dhaamsi
Mirga nu oolchi
Jabaataa beelaa
Jabaataa dubbii
Laafaa arraba qabu
Jabaa humna qabu nurraa ittis! (14)

Kadhaan kun kadhata bunarratti qadhatamudha. Oromoon buna danfisee yeroo dhuguuf jedhu ciree bunaa dhiyaate cabsee Rabbiin osoo hinkadhatin buna hinbuusu. Kadhaan armaan oliis asoosamicha keessatti Sinbireen buna dhiyeessinaan kan Qana'aan kadhatedha. Qabiyyensaa Rabbi jabaa ta'uusaafi waan hundumaarra nama oolchuu dandahuusaa kanmul'isudha. Kun ammoo, kan kadhataamu bunarratti ta'uusaa yomessa ibsuuf kan itti fayyadame ta'uu agarsiisa.

Yaa Rabbii hundumaa uumtee
Kan dhiiga dugda abbaatii fuutee
Garaa haadhaa keessatti guddiftee
Nama afuura qabu gootee
Ciniinsuu gargaartee
Ija keenyaan nu agarsiifte.
Akkasuma kan warrasaa sooru
Kan gorsa jaarsaa dhagahu
Kan toobba gosaa eegu
Kan siin sodaatee sitti amanee sitti bulu
Akka nuuf gootu garaadhaan sikadhanna
Lubbuu dheeraa kenniifi
Haatiifi abbaansaa erga inni dhalatee nuuf darbe haa jedhan
Milkii gaarii godhiifi.
Yoo si waammatan Oo.. jedhii jalaa qabi.
Deebii nagaa deebisiifi..(53-54)

Afwalaloon kadhaa kun ammoo kan hammachiisaati. Hammachiisni adeemsa ijoolleen reefu dhalatan eebbifamanii maqaan baafamuufidha. Dur yeroo Sirna Gadaan bulan maqbaasa jedhamee ijoolleen abbaa Gaadaan kan itti moggafamaa turedha. Booda qaalluutu hammachiisa rawwataa ture. Qabiyyee kadhaasaa keessatti adeemsa Rabbiin itti mucaa kenneef ibsuun ibsuun fulduratti gargaarsaaf kadhachuudha. Gama biroon kadhaan hammachiisaa kun warri Abbaa Lafaa ykn Fiit. Kitilaanfaa amantaa Ortodoksii fudhachuun bataskaanatti intala isaa ykn Soolanee coobsisanii maqaa Oromummaashee kan ittiin jijjiiran mormuun Qana'aan mana qaalluu dhaqee ilmasaa ykn Turaa hammachiisuun maqaa Oromummaa osoo hinjijjiramiin kan raawwate taassisuun asoosessaan waldiddaa amantaa giddu jiru agarsiisuuf waan itti tajaajilameef waldiddaa hawaasa agarsiisa

Hoofuu...jenne yaa Waaqayyo!
 Araara keeti deemna nuu araaramihoo!
 Durba Sookeef ... Hoofuu jenne nuu araaramihoo!
 Ilma gaheef Hoofuu jenne nuu araaramihoo!
 Gurbaa duuleef..... Hoofuu jenne nuu araaramihoo!
 Farda colleef Hoofuu jenne nuu araaramihoo! (98)

Kadhaan kun ammoo araara argachuu kadhachuu agarsiisa. Kanaaf asoosessan walduhabbi namaafi uuma waliiniif hiika barbaaduuf kan fayyadamedha. Kadhaan akkasii yeroo balaan tasaa biyyatti dhufu kan kadhatamudha. Haluma kanaan, dhukkubni golfaa biyya weerarraan jaartii cifireefi dubartoonni ijoollee qabatanii kalaala maratani coqorsa qabachuun guyyoota shan walitti aansuun waljalaa qabanii 'hoofuu' jedhanii akka dhukkubichi biyyarra darbu taassisuun adeemsa araaraa kadhachuun itti rawwatamedha. Sirna kadhaa kanaas warri qeesotaa mormanii akka hin kadhatamne godhanis ummatichi diduunsaa waldiddaa hawaasa gidduu ibsuufis fayyadameera.

4.4.2.6. Afwalaloo Tapha Ijoolle Asoosama Jala-bultii

Oromoon ijoolleen kan ittin barsiifatu tapha ijoollee adda adda qaba. Asoosama kana keessatti walaloo tapha ijoollee agarsiisu kan asoosessaan itti gargaaramee barreesse haala itti aanuun yoo xinxalamu, barreessaan “Qana'aan galgala ibidda biratti Turaatiin lakkoofsa, afoola, guyyaa, ji'a... barsiisuu amaleeffateera” jedhee jalqabuunsaa yyyu afoola ta'uusaa kan mirkaneessudha.

Tokkeen tokkituma
 Lamaan mucha re'ee
 Sadeen sunsummani
 Arfan mucha saawwaa
 Shana quba harkaa
 Jahan jabbii qaraxaa
 Torban naannoo sanbataa
 Saddeettan dhala leencaa
 Salgan yaa'ii Booranaa. (29-30)

Ati kan eenyuut?	Kan Qana'aa
Qana'aan kan eenyuuti?	Qana'aan kan Saalbancee
Saalbanceen kan eenyuuti?	Saalbanceen kan Garbaabaa
Garbaabaa kan eenyuuti?	Garbaabaan kan Wajaksaa
Wajaksaa kan eenyuuti?	Wajaksaa kan Xiixaa...(30)

Afwalaloon keeyyata duraa kan ittiin ijoollee lakkoofsa barsiisanidha. Qabiyyeesaa keessattis lakkoofsota haala ykn waan qabatamaa jiruufi jireenya ummataa keessatti mul'atuun walqabisiifamee kan barsiifamudha. Keeyyanni lammaffa immoo lammii ykn gosa lakkaahuu karaa ittiin barsiisanidha. Oromoon ijoolleensa aadaa, seenaafi duudhaasanii qabatanii eenyammasanitti akka guddatan karaa ittiin eegan keessaa tokko gosa lakkoofsisuudha. Sababiin asoosessaan itti fayyadameef Sibireen Qana'aan akka fuudhu dirqisiisuurraan yaadashee mormee Turaa lakkoofsisuu jalqabe waan ta'ee waldiddaa xiqqaa agarsiisuuf fayyadame.

Walumaagalatti, afoolonna asoosama *Jala Bultii* keessatti argaman mammaaksa, geerarsa, sirbaa, faaruu, kadhaafi tapha ijoollee yoo ta'an asoosamicha keessatti eenyummaa qooddataa ijaaruuf, walitti bu'insa qooddataafi qooddataa gidduu, qooddataafi hawaasa gidduu, qooddataafi sammuusaa gidduufi walitti bu'insa uumaa waliiniif hiika barbaaduuf yoo tajaajilaman, dabalataanis waliindubbii keessatti yaada xumuuruuf, gabaabsuufi deeggaruu agarsiisuuf yeroo fayyadaman isaan hunduu wal utubanii dhaamsa asoosamichaa jala-bultii mormuuf kutannoon barbaachisaa ta'uufi kutannoo qabaannaan ammoo bilisoomuun ykn birmaduu bahuun akka dandhamu agarsiisuuf yadamaniiru.

4.5. Walfakkeenyaafi fayidaa afoolota asoosamoota kanneeniin

Itti fayyadama Afoolaa Asoosamoota Afaan Oromoo Filataman keessatti argaman walbira qabnee yoo ilaallu: Asoosamni *Yaadanii* gosoota afoolaa kanneen akka mammaaksa, geerarsa, sirboota faaruu, eebbbaafi kadhaa yoo fayyadamuu, asoosamni

Suuraa Abdii immoo, gosoota afoolotaa keessaa mammaaksotafi seeneffamoota afwalalootti fayyadamuun barreessame. Asoosama *Imimmaan Haadhaa* keessatti gosoonni afoolaa fayyadaman mammaaksa, geerarsa, sirbootaafi faruu biyyaa yeroo fayyadamu, asoosamni *Jala-bultii* gosoota afoolaa keessaa mammaaksota, geerarsa, sirboota, faaruwwan, kadhaa waaqaafi tapha ijoolleeti fayyadamuun kan barreessamedha.

Asoosamoonni kunniin hundisaaniyyuu mammaksota qabiyyee adda addaa agarsiisan fayyadamuun isaanii tokko waan isaan taassisuuf fayyadama mammaaksaarratti walfakkeenya akka qaban hubachiisa. Isaanis bifa walfakkaatuun eenyummaa qooddattoo ijaaruuf mamaaksatti fayyadamaniiru. Fakkeenyaaf asoosama *Yaadanii*, *Suuraa Abdii*, *Imimmaan Haadhaafi Jala-bultii* tirtiibuma kaa'amaniin eenyummaa qooddataa ijaaruuf maammaakaman keessaa muraasni: "Ol adeemaan gad hinyaadu" (29), "Eeboo darbatanii jinfuu hin qabatan" (108), "Abjuu sodaa irriba malee hinbulan" (209), "Heerumanii qayya hinsaalfatan" (80) jedhaman fayyadamaniiru. Kanamalees, waldiddaa qooddataafi sammuusaa gidduu jiru agarsiisuuf, "Qalbii malee ijji hin ilaalu" (14/19), "Geggeessituun warraan hin geessu" (72), "Qalbii malee ijji hin ilaaleef hin argu" (14), "Dhalli dabeessa nama gooti" (93) asoosamicha keessatti fayyadamaniiru. Dabalataanis mammaksotaan waldiddaa qooddataafi qooddataa gidduu, agarsiisuuf fayyadaman "Bifa nama dhiqanii hindhugan" (34), "Gatiiifi aboottee waliif hinhilan"(22), "Otoo kan waraabessaa jennuu bofti lollokaa mana seene" (38)fi "Maqaa baduurra mataan baduu wayya" (21) fayyadamaniiru. Kana malees, waliin dubbii qoddattootaa keessattis dubbii gabaabsuu/walitti qabuuf, mi'eessuufi xumuuruuf bifa walfakkaatuun mammaaksatti fayyadamuun isaaniin walfakkeenya qabu.

Asoosamoonni *Yaadanii*, *Imimmaan Haadhaafi Jala-bultii* gosoota afoola keessa geerarsa fayyadamuurratti walfakkeenya qabu. Geerasoota qabiyyee adda addaa qaban kanneen eenyummaa qooddataa ijaaruuf geerasoota asoosamoota kanneen keessaatti fayyadamanii jiran akka fakkeenyaatti, kanneen armaan gadii kaasuun ni danda'ama.

Ameessi bona gu'aa
Raafuun gannadhaa ga'aa
Eessa abbaakootii fideen walitti make nyaadhaa
Humni ganama dhumaa

Yaadni galgala dhufaa

Eessaa abbaakootii fuudheen walitti fidee ilaalaa. (21)

Asoosama *Yaadanii* keessatti Ulfinaan geerarsa abbaansaa galaaseeniif Tikkichaan osoo humnaafi yeroo qabu keessatti waan gochuu qabu hundumaa rawwachuu akka qabu agariisuuf itti hime.

Dhuma hin ooltu surreen koo,

Ani hin butu hiddiirraa,

Maqaa jirbii hinballeessuu,

Dullumni ammaas hinturtuu,

Duuti ammaas hinbubbultuu,

Ani hin seesu diinarraa,

Gurra abbaa koo hin balleessuu! (67)

Asoosama *Imimmaan Haadhaa* keessatti wanti hunduu yeroosaa eegee rawwachuun waan hinhafnee fincila lammiirraa qolachuuf kutannoo akka qabaatu gochuuf geerare.

Ani Filee Mandaraa

Gurbaa Coomman qarqaraa

Yoo Horro dhufuu baate

Yoo Jimmi dhufuu baate

Yoo isheen dhumuu baatte

Hammisaanii daggalaa meeqa cireen danda'aa? (11)

Asoosama *Jala-bultii* keessatti geerarsa faaruu kanaan gootaa biyyasaaf falmaa ture geerare addeessuun qooddattoonni kayyoo uumaman milkeessuuf fincila biyyaarra akka hindeebine gochuu agarsiisuuf geraruunsaa eenyummaa gooddatootaa ijaaruuf kan tajaajilamedha.

Kana malees, sirboota faaruufi geerarsoonni eenyummaa qooddataa ijaaruuf fayyadaman Asoosama *Yaadanii* fuula (50-55), Asoosama *Imimmaan Haadhaa* keessatti geerarsoonni fuula (69-72) fi asoosama *Jala-bultii* keessatti geerarsoonni (105-106) kan itti fayyadamanidha. Gama birootiin, waldiddaa qooddattoota gidduu jiru agarsiisuuf Asoosama *Yaadanii* geerarsoota fuula (135-142) fi faaruu (31-32) Asoosama *Imimmaan Haadhaa* keessatti sirboonni faaruu (107, 109, 110 fi 111) fi asoosama *Jala-bultii* keessatti fuula (12 fi 78) fayyadamuusaaniin walfakkeenya qabaachuu agarsiisu.

Asoosama *Suura Abdii* ala asoosama *yaadanii Imimmaan Haadhaafi Jala-bultii* yaa'i asoosamichaa akka guddatuuf sirna gaa'elaatti fayyadamuurratti walfakkeenya qabu. Asoosamota kanneen keessatti mararoowwaan sirbaman ammoo, yoomessa namtolchee asoosamichaa keessatti mararoowwaan qabiyyee gara garaatiin agarsiisuuf yaalameera. Fakkeenyaaf Asoosama *yaadanii* yoomessa agarsiisuuf mararoo fuula (106-107) fi

Jala-bultii keessatti ammoo, (131fi 137) mana cidhaa fakkeessuun yoomessa agarsiisuuf kan fayyadamanidha. Dabalataan asoosamni *Jala-bultii* sirna ayyaa Gorrobbeetti fayyadamuunsaa yaa'a asoosamichaa akka guddatu barbaadamee yoo ta'u faaruwwan Ateetee fuula (34-36) bakka ayyanichaa fakkeessuuf kan fayyadaman yoomessa asoosamichaa agarsiisuuf yoo ta'u, faaruwwan kanneen keessatti walitti bu'insa qoddataa ykn namaafi uumaa gidduu jiruuf hiika barbaaduuf kan faarfatame ta'uu agarsiisu. Dabalataanis, kadhaan fuula (98) walitti bu'insa namaafi uumaa gidduu jiruuf hiika barbaaduuf kan kadhatamedha.

Asoosamni *Suura Abdii* mammaaksa ala seneffamoota afwalao tokko malee afoola biroo kan hinfayyadamneedha. Innis afwalaloo fuula (133-136) jiruun seeneeffama dhugeeffannaa hawaasaa (me theology) addeessuun ergaa asoosamichaa baatee akka deemu kan godhefi yoomessa asoosamichaa agarsiisuuf kan itti tajaajilame ta'uu agarsiisa.

Asoosamoota kanneen keessaa asoosamni *Jala-bultii* gosoota afoolota adda adda; jechuun mammaaksa qabiyyee adda addaa agarsiisan, geerarsa qabiyyeensa gootummaa, diddaa, ajjeesaa, kan dhabee gale, komiifi moo'insa; sirboota qabiyyeen isaanii jaalala, arbsoofi mararoo; faaruu Ateetee, kadhaa bunaafi hammachiisaa asoosamoota biroo caala fayyadamuurratti olaantummaa yoo qabaatu, asoosamni *Yaadanii* mammaaksota hedduu (mammaaksota 35) fayyadamuun caalmaa qabaachuu agarsiisa. Akka waliigalaatii asoosamoonni kunniin caalmaa itti fayyadama afoolasaaniin yeroo ibsaman Asoosama *Jala-bultii*, *Imimmaan Haadhaa*, *Yaadani* fi *Suura Abdii* jechuun sadarkeessanii kaa'uun nidanda'ama.

Dhaamsa ykn ergaa asoosamichaa galmaan gahuuf afoolonni kunniin bu'uura asoosamootaa ta'anii tajaajilaniiru. Fakkeenyaaf, aasoosama keessatti kanneen armaan olitti agarsiifaman akkuma jiranitti ta'ee rakkoo ture keessaa bahuu kan agarsiisuufi ergaa asoosamichaa raaguuf (forshdowing) kan fayyadaman keessaa muraasni:

...Barri kun bara miti
 Bara hantuuta nyaatani
 Bara abjuu maraatani
 Turi amma Bayyaan dhala
 Bayyan dhaluu gaheera
 Turi amma bayyananna
 Bayyanachuu geenyeerra...! (78)

Geerarsa asoosama *Jala-bultii* keessatti dhaamsa isaa raaguun (forshadowing) sirna abba lafaa akka kufu ibsuuf kan fayyadamedha.

Booleen dur qamadii magarsaa
Amma xiyyarratu irra marsaa
Irra marsee irra marsee
Loon abbaa qabu dhume! (110)
Boolee yaa bishaan boolee
Xiyyaarri har'a dirree oolee
Boru Jimmaan gad dabraa
Barri hamaan kun ni darbaa
Gadi taa'ii dhayi sirbaa! (111)

Weedduu kun Aosoosama *Imimmaan Haadhaa* keessatti Oromoon Finfinnee xiyyaarri har'a qotee bulaarraa lafa fudhatee loon waan dheeddu dhabdee dhumte kun bur waan darbuuf ykn sirnichi waan kufuuf abbaan biyyummaa akka deebi'ee, lafa isaanii akka fudhatan dhaamsa asoosamichaa raaguuf weeddifame.

...Yaa Dheessaa bada dhaltii
Har'as ta'u bori
Yaadaniin hinuma galti
Mirga ishee dhugoomsatti
Mallattoo sabumma ishee
Alaabaa ishee ni huffatti. (142)

Asoosama *Yaadani* keessatti geerarsa kanaan guyyaan bilisummaa kan itti alaabaa mirmirsitu dhufaa akka jiru ibsee ergaa aosoosamichaa raaguun abdii qabaachuu agarsiisuuf tajaajilame. Kana malees, mararoon asoosama *Imimmaan Haadhaa* fuula (185) asoosamicha keessatti sababa aadaan duraanii sirnichaan manca'eef weedduun mararoo hafuusaaf yaaddee Marartuun weeddiste ergaa asoosamichaa mil'uun (flashback) agarsiisuuf kan itti kan tajaajilamedha. Dabalataanis asoosama kana keessatti mammaaksa "Aduun ilmaan ishee waliin baate" (281) irrati mammaakame Oromonni Sinicharratti olaantummaa akka argatan raaguuf kan fayyadamedha.

Haaluma kanaan, fayidaan afoolonni asoosamoota kanneen keessatti qaban:

- ✓ Ijaarsa eenyummaa qooddattootaa cimsuu/agarsiisuu
- ✓ Waliddaa qooddataafi qooddataa, qooddataafi sammuusaa, qooddataafi hawaasaa agarsiisuu
- ✓ Yoomessa asoosamootaa ibsuuf
- ✓ Ergaa asoosamootaa bifa mil'uufi raaguutuun guutuu taassisuuf

- ✓ Waliindubbii keessatti dubbii gabaabsuu/walitti qabuuf, mi'eessuufi xumuuruu jechuun nidandahama.

Gama biroon, walfakkeenya asoosamoonni kunniin qaban ammoo:

- Asoosamoon kunnii hundinuu mammaaksota qabiyyee adda addaa qaban bifa walfakkaatuun fayyadamuusaniin
- Asoosama *Suura* *Abdii* ala asoosamoonni sadan hafan geerarsaafi sirba faaru gootaa bifa walfakkatuun fayyadamuusaniin
- *Asoosamni Jala-bultiifi Imimmaan Haadhaa* asoosamoota seenaa waan ta'aniifi afoolota isaanii keessatti yoomessa agarsiisuurratti walfakkeenya yeroo qabaatu asoosamni *Suura* *Abdii* seeneffama dhugeeffannoo hawaasaa bifa afwalaloon fayyadamuurratti adda isa taassisa

Walimaagalatti, afoolonni asoosamoota kanneen keessatti argaman aadaa, safuu, duudhaafi jiruuf jireenya Ummatni Oromoo kaleessa ture, isa har'a keessa jiruufi fulduratti maaltu akka isa muudatu tilmaamuun Oromoonni tokkumaa qabaatanii roorroo ofirraa dhurkuuf akka qabsaahan kan mul'isan ta'uu agarsiisuun dhaamsa asoosamootaa kanaaf bu'uura buusanii jiru. Kun ammoo, afoolonni kaleessa uummata keessa jiran barreeffamaan dhalootaaf akka darbuu dandahuu gochuuf fayidaa qabaachuufi afoollonni kunniin hambaa ta'anii akka ta'an gochuu mul'isa.

BOQONNAA SHAN: GOOLABA, ARGANNOOFI YABOO

5.1. Goloba (Xumura)

Qarannoon kun Xiinxala Afoolaa Asoosamoota *Yaadanii, Suuraa Abdii, Imimmaan Haadhaafi Jala-bultii* keessatti argaman irratti xiyyeeffachuun kan gaggeeffame yoo ta'u, qorannichaaf ka'umsa kan ta'es, afoola jiruufi jireenya hawaasaa afaaniin dhoolootaa dhalootatti darbu kana yoroo fayyadamnu beekumsa afaaniifi aadaa hawaasichaa qabaachuu barbaachisaa. Asoosamni ammoo, gosa ogbarruu barreeffamaa ta'ee kana muuxannoo hawaasa tokkoo sadaan uumee barreeffamaan labataaf dabarsuudha. Hata'u malee, barreessitoonni asoosamoota afoolota enyummaan isaanii kan hawaasaa ta'an kanatti fayyadamuun yeroo barreessan argamuu. Kanaafuu, qorataan akkaataa afoolonni kunniin asoosamoota keessatti dhiyaataniifi qabiyyee fi fayidaa isaanii maal akka fakkaatuu beekanii itti fayyadamuun barbaachisaa waan ta'eef afoolota kanneen xiinxalee hubachuuf ka'umsa godhate. Qorannichas, Mala qorannoo akkamtaa ykn qulqullinaatti fayyadamuun ibsi gahaani itti kennameera. Yaada hayyoota adda addaas afoolaafi asoosama ilaalchisee jedhan xiinxalamuun akka gabbatu taassisuun argannoo isaf bu'uura buuseera.

5.2. Argannoo

Qorataan qorannichaa afoolaa asoosamoota *Yaadanii, Suuraa Abdii, Imimmaan Haadhaafi Jala-bultii* keessatti argaman, kaayyoolee gooree gosootaa afoolaafi qabiyyee isaanii addabaasuu, fayidaa afoolonni asoosamoota keessatti qabaniifi walfakkeenya itti fayyadama afoolaarratti asoosamoonni qaban eeruu jedhu qabatee odeeffannoo erga xiinxalee booda argannoowwan armaan gadiirra gahuu dandaheera.

1. Gosoonni afoola asoosamoota *Yaadanii, Suuraa Abdii, Imimmaan Haadhaafi Jala-bultii* keessatti argaman: mammaksa, geerarsa, faaruwwaaniifi sirba/weedduu, tapha ijoollee, eebba, kadhaafi seeneffama afwalalootti fayyadamanii kan barreeffaman ta'uunsanii mirkanaaheera.
2. a) Asoosamoota kanneen keessatti sirnoonni adda addaa (fuudhaafi heeruma, Ayyana Gorobbeefi Kabaja Ayyaana Taabotaa) yaa'i (pilot) asoosamoota

kanneenii akka guddatu guchuuf kan itti tajaajilaman yoo ta’u, sirboonnifi faaruwwan adda addaa sirnoota kanarratti sirbaman ykn farfataman ammoo, bakka sirnichi itti gaggeeffamu fakkeessuuf kan tajaajilaman yoomessa asoosamootaa agarsiisuuf ta’uunsaa bira gahameera.

- b) Barreessitoonni asoosamoota kanneenii afoolota asoosamoota isaanii keessatti sadarkaa duraatti firiwwan asoosamootaa keessaa waldiddaan asoosamootaa akka daran finiinu taassisuuf kan itti fayyadaman ta’uusaanii hubatameera. Geerarsiifi faaruu/sirbi gootaa diddaa uummataa agarsiisuuf kan fayyadaman eenyummaa qooddattootaa ijaaruun waldiddaan akka cimu gochuuf fayidaa qabaachuusanii beekameera. Akkasumasas, mammaaksonni bifa walfakkaatuun waldiddaa qooddataafi qooddataa, qooddataafi sammuusaafi qooddataafi hawaasagidduu agarsiisuuf kan fayyadaman yoo ta’u, waliin dubbii asoosamoota keessattis barsiisuuf, dubbii jalqabuuf, gabaabsuu/walitti qabuuf, mi’eessuufi xumuuruu /goolabuuf kan itti tajaajilaman ta’uu mirkanaaheera.
- c) Afoolonni soosamoota keessatti argaman waldeeggaruun dhaamsa asoosamootaa kanneenii (*Ummanni Oromoo sirnoota darban keessattis ta’e har’a: lafasaarraa boqqa’aa, qabeenyasaan saamamaa, tokkummaasaa diigaa, aadaafi seenaasaa macaasaa jiraachuusaa hubachiisuun bilisuummaa ykn hiree ofii ofiin murteeffachuuf furmaanni tokkummaa qabsaahuu ykn falmuu*) kan jedhu hubachiisuuf, diddaa ummataa akka kakaasan gochuun ergaa bu’uuraa asoosamootaa calaqqisiisuuf fayidaa guddaa qabaachusaanii beekameera.
- d) Afoolota asoosamoota keessatti argaman kunniin sirnoota darban keessas ta’e har’a: gaaffiin uummataa maal akka ta’e, tokkummaan ummatichaa akkam akka ture, jaalala namoonni uummataafi biyya isaaniitiif qaban maal akka fakkaatu agarsiisuuf humna guddaa qabaachuusaanii hubatamera. Kun ammoo, afoolli kaleessa uummata keessa turan bifa asoosamaan (barreeffamaan) dhalootaaf akka darbuu waan tassisuuf afoolli hambaa ta’ee akka jiraatu gochuuf bu’aa guddaa qabaachuusaa hubatameera.

Gabaabbinaan, fayidaan afoolonni asoosamoota kanneen keessatti qaban: Eenyummaa qooddattootaa ijaaruuf; Waliddaa qooddataafi qooddataa, qooddataafi sammuusaa, qooddataafi hawaasaa agarsiisuuf; Yoomessa asoosamootaa ibsuuf; Ergaa asoosamootaa bifa mil'uu (flashback) fi raaguutuun(forshadowing) guutuu taassisuufi waliindubbii keessatti dubbii gabaabsuu/walitti qabuuf, mi'eessuufi xumuuruu jechuun nidandahama.

3. Afoolonni asoosamoota kanneen keessatti argaman qabiyyee adda addaa yoo qabatan,

- Mammaaksonni jiran: kutannoo, abdii, hayyummaa, gowwummaa, gaabbii, jibba, jaalala, tuffii, wallaalummaa, morkii, cubbuu, dorgommii, hiree, haqa, jarjarsuu, hawwii, hoofkaltii, akeekkachiisa, barsiifata, yeroo, firooma, fakkeessuu, sodaafi diinummaa agarsiisu.
- Geearsoonni jiran: gootummaa, gaabbii, roorroo ykn diddaa, akeekkachiisa, ajjeesaa, cabsituu, komiifi cigoo kan ibsanidha.
- Sirboonni jiranis: sirba jaalala:bellamachuu, hiriyyummaafi miidhagina ibsan, sirba cidhaa mararoon: sodaafi komii, arrabsoofi faaruu argarsiisu.
- Faaruwwanis (faaruu biyyaa, Ateeteefi gootaa) kan agarsiisantu jiru.
- Kadhaan: kan hammachiisaa, kan bunaafi eebbi qabiyyeewwan afoolotaa asoosamoota kanneen keessatti rergaa adda addaa qaban ta'uun mirkanheera.

4. a) Asoosamoonni kunniin arfanuu bal'inaan mammaaksaa fayyadamuurratti walfakkeenya yoo qabaataan, Asoosama *Yaadanii*, *Imimmaan Haadhaafi Jala-bultii* geerarsaafi sirba faaruu qabiyyee adda addaa qabana eenyummaa qooddattootaa ijaaruun waliddaa asoosamichaa cimsuuf fayyadamuurratti wal falfakkeenya akka qaban bira gahameera.

b) Asoosamni *Jala-bultii* gosoota afoola adda addaa baay'inaan fayyadamuurratti caalmaa akka qabuu, Asoosamni *Yaadanii* mammaaksa bal'inaan fayyadamuurratti olaantummaa akka qabu hubatameera.

c) Akka waliigalaatti Oromoon dureessa afoolaa waan ta'eef afoolonni asoosamoota kanneen keessatti fayyadaman gahaa miti. Hata'u malee,

kanuma jiraaniyyuu sadarkaa fayyadama isaaniin asoosamoota kanneen walbira qabnee yeroo ilaaluu Asoosama *Jala-bultii, Imimmaan Haadhaafi Yaadani* ta'uunsanii mirkanaaheera.

5. Asoosamni *Suuraa Abdii* gosoota afoolota adda addaa kan hin fayyadamne ta'uu qorataan yoo mirkanahu, gosoonni afoolaa asoosamoota keessatti bal'inaan fayyadaman mammaaksa, geerarsaafi sirba faaruu tartiibaan taa'aniin kan fayyadaman ta'uu mirkanaaheera.

Walumaagalatti, qorataan afoolota asoosamoota kanneen keessa jiran xiinxaluu argannoowwan kanneen irra gahuu dandaheera. Haata'u malee, afoolonni dhaamsa asoosamootaa kanneen keessatti warri bu'uura geersaafi faaruwwan/sirba gootaaf ta'uusaanii qorataan hubachuu dandaheera.

5.3. Yaboo

Qorannoo tokkoof yaboo ykn yaada kallattii agarsiisuu dandahu kennamuun murteessaadha. Kutaa kana jalattis xiinxala afoolotaa asoosamoota *Yaadanii, Suuraa Abdii, Imimmaan Haadhaafi Jala-bultii* keessatti argaman bal'inaan erga gaggeessee booda afoolota asoosamoota keessatti fayyadamuu cimsuuf yaada furmaataa (recomendation) qorataan akka armaan gadiitti dhiyeesseera.

1. Asoosamoota xiinxalaman keessatti afoolonni argaman muraasa. Isaanuu kitaabolee hunda keessatti gosootuma afoolotaa walfakkatutu irra deddeebi'amanii mul'atu. Hata'u malee, Ummanni Oromoo dureessa afoolaa waan ta'eef asoosamoonni fulduratti barreeffaman qabiyyee yookaan gooroowwan afoolota baay'een hammatamanii akka barreeffaman gochuun ergaa asoosamootaan dabarsuuf barbaadame guutuu akka ta'uufi dhaloota dhufuufis afoolli har'a hawaasa keessa jiran hambaa ta'ee akka jiraatu gochuuf fayidaa qabaachuunsaa hubatamee osoo itti yaadamee gaariidha.
2. Akkuma daangaa qorannoo jalatti ibsamuuf yaalametti qorannoo kana keessatti gosoota afoolaa keessaa jechamoonni hin hammatamne. Hata'u malee, asoosamoota keessatti jechamoon bal'inaan ittifayadamanii waan jiraaniif qofaatti

fayidaa ykn tajaajila jechamoonni asoosamoota keessatti qaban osoo qorannoo biraan xiinxalamee qorannoon kun ka'umsa ta'uu dandahaaf.

3. Qorataan kun gosoota afoolaa asoosamoota keessa jiraan qabiyyeefi fayidaa isaan asoosama keessatti qabantu xinxaluuf yaale. Haata'u malee, qorattoonni kanaan booda afoola asoosamoota keessa jiranirratti qorannoo gaggeessuu barbaadan gama yaxinna dhugummaa (Realism) osoo ilaalanii afoolonni asoosamoota keessa jiran kunniin dhugaa hawaasa keessa jiru ibsuurratti maal akka fakkaatan hubachuuf nama gargaara.
4. Yeroo ammaa kana guddina teekinolojii mul'achaa jiruufi sirnoota bittaa duraanUummata Oromoorra turaanirraa kan ka'e uummanni keenya amataafi ilaalcha adda addaa akka hurdufu taassifameera. Kun ammoo, dhaloonni ammaa ykn duubaan dhufu aadaa, seenaa, faalaasama, amantaa uummanni Oromoo duraan qabu akka dagatu taassisaa jira. Kanaafuu, afoola hawaasa keessa jiran kanneen funaanii ykn fayyadamanii bifa ogbarruu barreeffamaan ka'uun dhalootaa duubaan dhufu akka eenyummasaa beekee itti jiraatu waan taassisuuf barreesitoonni, miidiyaaleen, aartistoonni, maxxansitoonni barruulee adda addaafi qaamoolen mootummaa dhimmi ilaalu osoo xiyyeeffanna itti kennee gaarii ta'uu danda'a.

Walumaagalatti, xinxala afoolota asoosamoota kanneen keessatti argaman kanarraa ka'uun qorataan argannoowwaaniifi yaada kallattii fulduuraa kana kaa'uu dandaheera. Asoosamoonni Afaan Oromoon barreeffana bal'inaan gosa afoolata bifa walfakkatuun akka fayyadama waan hubateef qorattoonni biroommoo muuxannoo kana fudhachuu, afoolota asoosamoota biroo keessatti argaman ilaaluun bu'aasaa barreessitootaafi dubbistoota ogbarruu Oromoof gumaachuu barbaachisaa ta'uu hubachiisa.

WABIILEE

- Abarraa Nafaa.(1999).*Wiirtuu Jildii-II. Afoolota Oromoo Tuulamaa*. Finfinnee: Biiroo Aadaafi Tuuriizimii Oromiyaa.
- Abarraa Nafaafi Warquu Dachaasaa. (2006). *Wiirtuu Jildii-2: Mammaaksa Oromoo Hiika Waliin. Barruulee Qormaata Waaltina Afaan Oromoo*. Finfinnee: Biiroo Aadaafi Tuuriizimii Oromiyaa.
- Abdii Waaqgaarii.(2015). “*Qaaccessa Asoosamoota Tuulaa Cubbuufi Ichima Jaalalaa Yaxinna Bifiyyeen.*” Finfinnee: Yinvarsitiitii Addis Ababaa.
- Addunyaa Barkeessaa. (2011). *Akkamtaa: Qorannoo Hujoo*. Finfinnee: Finfinne : Mega Printing Press.
- Addunyaa Barkeessaa, Alaamirroo Kaasaahun,Taarregeeny Mokonnaaniifi Tashoomaa Egeree. (2005). *Barnoota Afaan Oromoo: Qajeelcha Barsiisaa Kutaa 12ffaa*. Ministeera Barnoota Itiyooophiyaa. Setting a New Trend in Book Publishing.
- Asafaa Tafarraa. (2009). *Eela: Seenaa Oguma Oromoo* .Finfinnee: Far East Trading PLC.
- Axel Olrik. (1992). *Principles For Oral Narrative Research*.Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press.
- Bascom William. (1965). *Four Function Folklore*. Journal of American Folklore.
- Bantii Oliiqaa. (1998).*Yaadanii*. Finfinnee:Mana Maxxansa Boolee.
- Birhanuu. (2009). *Wiirtuu Jildii-6: Barruulee Qormaata Waaltina Afaan Oromoo*. Finfinnee: Biiroo Aadaafi Tuuriizimii Oromiyaa.
- Bukenya, A etal. (1994). *Understanding Oral Literature*. Nairobi:Nairobi University Press.
- Dab Ben-Amos. (1977). “*Folklore in African society*” in RAL Vol.6
- Darajjee Hinnawuu. (2014). *Jala-bultii. Asoosama Seenaa*. Finfinnee: Mana Maxxansa Elleenii:
- Dastaa Dassaalany.(2002). *Bu’uura Qorannoo*. Finfinnee :Dhabbata Maxxansa Boolee.
- _____. (2011). *Waadaa. Asoosamoota Ariitiin Biroo Waliin*.Finfinnee: Dbbata Maxxansa Biraannaa
- Dorson, M. (1972). *Folklore and Folklife. An Introduction*. Chicago: Chicago University Press.

- Dundes, A. (1965). *The Study of Folklore*. Berkeley: Prentice-Hall, Inc.
- Encyclopedia Britannica.(1993). *Vol.19*. Chicago: Encyclopedia.
- Fekade Azeze.(1991). *Introduction to Oral Literature*. Addis Ababa: Artistic Printing Enterprise.
- Finnegan, R. (1970). *Oral Literature in Africa*. Nairobi: Oxford University Press.
- _____. (1977). *Oral Poetry: Composition Performance and Context*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Geetaachoo Rabbirraa. (2007). *Furtuu: Seerluga Afaan Oromoo*. Finfinnee: Mega Publishing Enterprise.
- Georges, R. A and Jones, M. O. (1995). *Folkloristics: An Introduction*. Bloomington and Indiana Polis: Indiana University Press.
- Hayiluu Bantii. (1997). *Cora Aadaa*. Finfinnee: Mana Maxxansaa Boolee
- Kumsaa Buraayyuu. (1993). *Suura Abdii*. Finfinnee : Mana Maxxansa Boole
- Melakeneh Mengistu. (2006). *Fundamental of Literature*. Addis Ababa: Addis Ababa University.
- Nagaasaa Toleeraa. (2015) . “*Xiinxala Afoolawwaniifi Hiikawwan Fakkoomii Sirna Gaa’ela Naqataa Aanaa Kiiramuu*”. Finfinnee: Yinvarsiitii Addis Ababaa
- Nagarii Leencoo, Mesfiin Tashoomaa, Abarraa Nafaa, Fufaa Sorsaa, Lammii Kabbabaa, Warquu Dachaasaa, Girmaa Maammoo, Shamsaddiin Yoosuufiifi Mokoonoon
- Hundee.(1995). *Wiirtuu Jildii-7.Barruulee Qormaata Waaltina Afaan Oromoo*. Finfinnee: Biiroo Aadaafi Tuuriizimii Oromiyaa.
- Okpewho, I. (1992). *African Oral Literature: Background, Character and Continuity* Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press.
- Pankhurst, R. .(1976) “*The beginning of oromo studies in Europe*” in *Africa: Rivisiita, Di Studi Politici Internazionali* Vol. xxxxi No.2 p 177-206
- Rubin, David. C. (1995). *Memory in Oral Traditions*. Retrieved from <http://en.wikipedia.org/wik/oralliterature>
- Soofiyaa Siraajii, Shifarraa Fayyisaa, Dirribaa Taffarraa, Diraas Dhugoo, Tafarii Nugusee, Girmaa Maammoo, Dirabee Qana’aa, Warquu Dachaasaa, Mulugeetaa Nagaasaa, Abarraa Nafaafi Baqqalaa Damisee. (1999). *Wiirtuu Jildii-8.Barruulee Qormaata Waaltina Afaan Oromoo*. Finfinnee: Biiroo Aadaafi Tuuriizimii Oromiyaa.

- Sumner, Claude. (1997). *Oromoo Wisdom. Vol. 2. Songs Collection And Analysis*. Addis Ababa: Gudina Tumsa Foundation.
- Taarikuu Biraanuu. (2014). “*Qaaccessa Fayidaa Durduriifi Hibboo (Haala Godina Sh/K/Lixaa Aanaa Tolee)*.” Finfinnee: Yinvarsitiitii Addis Ababaa
- Teferi Nigussie. (2006). *Development of Oromo Literature up to 1991*. MA Thesis. Addis Ababa University.
- Toleeraa Fiqiruu. (2014). *Imimmaan Haadhaa*. Finfinnee: HY International Press
- Warquu Dachaasaa, Tafarii Kumsaa, Gammachuu Daadhii, Dirribaa Tarrafaa, Yenee’alem Araddoo, Tasfaayee Tolosaa, Zalalam Abbabaa, Mitikkee Bitawulinyiifi Girmaa Maammoo. (2001). *Wiirtuu Jildii-9. Barruulee Qormaata Waaltina Afaan Oromoo*. Finfinnee: Biiraa Aadaafi Tuuriizimii Oromiyaa.
- World Book Encyclopedia. (2002). Vol. 4. Chicago: World Book, Inc.
- <http://cstl-cla.semo.edu/hhecht/The%20Elements%20of%20Fiction.htm>
- http://en.wikipedia.org/wiki/Bernhard_Baader)
- <https://en.wikipedia.org/wiki/Fiction>
- <http://learn.lexiconic.net/elementsoffiction.htm>
- <http://web.csulb.edu/~yamadaty/ElementsofFiction.html>
- <https://www.youtube.com/watch?v=6J2aEKT2Lq4>
- <https://www.reference.com/art-literature/oral-literature>
- <http://cstl-cla.semo.edu>
- <http://learn.lexiconic.net>,

Dabaleewwan

Dabalee A

1. Seenaa Asoosama Yaadanii

Guyyaa tokko Tokkichaa n namoota biroo waliin mana Adde Shaashituu ta'ee qunduffii dhugaa osoo jiruu yaadaan badee hiriyyaa isaa Ulfinaan yeroo olseenee ta'usaa hin argine. Ulfinaanis namoonni bakka isaan ga'anii ta'ee qunduffii isaa qabatee Adde shaashituutti erga mamaakee booda Tokkichaa yaada keessaa dammaqsiiinaan, akka isa hinargine himee dhiifama gaafannaan “Qalbii malee ijji hinargitu” jennaanii Ulfinaan yaadni abbaa waan hubuuf akka hinyaadne dubbatee waliin dhuganii kanfalanii galan. Ulfinaafi Tokkichaan ilmaan wasiillaniiti. Tokkichaan warra isaafis ilma tokkicha. Innis qalbii qaba. Miidhaginaanis kan itti hafe jedhamu hijiru. Guyyaa gabaa Jimaataa Ulfinaa waliin gabaadhaa yeroo galan Mootiin hiriyyaa isaanii dursee gabaadhaa bahee isaan egu bira gahanii erga walqoccolaanii booda Mootiin intala Habashootaa fuudhee cidhaaf qabeenya baay'ee baassisani booda qeessonni soddooliinsaa lafa abbaasaatti galanii sobanii kokkolfaa hiyyumaan keessa akka isa buusaniifi dursee hiriyyaataafi firoottansaa otoo mari'atee miidahan akkasii akka irra hingenye dubbatee, fuuti erga qabeenya godhatanii booda firaaafi qomoo waliin ta'uu akka qabu hasaa'aa deema Tokkichaan. Ulfinaan “Abjuu soda irriba malee hinbulan” atis “Ol adeemaan gadi hinyaadyu jabaadhu gurbaa” jedheenii Mootiidhaan. Mootiinis garaasati gaabbee “Maal haaabaasuuf dhama raasu” jedhee hundumtuu loon galchuuf addaan bahan.

Guyyaa Ayyaana Astaroo Maaramii (Amajjii 21) namoonni naannoo sanaa bataskaanatti walgahanii waaqa kadhatu. Sagantaansaa Afaan Amaariffaafi Giriikiin waan gaggeeffamuuf namoonni yoo gadjedhaa! jedhan gadjechuu, yoo oljedhaa jedhan! ammoo oljechuun ala homaa hindhagahan. Dubartoonniifi dargaggoonni mana duuba naannahanii taaboota, goota lubbuun jiruufi lubbuun hinjerre faarsu. Yaadaniifi Saakumeenis sirbaa oolani galan. Yaadaniin hiriyyaashee “Gurbaa warra Ogeessa sana agartee Saakum? yeroo inni kukkummee taphatu mormisaa irraa cite bu'uuf ka'a, salfadheen malee mudhiisaa isa mudhii sonsaa fakkaatu qabadhee osoon sirbee hinjibbu” jennaan, Saakumeen “eenummaasaa osoo hinbeekiin itti gaggabdaa? Gurbaa warra

ogeessaa gogaa duguuti” jetteen. Yaadaaniin “eenyummasaa Oromoodha, jecha burjaajjessitoota olla keessanii fudhattee natti dubbataa, isaan unuun ogummaa qabnuun nuqoqqoodanii ofiisaanii eenyummaa isaanii shaashii mataatti godhatanii deeman jalaan guddifachaa jiru” jetteenii qeesiin ollaasaanii qotiyyoo kadhaa dhufee ogummaa harka isaaniiin arrabsinaan abbaanshee akka jechaan tuqe itti himte. Ijoollee isaanii barsiifatu keenyi akka hinbarrannee godhu. Amantaan, ogummaaniifi dhaabaan Oromoota addaan qoodanii garbummaa itti jabeessaa akka jiran itti himte. Yaadaniin obboleessi ishee Olaaniin barnootaaf Yunivarsiitii seennaan qofaa taate dhiiste malee barattetti. Saakumeen garuu, barnoota waan hinqabneef akkas dubbatti. Itti dabaltees Yaadaniin abjuu argite itti himnaan Suukumeen abjicha haala gaariin hikteefii galan.

Birraan bar’ee yeroo dardarriifi shamarran walfilatan guyyaa Astaroo Yaadaniin dibaabee magariisa diimaa ofkeessaa qabu qabattee dhaabbatu Tokkichaan argee yaadaniin habaaboo Masqalaa fakkattee itti mul’annaan jaalate. Dubartoonni goota lubbuun jiruufi du’e faarsu. Dhiironnii hiyyookoo weellisu. Yeroo galuuf deeman hiriyyaa Yaadaniin nana gaafatee maqaa Yaadaniin fudhatee Ulfinaa waliin Dilbata ganamatti barbaacha Yaadaniif walbeellaman. Guyyaa beellamaa iddoo Yaadaniifi Saakumeen qoraan funaanan bosona Laga Coree deemuun yeroo laga cehuuf jedhu Tokkichaan dhagaan galagalee bishaan bu’e. Yaadaniin bosona keessa dhaabattee Tokkichaa argitee gadi qabattee itti kofalti. Tokkichaan deebi’uu barbaadus Ulfinaan jajjabeessee deemuun Yaadaniin faana walbaranii yaada garaasaanii haasa’an. Walhammuun hidhiin isaanii lamaanis walitti bu’e. Galgaloofnaan gaggeessanii beellamaan addaan bahan.

Warri Tokkichaa ilmaasaanii fuussifachuuf mar’atu. Haati Tokkichaa gidduukana akka yaannisaa baduufi halkanis abjuudhaan Yaadaniin yaamaasaa Abbaa Tokkichaatti himnaan, innis osoo bosona Laga Coree balbala Abbaa Ummatafaatii bahanii akka argee adamoo deeman se’e itti himuun waliigalan. Gamtaan qabeenya gahaa qaba. Jaarsa kadhaa deemu Obbo Margaa, Obbo Qajeelaa, Abbaa Dhugaasaa, Abbaa Meetiifi Abbaa biyaafaa kadhatee Abbaa Ummataafatti ergatan. Jarsoliin akkuma aadaatti margaafi buna duudaa qabatanii kadhannaan, Abbaan Ummataafi Aadde Guddoon sanyiin isaanii akka wal hinfuune himuun diduu yaalan. Jaarsoliinis osoo kana beekanii akka dhaqaniifi hundi isaaniyyuu Oromoo hundeen Boorana ta’uu ibsuun, ogummaa qabaachuun waan nama

hinqaanessineef Habashoonni kaan faaqii xirooftuu, tumtuu waccitii, shammaanee sobduu jechuun...afaan ofiif turjumaana dhaabbachuun akka hafuu, “Qaawwa xiqoon doonii galaafatti” akkuma jedhamu yaanni habashootaatiin gargar walquuduun bilisummaa waan hinfinneef dhaabbachuun akka qabu ibsan. Kanaafuu, intala isaanii Tokkichaaf kennuun, dibaabee tokko ijaaruuf akka barbaadan ibsuun gaafataan. Abbaan Ummataa dubbiin itti ulfaatus yaanni jaarsolii waan garaasaa bu’eef beellaman biqila ilaallatanii intala kennan.

Guyyaan cidhaa dhiyaateera. Yaadaniifi Tokkichaanis dhoksaan wal argaa jaalala cimsataniiru. Galgala galgala jalabultiin iddoo lamaanuu, hiriyyoottan Yaadaniimmoo mararoo sirbu. Yaadani manaa adaadaashiitti yeroo itti mari’atan dhageessee Tokkichaattis himtee turte. Farsoon nam’ee, firri yaamamee, aadaafi safuu hawaasaa cabsanii cidhaa guyyaa lamatti galeeru Adde Sigiggee keetoo kaaayyatani. Ijoolleen Abbaa Godaansaa Yaadani butanii badan. Baay’ee reebamte. Abbaan Godaansaa dhala Godaansaa malee hinqabu. Garuu, warra kaan arraba waan qabuuf guddisee ergata. Dheessaas namatu galchaa kennee deeme. Yeroo Yaadani butanii deeman aadde Sigiggeenis baay’ee hin iyyine. Galgala dhagahame Yaadaniin Dheessaf butamuunshe. Abbaan Ummataafaa dhagahii iyyanii mana Abbaa Goddinsaafaa Marsaniiru. Tokkichaan yeroo dhagahu qawwee abbaansaa ittiin of eegi jedhee kenneef fudhatee tokko dhokaasee hiriyyattansaa waliin yeroo achi gahu, “obsaa obasaa iddoo isaan jiran dura barra!” jedhan warri Abbaa Ummataafaa. Halkan guutuu eegaa bulan. Yaadani fudhatanii mana firaatti deeman malee hingalle. Lafti bari’ee, qehee jaraa sakkatta’an. Tokkichaan Obsa dhabe. Jarsoliin dubbii jaarsumaan qabachuuf kadhataa jiru. Sana booda, yaadaniin hireeshee ofiin murteeffachu qabdi. Garbummaan itti fa’amuu hinqabu kan kaadhimashee ykn kan warrashee ta’uu qabdi malee galtuu jalatti hinfatuu jechuun tokkichaafi hiriyyoottansaa barbaacha sokkani. Yaadaniin rukutaa Godaansaan miidhamtee abdii hinkutanne. Dukkana keessa teessee ifa fuldurasheetti ilaalti. Tokkichaa qofa yaaddi. Galtuun abbaa manaa naaf hintaatu jetti. Godaansaan ammas hiriyyoottasaa waliin mana Abbaa Ummataafaa dhaqee qabeenya Yaadaniifi warrashee osoo hin habbisiin haadhashii utubaa manaatti hidhanii looniifi qabeenya saamanii badan. Abbaan Ummataafaa dubbii jaarsaan qabanii yeroo manatti deebi’an qeheen oneera. Haati Ummataa hidhamteetti afaanshiis homaa hindubbatu. Abbaan ummataa taa’ee kana

hin ilaalu ofumakootiin murteeffadha jedhanii kutannoon ka'an. Tokkichaa fi hiriyyootan isaa Bosona Laga Coree seenanii qawweefi eeboosaanii bishaan cuubanii waadaa waliif galan. Hanga yaadaniin bilisoomtutti hindeebinu jedhanii Tokkichaa geeraraa isaan jalaa cooqaa bosona seenan. Deemsa sammuu...deemsa miilaa..deemuu...Oromoonni gara Oromiyaatti deemu jalqaban. Kan Yaadani garuu isaaaf iccitii jireeyaati.

Dabalee B

2. Seenaa Asoosama *Suura* Abdii

Guyyaa aargalfii ganama namooni kaan dhugaatiin hinjifatamee, kaan boqannaa barbaadee yeroo ciisu Amansiisaan sammuusaa waliin wal-lolaa ciisa. Rabbiin olilaalaa, ofitti gaddaa osoo bohaa jiruu Gorsituun buna akooftee aara bunaa milkiif itti qabnaan funyaansaa irraa garagalchate. Isheenis gochasaatti dinqamtee jirtuu Abdiinis ilmi isaanii irribaa ka'e. Biddeena cabaa tokko kenniteef. Innis ciree bunaa qofa osoo hintaane laqanasaas akka ta'e beekke nyaatee dhuguun guyyaa boqonnasaa gasoosaa fudhatee baanaan Gorsituun gaafattus dhoksee, isheenis sulultaa deemtee qullubbii diimaa fiddee irraa buufachuuf deemtu baree walitti baacaa addaa bahan. Galgalas galuuf kiloo jahaa Siidaa dheeraa mudhiisaarratti namoonni meeshaa waraanaa, qotee bulaafi ogummaa harkaa adda addaa qaban bira yeroo gahu dhaabbatee, taaksii akka korbeessa re'ee hobobsaa shiroo medaa, Tafarii Mokonno, Sillaasee, Gusqaam... mataa fodaan baasee fiigaa, konkolaataan hunduu siidichatti nannahee sagadaa darbuunsaa ilaalee akka sibiillis mootii qabu yaadee dinqifataa baasiin lakk. 17 qabatee osoo ogeessoonni laphee nama sakatta'an isatti hinbu'iin manasaa gahe. Abdiif qarshii dabboo akka bitatuuf kennee, qarshii 3 giiphiisaa keessa kaahee qarshii 2 siree jala dhoksee sokke. Achittis qub-lameesaa lamanxaaruu jaha dhugee kanfalee bahu Jooteen affeerraan lamanxaaruu lama dabaltee yeroo galuuf ka'u Birrituun machooftee lammataa kanfaltii gaafatte. Kanfaluusaa himus diddee qabattee, iyyaa walkuffisaan .Jooteenis irra dhage. Iyyi cimnaan poolisoonni dhufanii reebaa sadansaaniyyuu fudhatanii yeroo qajeelan Gorsituun dhuftee kadhattus didanii buufata poolisii koonyaa Inxooxxootti geeffaman.

Ganama Amansiisaan dursee. Jooteenis ka'ee waan dubbatu wallaaleeti "maali atillee nama barate mitii? akkamitti goota mana dhugaatii nugoota?" jennaan lamaan isaniyyuu boohaana. Gidduutti poolisiin galgala isaan dagujjeessa bulee "isinirraa galee gootota Sillaasee?" jedheen. "Dubbadhaa malee" jennaan Jooteen "waandubbannu wallaallam" jedheen, "isa edaa taatan dubbadhaa!" jedhe, Amansiisaan "inni edaa qaaniidha" jedheen. Sana booda lamata akka hinmachoofne mallatteessisiisee. Amansiisan Abdii argee saalfatus Abdiin fiigee itti marme. Gorsituun galaa qopheessa jirtu dhiiftee itti marmite. Fayyaasa gaafatee, jarri edaa isaan reebaa turan maalif nama akka reeban gafatte.

Sirnichi reebicharratti akka hundaa’e, yoo nama reeban malee olaantummaan seeraafi kan isaanii hinmul’atu jedhanii akka yaadan itti hime.

Walaloo waggaa lamaan dura barreesse giiphiisaa keessaa baasee dubbise. Waa’ee sammuu qabiyyeensa. Har’a mana Birrituu deemuuf wal-loleeraatii mana jala taa’ee Abdii taphachiisa. Gorsituunis bira tessee hasa’u. Gorsituun akka yeroon galu gafannan, inni morme “yeroon galuun bu’aa hinqabuuree?” jetteen, salphina mana Birrituu akka nama oolchuufi Abdiifi ishii haasofsiiisuunis fayidaa biraa akka ta’e himnaan baay’ee gammamadde. Ganni bahee Birraan bari’eera, habaaboon daraaree kannisni xuuxxee dammeessaa jirti. Amansiisaan har’as gasoo baatee wagga shan guutuu wajjira kana keessa oola. Hoggattoonni wajjirichaa saba isaanii malee hinguddisan. Namoonni baay’ee guddina eeganii yeroo dadhaban hojii gadhiisuu. Amansiisaan sababa maatii bulchuuf gasoo baata. Ammas firii dorgommii eega. Garuu, guddina dhowwannan Hogganaa wajjirichaa Barahee ajjeesuuf murteeffateera. Amansiisaafi Gorsituun waggaa shan dura walitti dabalamanis, har’a mana oolee agiboodhaan waliin hasa’uu barbaadeera. Ganamaan suuraa Abdiifi Gorsituu sanduqa fudhatee, haaduu qaree “abbaa hinganii! dhugaaf falmi! dhugaa ifa baasi!” jedhee Abdii fudhatee mana shayii deemee sanbusaa, killee, daabboofi shayii biteefii sanbusaa tokkoofi killee fudhatanii galan. Gorsituu waliin hasaa’aa farsoo bichisiifatee manatti dhugaa cimni Gorsituun qoraa addunyaa jaalalaa duraanii haromsaa mana oolan.

Ganamaa mana hojiisaa taa’ee yeroo firii eegu Boruun “miilano sumatu darba!” ittin jennan Amansiisaan, “yoo Rabbiin sodaataniifoo nita’a” jedheen. Waraqaa maxxannaan hunduu Daawwit Geetachoo dhungataatii Amansiisaanis adda baafachuun manatti deebi’ee haadusaa fudhatee Gorsituuf xalayaa barreessee qarshiin maree sireerra kaahuun qarshii kudha shanii fudhatee ba’e. Habaaboo dhaabetti nagaa dhaamaa osoo jiruu, Obbo Barihee Ayyaalo mana fincaanii seenuu argee yeoo olseenu Baraheen meeshasaa nyaachifachuuf jennaan dursee haduusaa mormatti danqee kuffese. Lubunsaa baanan mana finchaanitti hirkisee meeshaa Barahee fudhachuun wardiyyaasani Obbo Ayyansaa bira darbee taskiirra konkolaataa darbuun Adaamaa buufata baaburaa dhaqee imaltoota waliin osoo fulduratti deema jiruu Shee Toofiq Usmaan bakka gaheenii osooma deemanii Muquxaayin tikketta gaafachuu jalqabnaan Shee Toofiqitti tikkeetta

kutachuu akka dandahu itti himee, “mucaa Adaamaatti yaabbate kanaaf tikkeetta kuti” jennaan Finfinneetii yabbate jedhee dide. Shee Toofiq waliinis wallolaan tikkeettuma Finfinnee kanfalee Matahaaraafi Me’eessootti darbanii Shee Toofiqiifi Amansiisaan wal walbaranii yeroof akka isa bira buufatu abdachiise. Guyyaa laaqana Ereriitti nyaatanii uumama dinqifataa meeshaasaas itti agarsiisee Dirree Daawwaatti Shee Toofiq fudhatee gale.

Manattis hadha mana isaanii Adde Soofiyyaa Aliin walbalbaran. Jimaa, bunaafi nyaatni dhiyaateef. Amansiisaan mootummaan jimaa akka hinyaatne, aadaafi safuu hawwasaa akka hinkabajamneefi odaa jalatti akka waaqa hinkadhanneelle gochuusaa itti hime. Adde Soofifaan yeroo Raadiyoo Sagalee Afaan Oromoo bantu oduuratti hogganaa Warshaa Kophee Pilaastikaa Obbo Barahee Ayyaloo du’uusaa Obbo Badhaasaa Gabbisaa poolisiin akka gabaase yeroo dubbatuu akka isa ajjeese shakki tokko malee sababa ajjeeseef waliin himnaan, yoo ta’uu baate gara biraatti isa geessuu akka dandahan itti himan. Akka ollarratti bilbilee maatiisaa gaafatu goonaan Jooteen Gorsituufi Abdiin hidhamuufi suurri isaa bittinsanii barbaadaa akka jiran mirkaneeffatan. Shee Toofiq ilmaanii Mohammad Mana Barumsa Guraawwaa sad. 2^{ffaa} barsiisu bira deeman. Mohaammad simatee manatti galaanii Amansiisaa waan barbaadamaa jiruu maqaasaa Qaasim Aliitti jijjiiraan. Shee Toofiqis harka Mohammadiifi Qaasim walqabsiisee “walitti hinmaliinaa! walirraa hinbaqatiinaa! bishaan tokko dhugdan! hundee tokko Madda Walaabuura dhalattan!”jedhee harkasaanitti tuttufaan waadaa walii galsiisee Dirree Daawwatti deebi’e. Mohammad waliin ji’a afur taa’anii booda waldaa ‘CARE’ jedhamu hojiif beeksisa baasnaan Qaasimis gale. Qarshiisaa Mohaammad harka kaawwataa Abdiifi gorsiituu yaadaa jiraatu.

Qaasim hojii waldaa ‘CARE’ jalqabee baatii 18 booda Finfinneetti deemee miindaa hojjettootaa akka fiduuf ajajamnaa Mohaammad waamee mari’annan dhorkuu barbaade. Qaasim garuu hojii malee jiraachuun du’a waan ta’eef deemuuf murteeffatee jimaa qama’aa bulan. Mohammad halkan sun mirqaansaan walaloo ‘*Madda Walaabuu*’ jettu kan dhugeeffannoo Oromummaa agarsiisu barreessee dubbiseef. Sanaan booda ganamaan burjaajjisaa waliin konkolaataa eeyyamameef qabatanii gaaffii tokko malee Finfinnee gahanii Mana Bunaafi Siree Harar qabatan. Amansiisaan, halkan bahee gara

manasaa deemuun yeroo Abdiin midhaan hin nyaadhu jedhee Gorsituun waliin boossu dhaggeeffatee boohee bakka sireesatti deebi'ee halkaan guutuu irriba malee xalayaa barreesssee mindaa isaa waggaa tokkoo xalayaan maree kennuufii murteeffate. Ganama manni hojichaa sa'aa boodatti beeellamnaa manasaa deemee Gorsituu mana baataa eegee xalayaafi qarshii walitti qabee fuldurashiitti darbatee dhokachuun yeroo isheen bira geessee fudhattee duubatti deebitu gara Abdiin itti baratu deemuun wardiyyaafi barsiistuunsaa akka Abdii isaaf yaamaniif eessumasaa ta'uu itti hime eeyyamsiifate. Ala bahuun waan hindandahamneef achumatti taa'ee waliin taphataa sa'aan geenyaan qarshii kudhan akka haatisaa daabboo ittiin isaa bittuuf itti himee yeroo Shuroo Meedaa gahu Gorsituun akkuma duraanii tessee qullubbiifi dinnicha gurguraa jirtu argee darbuun wajjira 'CARE' gahee mindaa hojjetootaa qarshii kuma shantamii shaniifi dhibba sagaliifi shan fudhatee burjajiisaa waliin gara Qabbana'aatti sokke. Obbo Ayyaansaan bakkuma durii balbala dhaabbatu argee habaaboo duraan dhaaba ture ilaalaa akka nama iddoosaa walaalee burjajiisaa ofirra deebisee gara Bahaatti sokkan. Yeroo Mi'eessoo gahu Amansiisaan konkolaataa Mr Jooniif deebisun qarshiicha qabatee gargaarsa Madda Walaabuuf sokke. Rakkoon akka jiru osoo beekuu hawwiin gaaf tokko akka deebi'uu beekke sokke.

Dabalee C

3. Seenaa Asoosama *Imimmaan Haadhaa*

“Imimmaan hadha...keetii qo..qo...qoorsuu...f...ba...barbaachan...jalqabe itti fufi!” sagalee addaan ciccitaan gudaan gola yaddannoo sammuusaa keessaa maddee itti bilbillaan Dhugaasaa Caalii gara suurri abbaa hirkatee jiru ilaalee baay’ee dhiphataa ture. Yeroon isaa ganna ture. Bosona magaalattii hurriin dhukseera. Roobni akka haadha ilmoon jalaa badee imimmaansaa boqonnaa malee roobsaa. Haatisaa gabaa, obboolonnisaa Bariifi Caaltuun barnoota gannaaf mana barumsaa jiru. Dhugaasaan garuu yaadaan fudhatamee samii ilaalee hafe. Haatisaa icciitii kana himuufii hindandeenye. Kan caalmaatti boqonnaa isa dhowwemmoo, waa’ee imimmaan ija sheerraati. Dhiphina kana keessa taa’ee Yuunvarsitii Finfinnee Kiloo jahatti barnoota Seeraa hordofus imimmaan haadhasaa boqonnaa malee roobaa jiruu dagatee hinbeeku. Dhugaasaan jiddugaleessa, umurii 20n keessa jiru, buna akaayii tole fakkatufi goottana. Yeroo deemuus yaadaan liqinfamee homaa hin argu. “Yaada malee ijji hinargu” jedhan mitiiree? Jabeenyaa waliin taphachuu jaalatu. Gaaftokko iccitii kakuu abbaasaa ittiin dhiphatu kana beekuuf furmaannisaa haadhasaa ta’uu itti hime. Abbaan isaa du’aafi jireenya gidduu ta’ee “Imimmaan haadha kee qoorsuuf barbaachan jalqabe itti fufi!” jedheen baay’ee dhiphataa jira Dhugaasaan.

Najjoo Finfinneerraa km 515 fagaattee Dhaha Oromiyaatti argamti. Biyya Abdiisaa Aagaa kan taate Najjoon bunaan, beelladaafi albuuda adda addan kan badhaatedha. Haati Bashaatuu ijoollee ari’aa “qabi gurrashee! yoon barana leencakoof singodhu ta’e!” jechaa magaalattii keessa fiiguu amaleeffatteetti. Dhugaasaan boarnootasaa xumuuree, iccitii imimmaanshii kan abbansaa waadaa galchee du’ee akka itti himu dirqisiifnaan haatisaa “yeroo Mana Sibuu ganda qotee bulaa Qorichoo jiraata turan qabeenyas baay’ee, Abdiifi Gaaddisaa kan jedhaman obboloota hangafakees akka jiran, Darguun wanbadee soortu jedhee abbaasa waggaa 3f hidhee qabeenyaafi lafa saanii namoota biyya biroorraa dhufaniif kennu, obbolonnisaa kana teenyee hin ilaalu jedhanii namoota sagal ajjeesanii bosona seenuu, abbansa waggaa yeroo gadhiifamu Misiyoona biratti hojii argatee Najjootti galuu itti himte. Ammas Darguun wanbadeef galaa deddeebifta jedhee yeroo

lammaffaaf qabee waggaa ja'a hidhamee yeroo gadhiifamu abbansa akka laamishaahee ittiin du'e itti himte. Inni du'ee waggaa tokkoon booda mootummaan Dargii yeroo kufu, Gamteessaan Abdiifi Gaaddisaan akka lubbuun jiran itti himnaan, ilmaanshe deebi'u jedheen osoon eeguu achumaan hafuu. Barbaachi abaansa jedhes barbaacha obbolootasa ta'uuf, hanga barnoosaa fixuttimmoo akka sitti hinhimne waan na akeekkachiseefan ture jettee . Dhugaasaatti ba'aatu dabalame. Waadaa abbaasaa osoo yaaduummoo kan Bilisee fuldurasaa dhaabbatee halkan hirriba malee bule. Gara barii yeroo shillim jedhu obboloonni isaa abjuun itti mul'atanii akka lubbuun jiran hallayaa keessa dhaabbatanii itti mul'atan.

Dhugaasaan barbaacha jalqabuuf Gamteessaa durbiisaa biraa ka'uu akka qabu murteesse. Bilisee waliin ammoo Laga Mi'aatti qo'achuun dabarsaa turan. Rabbiin waan hundumaan miidhagsee ishee uumeera. Warrashee sooreyyiidha. Nama biyya Ameerikaa Roobaaf kaadhimamtee jirti. Garuu isheen Dhugaasaa waliin baay'eee wal jaalatu. Qormaata sad. 2^{ffaa} fudhattee ramaddii ishee eegaa jirti. Yeroo boqonnaasaas Laga mi'aa iddoo dur Oromoonni Mana Sibuu kaasee Dongoroo Dissiitti bakka Sirni Buttaa itti gageeffamuufi har'a bakka batiskaanni Ximqata itti baafatu ta'uusaa Obbo Dagaagoon itti himee ture taa'ee yaada. Har'a seenaafi duudhaa Oromoo iddoo itti jijjiirame laga Mi'aa . Biliseen humnaan ishee heerumsiisuuf qophiirra jiran itti himte. Inniis "Utuu kan waraabessaa jennuu bofti lolokaa dhufe" jedhee mammaakee. Waadaa abbaasaa itti himee, garuu yoomiyyuu ishii ganuu akka hindandeenye waadaa laga Mi'aattii waliigalanii deebi'an. Dhugaasaan addunyaan kun tokko boossisaa! tokkommoo kofalchiisuunsaa osoo isa dhibuu waa'ee Gamteessaa barbaacha waan deemuuf ciise. Yeroo lafti bari'u suuraa obbolaasaa dhoksatee taa'aa turte itti kennite. "Imimmaan haadha kee qoorsuuf barbaachan jalqabe itti fufi!" waadaa abbaasaa barbaacha haatii erga eebbiftee booda Jabeenyaan gara Mandiitti gaggeesse.

Gamteessaan Barnoota Qonnaatii Yunivarsiitii Harammayyatii digirii fudhateera. Abdiifi Gaddisaa waliin guddate. Dhugaasatti garuu waa'eesaanii kaasee hinbeeku. Akkuma Gamteessaa bira gaheen galanii Dammituun kan Gamteessaa bira teessee barattu buna danfisaa otoo jirtuu maalif akka deemu gaafannaan " waa'ee Abdiifi Gaaddisaa natti himtee kakuu abbaakoo barbaaduu jalqabuufan dhufe" jedheen. Innis yeroo Darguun

kufe Booranaan walaganii biyya mirgaafi kabajaa dhiitame hanga deebinee gonfachiifnutti, qabsoon itti fufaatii ayyoo keenyaaf waan barbaachisu hunda gudhi jedhanii akka sokkan itti hime. Lubbuun jirachuusaanis qabsoon aarsaa guddaa waan barbaaduuf inni guddaan kaayyoo isaan mana bahan gonfachiisuu akka ta'e dubbate. Magartuun ammoo hojjetuun Biliseefaa marararoo cidhaa sirbiti. Biliseen dhaggeeffannan ofishee dur fedhiishee malii butamtee sana booda jalaa baddee akka achitti galte itti himte. Roobaatti akka hinheerumne itti himnaan baay'ee aartee itti mammaakte haatishee Aadde Geexeen. Gamteessaafi Dhugaasaan mana akaakayyuu isaanii osoo deemaa jiranii aanichatti rimmi rakkoo guddaa lafa qutee bulaarraan gahuuf qorannoo gaggeessee kan ture Gamteessaan rirma qabee mana meeqa akka buqqifte, qotee bulaa meeqa akka maasiirraa ariiteefi rirma balleessuuf uummanni tokkummaan ka'uun akka barbaachisu dubbachaa mana Obbo Tolasaa akaakayyuu dhugaasaa gahan. Obbo Tolasaan geeraaraa jiru. Isaan dhudhungatanii booda geersa ajjeesaafi kan dhabee galee gafatanii tokko tokkon isaanii geeraraa itti hime. Sana booda Caalii abbaa Dhugaasaa barumsa kutaa jahaarra akka deebi'eefi akka addaan bahan himee gaabbee Dhugaasaatti hime. Abbaansaas booda intala Baalee, madda Ormnitaachaa fuudhee isaan horee ofiisaa du'e itti himee osoo haadhakee argadhee dhiifama gaafadhe jedheen. Gara mana Gamteessatti yeroo deebi'an Dhugaasaan mirgi namummaafi dimookiraasii kan seerarratti raggaassifame waraqaarratti malee qabatamaan lafarratti kabajamee akka hin jirre dubbataa galan.

Guddinaan Boniyaa Soorressaafi Taliileen Finfinnee akka isaan eegan Dhugaasaan baduummoo, isaan yaaddessee haasa'aa sirba waliif sirbaa abbaa Gadaarraa eebba fudhachuuf qajeelan. Guddinaan Baaletti dhalatee Finfinneetti guddate. Boniyaan Bulee Horaatti dhalatee barnootasaa fixee Ya'a Ballotti ramadame. Gamteessaafi Dhugaasaan ta'anii oduu ho'ifatanii qotee bulaan xaahoo argachuufillee miseensa paartii biyya bulchuu gaafatamu. Kanaaf, imaammanni qonnaa fiixa bahuu dadhabe Gamteessan osoo haasa'aa jiruu hidhattoonni lama olseenanii mana sakatta'uun fudhatanii gara mana sirreettii qajeelan. Dhugaasaan isa dinqee jara faanas waldhabaa deeme. Biliseen ammoo teessee Dhugaasaan turban sadiif baduusaa yaaddee warrashee finciltee osoo teessuu Baaccuun dhuftee akka Roobaatti heeruunshee milkooftuu taateetti kaastan Biliseen lollaana naatee isa Jiksaa akka taate taatee Bilisee harka roobaatti galchuu qabda jedheen

yaaddattee qaanofte.Yeroon birraan bari’u sirboota sirbaman, Rabbii kadhatama turefi aadaan kun hafeera. Haati Dhugaasaa ilmishee bannaan yaaddoftee Beenya gaafannaan, Gamteessaa bira akka jirufi torban dhufaa heme jajjabeessee. Manni hidhaa namaan guuteera. Gamteessaan itti beekas, haasa’a ho’ifatee namoota waliin haasa’a. Dhugaasatti wanti hunduu haaraadha. Maanguddoo, dargagootaafi ijoolleen mana hidhaa guutaniiru. Jaarsa waggaa 60 obbo Sirriiqaatti siqee maalifa akka hidhame gaafannaan lafan qotatee nyaatu irraa fudhannaan didee ji’a shan akka guute itti hime. Darbees, dargaggoota walbira taa’an dhaqee ofiisaa himee isaan gaafannaan, Gammadaan ka’ee maqaasanii itti himee, hundisaanii fincila barattootaa akka isaan qindeessa jedhamanii akka barumsaarraa qabamanii waggaa tokko guutuuf jedhan itti himan.

Finfinneen waggaa 160 dura akka hara’aa tokko nyaatee kaan qooqee hin bulu ture. Yeroo Oromoon Tuulamaa Gullalleefi Eekkaarra jiraachaa ture. Shaggariin uummatichi faarsaa ture. Qootee bulaashee feedhiinillee osoo hingaafatamiin buqqifaman. Finfinneen wagga waggaa qotee bulaashee ofirraa fageessaa dalga guddatti. Biyyi Tufaa Munaa, Biyya ilmaan Gullalleefi Eekkaa. Dur yerooTufaan Miniliik falme isafaarsaa turan. Abbummaa Finfinnee mirkaneessuuf siidaan goototashee hindhaabbanne, aadaa, seenaafi duudhaan Oromoo Finfinneetti akka baratamu hin taassifamne. Kun gaaffii ummanni keenya finfinneerraa barbaadu ta’ee osoo jiruu ormi keessatti bashannanaa kan jiraatuufi abbaan dachee jireenya gadadoo kan jiraatu Finfinnee. Sooressaa, Taliileefi Booniyaa taaskii qabataniirraa bu’anii sirba waa’ee boolee ibsu sooressaan sirbaa gara Birbirsaa Gooroo mana Guddinaafatti sokkan. Sooressaan barataa seenaati.Achittis taa’anii sirba tokkummaa oromoo ibsu dhaggeefachuu jalqaban. Dhugaasaa, Booniyaafi Guddinaas seera,Taaliileen Saayinsii Siyaasaa,Sooressaan Seenaa qoratanii ogummaa adda addaafi beekumsa adda addaa horataniiru.Hundisaanii taa’anii falmii hamaa keessa seenaan. Gareen baay’een ogummaa qabnuufi beekumsa qabnuun gurmoofnee ummata keenyaaf furmaata barnbaanna yeroo jedhu Taliileen ammo, sirnichi haala kanaaf mijataa miti jetteeti mormaa turte. Partilee giduus falmii adda addaatu jira, gareen mirgi sabaafi sablamootaa deebi’eera, matmaayyuu waraqaarra taa’e malee hin deebine, aadaa, aafaan, amatiifi ilaalcha siyaasaan Itiyoophiyaa addaan qoodanii kan bituu barbaadantu baay’ata jechaa walfalmu. Hundaafuu tokkummaan uummata murteessaa ta’uu dubbatan.

Ajajaan 10n Dhugaasaafi Gamteessaa waamee akka galuu dandahan himnaan, Dhugaasaan “maaalif hidhamne, yakki keenyi maali? eenyu nuhidhe?” gaffii gafannaan mootummaa finciluuf qophiirra jirtu jennaan akka hidhaman itti himnaan mirgisaallee kabajamuufii dhabinaan gaddee Gamteessaa waliin sokke. Gamteessaan qorannoosaa akka itti fufu yeroon Abdiifi Gaaddisaan galan dhiyoohimee Najjootti sokke. Haatisaatti Chaaltuu fudhatee akka Finfinnee deemu itti himee waliigalan. Jigsaan Dhugaasaan hiikamuusaatti aaree Baaccuu eegaa. Ishenis galma Dhugaasaa mirkaneeffachuu akka turte itti himtee fedhii foonii keessa galan. Biliseen waan jiru itti himtee waliin deemuufillee qophii ta’ushii Dhugaasaatti himte. Innis dhugaa jiru hubachiisee mirga kee ofiisheetii kabachiifachuu akka qabduufi yeroo rakkoo ammoo dursee akka ishii qaqabu itti himee addaan bahan. Dhugaasaafi Caaltuun Finfinnee gahaniiru. Raajii Konsaltaatti dhaabata dhuunfaa Goorootti Dhugaasaan itti hojjetudha. Guyyaa beellamaa hunduu mana Dhugaasaa Haxxee Laalii/ Shiroy Meedaa/ tti walgahanii dhaaba ogummaafi beekumsarratti hundahe dhaabani hayyoota Oromoo gurmeessuun uummataaf hojjechuu Dhugaasaan kaafnaan baay’een waliigalanis Taliileen mormuun rakkoon Ummata Oromoo dhaaba dhabuu akka hintaanee sirnicha keessa taa’anii hojjechuun akka hindandahamne kaaste, obboleessashii kutaa 8tii hiirira barattootaarratti akka ajjeesan kaaste. Hunduu ishee amansiisuu barbaadanis amanuu didde. Kaan yaada Dhugaasaatti waliigalanii maqaa dhaabbatasaanii *Baraari Oromiyaa: Gumii Hayyootaa ykn Oromia Rescue Intellectual Groups/ORIG/* jechuun moggasan.

Biliseen heruma diduutti aabban aaree dhiibbaan dhiigaasaa dabalee ciiseera. Gugsaa fi Baaccuun Bilisee harkatti galchachuuf mari’atu. Biliseen Dhugaasaatti bilbiltee rakkoo jiru hubachiistus yeroo akka kennituuf gaafate. Dhugaasaan kakkuu abbasaa isa kakuu sabasaa ta’eefi kakuu Biliseen muddameera. Laliseen barreessituu Dhugaasaa waa’ee Dhugaasaa yaaddi. Guddinaan Siddisee miseensa fidee beellamaan wal argan. Taliileen ejjennooshee hinjijjiirre. Guddinaan Piropozaala dhaabbanni *ORIG* itti gargaarsa itti argatu sadii qopheessee. Dhugaasaan danbii dhaabbatichaa qopheessee fideerratti walii galuun Siddiseen miseensa akka horattu gahee kananiif. Takummaan eessumni Bilisee taa’eera. Jarsoliin akka Obbo Teessoofaa mana kaa’aa qabatanii dhufaniiru. Akka Aadaasanitti mana kaa’aa dura naqatatu ta’a. Dashiin Baacuurraa ergama fudhattee Bilisee amansiisuuf yaallaan Biliseen reebdeen. Gaaffiin mirgaa itti cimee barattonni

walgahii dannaan Bariifaa ariinaan fiigaa akka galan haadhatti hime. Isheenis gaaffiin bilisummaa finiinuusatti gammadde. Warri Bilisee qophii cidhaarra jiru. Obbo Gammachuutti dhukkubni cimeeraa. Maratuun mana jalaa mararoo sirbaa osoo daaktuu Biliseen waamtee itti himuun baatee badde. Dhugaasaan Siddiseefi Guddinaa waliin Enxooxxoo Hamlee 19 jedhamee moggafametti mari’ataa osoo jiranii Beenyaan bilbilee Biliseen deemuu himnaan barbaaduuf qajeelu gaaffii Oromoon dhalootaan Finfinneerraa argachuu qabuufi sochii dhhabbatichaa akka duubatti hindeebfinee dhaamee barbaachatti sokke. Roobaan Finfiinee akkuma gaheen Jigsaan achuma taassiseera. Dashii, Baachuufi haati Bilisee waan godhan wallalaniiru.

Dilbataa hayyoon walgahanii Siddiseen waltajjicha eegaluuf eebba maanguddoon saaqaxee sagantaa beeksifte hayyoonni keenya ogummaafi beekumsa qabuun uummata dadammaksuurratti tokkumaan akka hojjechuu qaban kayyoosaanii ibsaa Dhugaasaan olseenu argitee akka haasahaan banu affeerte. Innis dhufee “bakka addunyaa irra geese gahuuf shakkii akka hinqabneefi gaalanichi riphee ciisaa ture amma akka damaqeeru” hubachiisee dukkanarratti olaantummaa argachuuf guyyaansaa dhiyaatusaa ibse. Sana booda Pirofeeseer Galaanaan fi Dr Uumeen qorataa dhiyeessan. Dhumarratti danbiifi karoora *ORIG* dhiyaatee mari’atame. Obbo Jaarraan morminaan Dr Galaaneen yaadasaa falmaa yaadni hayyoota sochii uummata keenyaa deeggaruu baannaan bu’aa akka hinqabne kaaste. “Sodaa abjuu hirriba malee hinfulaan” jedhamuun danbiinsis raggae.

Roobaan Hoteela Gihoon qabatee Jiksaa waliin waa’ee Bilisee yaadee salphinnisatti areera. Tanboo wali walirra xuuxa. Jigsaan duraandhuksutti aareera. Qarshiin Dhugaasarratti tarkaanfii fudhatee Bilisee harkasaatti gachuuf waadaa galeef. Dhugaasaan konkolaatasaa qabatee Adaamaa barbaacha olee BBC dgageffataa rakkoo addunyaan muudate xinxalaa gale. Galgala waajjira *ORIG* seenuuf deemuu Hooteela Raas Bankii Daldaala Itiyoophiyaatti konkolaataansaa duubaan rukuttee gara Goorootti olsokkite. Dhugaasaan Hospitaala Xiqur Ambessaa bakka namni baay’een itti rakkatu sene. Dr Lalisaan Dhugaasaadhaaf waangochuu qabu hunda godhe. Haati Dhugaasaa boohichaan daalachofteetti. Caaltuu ni boossi. Siddiseen isaan sossobaa waliin boossi. Biliseen ramaddi ishee bartee Dhugaasaa arguuf Finfinnee waliin geessuus bilbillisaa cufaadhay dhiphatteetti. Shamarraan Afaan Oromoo haasan waajjira ‘Raajii Konsaltaatti’

gafannaan wallalan. Boonyaan isheen tokko “Ministeera Haqaa deemnee gaafanna” jesttee deman. Leensaan barattuu Kiiloo afuurii ta’uu himteef, Bilisee bara kna kiiloo jaha akka seentu itti himte. Achitti galmeerraa wajjiricha argatan Leensaan waluuman ‘Raajii Konsaltaanti’ gahan. Lalisee argatanii Dhugaasaa gaafannan balaa konkolaataan hospitaala senuusaa itti himnaan iyyitee kuftee mataan ishee buruqee, ambulaansiin kilinika dhuunfaatti geessan.

Miseensonni *ORIG* baay’ee gaddaniis qabsoo Dhugaasaan dhiigasaa itti dhangalaaseefi lafeensaa itti daakkame kun duubatti akka hindeebine Siddiseen kaaftee Obbo Garasuun duubatti akka hindeebinee waliigalan. Biliseen kilinikaa baatee osoo deemaatuu haadhashee argite. Abbaan ishee Xiqur Ambessaa ciisuu dhageesse. Abbaanis gochaasatti gaabbuu itti himee dubbate ciisee. Biliseen haadha Dhugaasaafi Caaltuu gaddaanii taa’an argitee dhaqanaan seenuun dhorkaa ta’uu argitee haadha Dhugaasaatti hirkattee dhaabatte. Roobaafi Jigsaan mana dhugaatii Boolee jiru. Jigsaan sirbaa Dhugaasaa ajjeesee aarii Bilisee bahuusaa Roobaatti kaafnaan, Roobaan akka Biliseen duraan jaalallee qabdu osoo itti hinhimiin dogoggora keessa isa seensisuutti himee lammataa akka isa bira hingenyeef konkolaatasaa keessa bu’ee Jiksaa gatee Giyonitti sokke.

Dhugaasaa baatii afur booda ofbaree Bilisee “meerre miillikoo’hoo?” jedhee. Dr Lalisaan kanaan booda sodaachisaa akka hintaane hime. Hiddi hormatasaa waan tuqameeruuf alaatti yaalamuu akka qabus hime. Miseensonni *ORIG* sochii finiisaarra gahaniiru. Mana Dhugaasatti walitti qabamanii sirba dhaggeeffatu. Gamteessaan har’as mana hidhaa jira. Dhugaasaan guyyaa kana hawwii guddaan akka eegaa turee, akka dhalchuu hindandeenye itti himee Biliseen akka isa jaalattu gaafannnaan isheenis addunyaa biyyi sammuun itti naafate keessatti miilaa naafachuun rakkoo akka hintaaneef kakuu qabaachuushee ibsitee jaalalasaa mirkaneessitee tirsaa yeroo seentu hunduu gammadanii iyyan. Tileviziniin barattoonni “mooraa mana barumsaa keessatti fincila kaasuuf kan yaalan barattoonni to’annaa jala oolaniiru” yeroo jedhu, hunduu kalfanii yeroo BBC dhaggeeffatan ammoo, “Gamteessaa Lammii Afirkaa dhiyaarraa badhaasa qorannoo addunyaa fudhate” jedhu dhagahanii gammada. Siddiseen walgahiichaaf keessummoota dhufan walbarsiisuu jalqabde. Mohaa Roorroo Ameerikaa Kabaarraa, Yaadanii Lammii Kanaadaarraa, Aannanoo Liiban Awusteraaliyaarraa, Dannaboo Haarolee

Awurooppaarraa Obsee Bultum Noorwayirraa dhabbatichatti akka dabalaman ibsitee. Isaanis hayyoonni ogummasaaniifi beekumsa qabaniin gurmaahanii uummatichaa bilisoomsuuf ka'anitti dabalamuusaanii gammachuun ibsan. Yeroo isaan abdiin mari'ataa jiranitti Taliileen seentee dhaabate. Booniyaan giddutti Dhugaasaa Hospitaala beekkamaa Menisootaatti akka yaalamuuf furmaata argame ibse. Biliseefi haatisaa ifti guddaan irraa mula'ata. Dhugaasaan **“kana booda Oromoon marti dhimma ofiisaa ilaalchisee hamamotummaa osoo hintaane kan ooggantummaa taphata”** jedhee ofitti dubbate. Haadhasaatti “guyyaan Abdiifi Gaaddisaan itti galan gaheera” jedhe. Imimmaan haadhaa furdaa abdiifi injifannoo keessaa burqe.

Dabalee D

4. Seenaa Asoosama Jala Bultii

Walitti dhufeenyi Duumessoofi Soolanee jabaateera. Qana'aan bulchinsa Haayile Siillaasee abaara. Abjuusaatiin yeroo ekeraan namoota du'anii "biyyaa baqatteemmoo biyyatti deebitaa?" jedhanii Haayile Siillaaseerraatti lolan arge. Daj. Balaay Zallaqaa Xaalayaaniirratti haa duulu malee mootii baqatee deebi'e deeggaru dinnaan ajjeesamuusaas yaadate. Abbaansaa lafasaa hinkennu jedhee wareeggame. Innis lafa argachuuf waraana Bitawaddid Mokonnon Damisoon durfamu waliin Maayicewutti duuleera. Bit. Mokonnon Horroo Guduruu bulchaa kan ture Maayicewutti ajjeefame. Garuu, waraana kanarratti Oromoonni Wolloo maalif Xaaliyaanii akka deeggaruu didan akkasumas Maayicewu boodaas Ertiraafi Azeboo Xaaliyaanii cinaa hiriiranii loltuu mootichaa injifataniiru. Qana'aan Bashiir Alii gaafatee dur Teewdiroos Wolloorratti akka duula banee ajajaa loltuu Warqituu Adaraa Billee ajjeesee Maqdallaa moohuu dhagahe. Looltoota booji'aman harka ciree doowwiidhaaf basuusaa, boodaas waraana Mastaawitiifi Warqituu mo'uu waan dadhabeeff deeggarsa ingilizii gaafatee milkaahu dhabuusaa bare. Jeneraal Naappiir loltoota Ingilizii hoogganee dhufu loltoonni Warqituu Maqdallaa waan marsaniif karaa waliigaltee Teewdiroos adabsiisu mallatteessan. Teewdiroos miliquuf jennaan loltoonni Warqituu waan ajjeesuusaaniif Jeneeraal Naappiir ammo, mootiin Ingilizii Teewdiroos qabanii akka galan waan ajajeeruuf ofiin of ajjeese jedhanii akka gabaasan dhagahe. Naappiir Waaqshuum Gobozee Maqdallaarratti Yohaannisin badhaasee deebi'uus Warqituum karaa ilmashee Abbaa Waaxuutiin deebistee Maqdallaa qabattee waliigaltee Booruu Meedaatiin Yohaannis Kaabaan Minilik Kiibbaan Wolloo qooddachuusaanii bare. Sana booda Qana'aan Kiiramuutti deebi'e. Xaaliyaanonni Naqamtee qabatanii Daj. Habtemaariyaamiifi Xiquur Anbessaan moohamuun booda deeggarsa argate. Qana'aan Fiit. Dhugumaa Jaldeessootti makamee jala bultii morme. Abbishee Garbaa Qadiidaa Wandabeefi Soorii Galaatiin gowwoomsamee harka diinaa galee Goojjamitti mataa gogaa haadanii mormaa gadi awwaaluun loon irra yaasanii kan ajjeesanis jala bultii morminaan. Qana'aan waggaa shaniif Fiit. Dhugumaa, Baqqalaa Abeetuu, Goshuu kumsaafaa waliin nafxanyoota lulleessa. Xaaliyaaniin booda Haayilesillaaseen yeroo

biyyatti deebi'uu baandaa jedhamee saqalaatti Sinbiree fuudhe. Isheenis sirnicha balaleffatti. Suphee gabaa Horrootti gurguraanii jiraatu. Gabaan kun sababa saqalatti baatee Goojjameef akka hinbitamne waan labsitee yaadannoo Dagattee haadha manaa Abbishee. Qana'aan geeraraa gabaa deema. Mootichi akka Qany. Filee Madaraafaa xaaliyaanii falfamuu dhabe, akka Fiit. Dhugumaa diina biyya baasuu dadhabee baqatee biyyaa bahe yaadee geerara. Qana'aan Xaaliyaanii deeggara. Garuu Ingilizoonni jala bultii sirna Abbaa lafaa itti dheeressaniif balaleeffata bunaf Waaqa kadhatee dhugaa jaalala Sinbireef sirbe.

Fiit. Kitilaa baalabbaata Xaaliyaaniif bitamuu didee bosona galeedha. Qany. Filee Mandaraafi Daj. Baalaay Zallaqaa walin hidhata qaba. Ajaja mootichaas seeraan hojiirra oolcha. Akka Bar. Lammeessaa Rummichaafaa garaa jabina waan hin qabneef Qunnii, Wobboofi Daannisarraa gabbaarii fudhatee kan duroomedha. Namoonni sibiila, supheefi wayyaa kan dhahullee waan gabbarsiisuuf hunduu nuffeera. Hirkisaan ganamaan Qana'aatti seenee coqorsa itti kennuun giingahaa ogummaasaan akka arrabsinaan warra Siyyuum itti himate. Qana'aan ogumaman kun dhabamanaan qullaa deemuutu dhufa ture. Garuu galtoonni kun namoota keenya ogummaa qabaniin addaan baasanii jala-bultii nutti dheeressuuf yaalusaanii hubachiisee .

Ayyantuun Abbaa Raagaa Firoomsaan obboleessa Fiit. Kitilaa garaa laafessa. Barri caamsaan dheeratee mixiin baala Odaa fixxu, bargamoon biyya fudhatee haroon gu'u, Gadaan harka qaalluutti galuufi bara bokkuun olee ta'u, boodas sirna gadaan walqixxummaan bulan akka dhufu raagee abdiin jiraata. Kun amantii kiristaanaa balleessa jedhanii iddoo Tulluu Bulluqitti Bataskaana akka dhaaban argee callisee taa'a. Boodas Bulluqitti manni utubaa sagalii ijaaramee hora bulluq dhugaa loonsaa goodaa Bulluqitti yaasatee jiraata ture. Qana'aan Turaadhaan lakkoofsaafi sanyii lakkoofsisa. Gaafa kaan Sinbireen Gorrobbeef ayyaa hormaata dubartiirratti waaqa kadhataniifii Ateetee faarsan. Sirnicha boodas haasa'uuf Bililleen Haadha Galdaasaa eyyamsiifte. Fiit. Abarraan hamataa hasa'anii qeessonni itti seenanii guyyaa Gabri'eeliin isaan qaddasaa bishaan namatti facaasaa oolan yeroo dhufan isaan ammoo ateetee, booranticha, abdaarii faarsaa ooluusanii Fiit. Kitilaatti akka gabaasan himan.

Soolaneen intala Fiit. Kitilaa iddoo Ulfaattuu hiikuuf ka'etti argate. Isheefi Turaan waljaalatu. Gaaftokko Soolanee yeroo dhaqna qaban argee boohe. Matiinsaa amansiisuu

yaalanis didee Sinbiree waliin yeroo dhaqu itti kolfan. Fiit. Kitilaan Sinbiree dirqisiisee waliin ciisuu jaalata. KaraattiTuraa argee harmasaarratti mallattoo gurraacha inni, soolaneefi Abbaan firoo qaban argee gammadee achumatti booda Qana'aarra fudhachuu murteesse.Guyyaa cuuphaa Soolanee Turaan waliin Caabir bataskaana Gabri'eelii deemanii cuuphisuun maqaashee Walattee Maariyamitti moggasanii yeroo gala , Qana'aan innimmoo akka hammachiifamu itti hime. Qana'aan hudduu seera ganamaarraa goruusaa yaadee, mana qeesii geessee eenyummsaaa jijjiiruura mana qaalluutti eenyamaasaan maqaa itti moggaasuu filatee mana qaalluu geessee isaa kadhataamee booda Duumessootti moggaafamee galan.

Fiit. Kitilaan Soolanee barumsaa aadaa barsiisuuf manatti godoo ijaarsisee Gabiree Goorgis akka barsiisu godhe. Garuu afaaniin walii galuu dadhabnaan eenyammaashii arrabsaa barsiisa. Soolanee fuudhuus barbaada. Finoota Saalamiitti nama ajjeessee dhufuusaa hamatama. Solaneen qofaa dinnaan Duumessoon waliin akka baratan ta'e. Erga Abbisheen moo'amee nafxanyoonni maqaa amatii fakkeessanii olaantummaasanii barsiisaa kan ormaa dhoksuu isaanii itti hime.Soolaneefi Duumessoo walirraa eegu. Fiit. Karaa deemnaan Sanbateen eyyamteefii bakka boqqolloo eegutti yeroo dhaqxu Duumessoon ululleen sirbaa ishee farsa. Boqqolloofi hagadaa kenneef. Sana booda waadaa waliigalan. Diibbee tolchee kennaa kenneef. Yeroo saqalaatti bahu abba shee galaa jiru argee akka dursitu godhe. Sanbatee gaafataa jiruu qaqqabnaan dhiise. Ammas Sanbateen Soolaneefi Duumessoon akka wal argan gootee dnuugii qilxuu jalatti baala qilxuu harka olqabanii akka jaalala isaaniif waaqa kadhataa jiran dameen isaa hormaata isaanii fulduraafi hiddisaamoo akka lafa qabatan fakkatee itti mul'annaan gammadan.Gabireen deddebiin natti baay'ate jennaan mana ijaarsiseef Fiit. Kitilaan. Solanee kadhaaf Daaddorraa Baraanbaraas Galataa Sanyiifi Jardagaarraa ammo Baraanbaraas Mulqaan akka dhufan firoottan waamanii akka mari'atan goonaan Obbo Diimaan Mulqaan Galataaf haakennamtu jedhe. Abbaan Firoofi haati kiristinna isheemmoo lamanuu didan. Duumessoo firoottansaan barsiisuuf Kiiramuu osoo deemanii bishaan angar bosonuu fidee itti dhufe argatan. Gabbisaan obboleessa Qana'aa ijoollee sagal qaba. Jireenyaanis fooyyee jira. Qana'aa asuma teenyee jala bultii dhiibna jennaan dide Dumessoon fudhatee gale.

Qana'aan rga Abbisheen mo'amee waan hojjetan hundumaarraa karaa Ciqaashuumiifi Abbaa Qoroo akka Abbaa lafaaf galchan; Yeroo Sirna gadaan bulan garuu, waliif yaaduufi

walqixxummaa sabaatu akka ture itti Dumessotti hime. Gabbaarinni abbaa Qoroof tola hinhojjennu jedhanii fincila kaasan. Qana'aan geeraree onnee dhiirummaa namatti naqe. Fiit. Kitilaan dhagahee Qana'aafaa warra fincila kaasan hidhe. Namoonni hafan jala-bultii mormuuf maqaa Manyar moggaafatanii bosona galan. Guboo Filee, Galgaloo Liibaniifi Jaafar Usmaan barattoota 'Fefidal Serawit' barsiisuuf dhufantu fincila kaassisuun dhagahame. Qany. Filee Madaraa Fiit. Kitilaa waliin waljaalatuutii Guboo ofitti qaba. Ijoolleen dhokatanii Finfinneetti deebi'anis Kitilaan xalayaan H/Sillaaseen akka to'atu gaafate. Kallattii hundaan jala-bultii jibbee fincila kaassisaa kan jiru barattoota Yuunvarsitii Finfinneerraa deeman ta'uun baramnaan mootichi deebisiise. Guboon hidhame. Soolanee jalachuusaa ceepha'anis Guboon tokkummeessa Itiyoophiyaaf gaahelli bakka akka qabu himee lammii ofii malee fuudhuun gaarummaa akka hinqabne gorsaa otoo Itiyoophiyaa Tizzaazuu kan Dabira Birihaanii dhuftee waliin barattu didee Soolanee abbaansaa akka kadhatuuf xalayaa erge. Itiyoophiyaan garuu, baay'ee rakkisa turte.

Qana'aan hidhamus Kitilaan Sinbireetti yemmu marmaarus akka inni hiikamu gaafatte wagga lama booda galee, Kitilaa ajjeesee tuuta Manyaritti makamuuf yaade hirkisaa waliin haas'uu Gabreen shakkitee Kitilaa nama harka bitaachaa akka isa ajjeesuuf jedhu himnaan Nagaroofi Nagaraan ajjeesuuf qophaa'aa osoo jiranii Abbaan Firoofi Abbaan Gaarree araaran fixan. Kan hidhameefis lafti kennameefii yeroo birraa Qana'aan maatii waliin golfaan ciibsite. Duumessoofi Sinbireen fayyanis Qana'aan boqote. Sinbireen suphee dhooftuu gurgurtuu supheen irratti jigee duute. Duumessoon qofaa taanaan soolaneen abbashii amnsuiiftee ofitti fudhatte.

Baloo deemanii beneessa ajjeesuun gootummaa ture. Fiit. Kitilaan leencaa lamaaf gafarsa tokko ajjeesee geerara. Intalasaa Bar. Galataa nama ajjeesaa hintaaneefi kennuun garaa hanqatus, Galataanis ajjeesee fuudhuu barbaadee bay'atanii deeman. Akkuma gaheen leenca ajjeesee milkahe. Kitilaanis arba ajjeese hunduu milkahaniiru Gulummaa malee. Guyyaa dhumaa Gulummaa Gafarsa kormaa rukunnaan Galataatti dhufee diree ajjeese. Kitilaan reeffa baachisee yeroo galu Gabreemmoo sareen duuban

nyaate. Ulfaattuun sareefi Dumessoo akka ariite. Soolaneen Kitilaatti himtee. Duumessoon deebii dide. Ulfattuu Finfinneetti yaalsisee yeroo Qunniitti deebi'an tuutni Manyar namoota saamaa turanii Kitilaatti beellam qabatanii deemuu dhagahe. Warri Bar. Galataammoo firoomasaa hinhiidhifnu jedhanii Soolanee Hedataa obboleessa Galataaf gaafatan. Garuu Qany. Fileen beellama qabatee ulumaahiifi fardaan Soolanee Gubodhaaf kadhachuun akka mari'atee itti hima beellamate. Garuu Ulfaattuun Guboo waan jaalattuuf kennuu barbaadde. Guyyaa naqata Soolanees Duumessoon dallaa duuba dhabatee boofhaa oole. Isheenis waadaa namaaf galtuushee Abbaa Firootti himtee heroma baqatte. Haatiifi wasillishee akka Gubootti heerumtu barbaadanii xalayaan Guboon fudhtee akka deemu ergan.

Mootichi osoo ummanni Wolloo beelaan dhumatuu doolaara kuma soddoma baasee sareesaaf siidaa dhaabe. Hoggantoota alaa yaamee guyyaa dhalootasaa nyaachise. Jala-bultii mormuun qotee bulaafi barattoota biratti jabaateera. Guboon abba halangaa ta'ee Itiyoophiyaa Tizaazuu waliin hojjeta. Carraa barnootaa Noorwayitti argatee Soolanee naqatee deemuu barbaadee deebii eegaa. Guboon dhaaba MEISO, Itiyoophiyaa EPRP deggarti waan ta'eef kka Maammoo Mazammariifi Xilahuun Gizaaw karaatti akka hafu doorsifti. Laga Harree Hooteela Hiyootitti sagantaa irbaataa qopheessanii yeroo deemuuf ka'uu xalayaan dhaqabe. Saganticharratti badhaafamuyyuu osoo hingammadiin sa'aa afur booda konkolaataa biiroosaan balabalatti bu'ee yeroo galuuf jedhu basaastonni mootummaa lama dhaabbachiisuun koolltii itti yeroo walfudhatanii kufan Shantameen hojjettuu Guboo mallatoo dhageessee karra bantu, iyyitee olaan birmannaan rasaasan Guboo se'ee hiriyyaasaa ajjeesuun miliqe. Guboo qabanii du'a itti murteessuun Finfinneetti ajjeesanii gaddi guddaan ta'e. Hidatan ammoo sabbat marii dhage.

Qophiin jala-bultii cidhaaf sirbamu eegaleera. Abbaan Firoo soba raage jedhamee hidhameera. Hedataan hamamota waliin mana Kitilaa gahee arrabsu, mararoon sirbamaa, waarii sagalee ulullee Soolaneefi Sanbatee ala ormi hin beekne afuufama. Bari jala dhokattee karaa boroo hulluqxee baate. Waraabessi karaa darbaa dhowwatee saroota lama nyaate. Qoraas itti baqatee ishiirraa dhorke. Ulfaattuun Soolanee dhabnaan Sanbatee huute. Kitilaan argee Solaneefi Duumessoon waadaa odaa Bulluq akka qabaniif kan ulullee afuufaa bule Duumessoo ta'uu, walfudhatanii baduusanii himnaan Kitilaan obbolaata'uufi Duumessa dhalchuusaa himee hordofaan. Ulfaattuun gaggabdoon kufte.

Kitilaafi Hedatafaa Abuunaatti barbaacha sokkanii adaadaa Duumessoo dorsisanillee waan hin arganneef bosona Caatoo keessa osoo barbaadaa jiranii Ulfaattuun du'uu dhagahame deebi'anii awwaluun barbaadaa osoo jiranii hiriyyaa Duumessoo galaa geessee galu argatan. Innis reebichi itti baay'annaan yeroo geessu Soolaneen sagalee abbashii dhageessee karaa qerransaarra osoo deemanii kitilaan Duumessoo argee matarra qabee dhokaasnaan tuutni manyar dhokaasa banan. Kitilaa harka, Hedataa miila cabsan. Solaneefi Duumessoommoo simatan. Guyyaa lamaan booda Darguun akka biyya qabatee Abbaan Lafaa kufuu labsame. Qabeenyi abbaa lafaa saamame. Kitilaan akkuma Xaaliyaanii se'ee Daj. Darajjee Mokonnnon ilma Bitawuddid Mokonnoon Damisoo warraksicha fincilee Finfinneerra dhufe waliin gammojjii Agulitti gallaan. Humni mootumma Immiruu Ibsaan durfamu Duula Bookee itti duule. Garuu waldhabbi garee Daj. Darajjee Mokonnnon gidduutti ta'een ofii walfixan. Fiit. Kitilaan yeroo dhumaaf mo'ame. Abjuu Qana'aa hanga tokko hiikame. Murannoo Abbaa Firoo, Soolanee, Duumessoofi Goboofaa hiree ofii murteeffachuuf jala-bultii mormuurratti fakkeenya gaarii waan ta'eef dhaloota biratti baraa baraan yaadatamaa jirata.

Dabalee E

5. Ckeeklistii Afoolonna Asoosamoota Keessaa Itti Funanaman

Lakk.	Gosoota foolaa Asoosamoota keessaa	Qabiyyee afoolaa asoosamoota keessatti argamanii			
		<i>Yaadanii</i>	<i>Suuraa Abdii</i>	<i>Imimmaan Haadhaa</i>	<i>Jala-bultii</i>
1	Mammaaksa	Gowwummaa, murannoo, sodaa, akkeessuu, dhaamsa, hubannoo, abdii, filannoo, diinummaa, obsuu, jibba, akeekkachiisa, xiyyeeffannoo, jarjarsuu, garggaarsa, diddaa, tuffii, yeroofi filannoo	Haqummaa, gowwummaa, hayyummaa, yeroo, gaabbii, ofittummaa, barsiifata, dadhabbi, akeekkachiisa, garaagarummaa, komii, Walqixxummaa ykn hiriyyuummaa, dhugaafi waliigaluufaa	Abdii, obsa, fakkaachuu, sodaa, xiyyeeffannoo, balaaleffannaa, caalm aa, cimina/ulfaatina addaan bahuu, walibiraan gahuufi carraa	Gaabbii, dorgommii, sodaa, komii, wallalummaa, kallattii, cubbuu, yeroo, galata dhabuu, jibba, dadhabbiifi fakkeessuu
2	Geerarsa	Gaabbii, faaruu abbaa, roorroo/diddaa, akeekkachiisaafi jala cooka	_____	Gootummaa, ajjeesaa, kan dhabee gale, kan ajjeesuu sodaate, cigoofi jalaa cooka mirkaneeffannaa	Gootummaa, ofjejuu, diddaa, ajjeesaa, kan dhabee galee, komiifi mo'ichaa
3	Faaruu	Faaruu amantaa kadhaa ofkeessaa qabuufi faaruu gootaa	_____	Faaruu gootaa fi diddaa	Faaruu Ateetee (eebba, komiifi kadhaa),

4	Sirba	Sirba mararoo cidhaa: sodaa, gorsaafi gaabbii agarsiisau.	_____	Mararoo cidhaa, sirba birraa beellamachuu agarsiisu, ofwallaaluufi tokkummaa.	Sirba jaalalaa (bellamachuu, komachu ufi kutannoo), arrabsoo cidhaa, mararoo (mormuu, nagaa dhaammachuufi komii) agarsiisu.
5	Kadhaafi eebbaa	Milkaahinaa ga'ilaafi bilisummaaf kadhacchuu, Eebba gaa'ilaa	_____	_____	Kadhaa bunaa, hammachiisaafi araaraa kadhachuu agarsiisu.
6	Tapha Ijoollee	_____	_____	_____	Lakkoofsa barsiisuufi gosa ykn sanyii lakkoofsisuu fayyadaman
7	Seneffama	_____	Afseenaan <i>Madda waalaabuu</i> ilaalchisee kan dhugeeffannoo Ummata Oromoo bifa afawalaloon ibsamedha.	_____	_____

Ibsa

Ani qorataan maqaafi mallattoon koo armaan gaditti eerame waraqaan qorannoon kun hojii dhuunfaakoo ta'uusaa ibsaa, kanaan duraYuunivarsiitii kamiyyuu keessatti qorannoo eebbaatiif kan hindhiyaanne ta'uusaafi wabiileen waraqaa qorannoon kanaaf dubbise hunda haala seera qabeessa ta'een wabii keessatti kaa'uu koo nan mirkanneessa.

Maqaa_____

Mallattoo_____

Guyyaa_____